

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

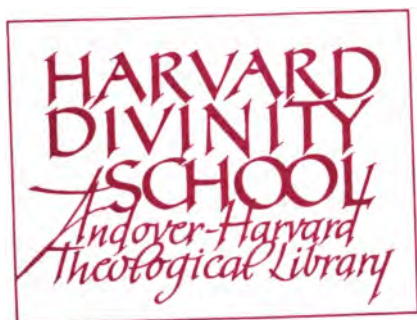
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

AH 24K2 C

Harvard
Depository

Handwritten initials

A

MAGYAR PROTESTÁNS EGYHÁZ

TÖRTÉNELEM

RÉSZLETEI

A REFORMÁTIO KORÁTÓL JELENIG.

I. 4. 60. k.

Némethi Szabó Béla
IRTA
Budapest, 1913. november 25.

BALOGH FERENCZ

HITTANSZAKI TANÁR A DEBRECZENI REF. KOLLÉGIOMBAN.

Szerző sajátja.

Handwritten signature

NÉMETHI SZABÓ BÉLA	
KÖNYVTÁRA.	
2015	
Hung. eel.	
szám.	

DEBRECZEN, ~~1872~~

IFJ. CSÁTHY KÁROLY KÖNYVÁRUS.

1872.

Jelige:

„A multnak helyes szemlélete lelkesedést, önmegtagadást, áldozatkészséget és Istenbe való bizodalmat épen oly, sőt nagyobb mértékben képes felköltetni, mint a természet szemlélete.“

Révész Imre.

BR

367

B35

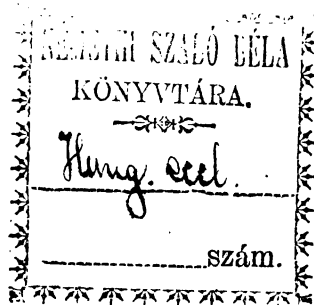
2397
21

MÉLIUS PÉTERNEK

HÁROM SZÁZADOS

E M L É K É R E

Kegyelet jeltül.

„Mélius Péter emlékének megújításáról s örökítéséről annak idejében gondoskodni fog közgyűlésünk.“

A Tiszántuli ref. Egyházkerület, 1865 ápril, 17. számú végzése.

ELŐSZÓ.

A Tiszántuli ref. Egyházkerület a hittanszaki 4-ik tanszéket 1866. év októberi közgyűlésében 110. számú végzése által mint közóhajtást, felállítván; 96. számú végzése által a magyar prot. egyház történelmet féléven át hetenként három órán előadandó önálló tantárggyá emelvén; az egyház történelmi új (4-ik) tanszékre ugyanazon gyűlésben a tanárt meg is választván: hittani intézetét egy új tanszékkal állandóan öregbité, egyszersmind pedig kegyeletes kötelesség adóját róvta le a magyar reformációt létrehozó, életét vérök hullásával is fentartó nagy ősök iránt. Ugyanakkor és ugyanezáltal a jövőre is idomitólag hatott, mert utat egyengetett multunk csarnokának eddig még zárt rejtekei kutatására, az egyházi tudat és protestáns érzület erősítésére, — főleg pedig arra, hogy a tanuló nemzedékek lelkében évről-évre eleveníttessenek fel multunknak, e derű és boru vegyületének, tisztos alakjai.

Az 1866 — 67-ik tanév 2-ik felében adtam elő először jelölt tantárgyat ez ős tanintézetben, s azóta minden 2-ik félévben hallgatták azt a fenálló gyakorlat szerint az 1-ső évi hitészek (theologusok) és 3-ik évi jogászok, összes számuk hat év alatt 300-at haladván. Jelen művem dolgozásában lassanként haladhattam, miután az ezenkívül kezemre bízott három más tantárgy is igénybe vett. — Bár jól érzem, hogy még várni kellett volna a kiadással,

de azon körülmény, hogy czélszerű kézikönyv, — akadémiai hallgatók, — korszerű vezérfonal, lelkész képességi vizsgálatra készülők számára nincs, sürgetőleg ösztönzött a részleteknek is sajtó alá bocsátására. Annak tudatában, hogy még mindig távol vagyunk azon óhajtott időtől: teljes egészletben birni a magyar prot. egyház történetét, s csak is töredékek azok, miket itt nyújthatok: nem is mertem másnak, mint részleteknek nevezni e kezdeményt. Valóban részletek is azok ugy bel, mint kultörténelmünkől, s új részletek által, milyenek p. o. a zsinatok, egyházi irodalom, tanodák, istentisztelet stb. története pótlándó, egészítendő. Bővebben csakis a XVI-ik század történetét tárgyaltam; a Bethlen utáni kort már csak dióhéjba szorítva s csak egy szempontból, az államjogi helyzetünkéből, vázoltam a jelenkorig, hogy még is némi összefüggő lánczolatban érintessenek az események. Valami haszna és értéke talán ily alakban is lesz művemnek. Felső tanodai használatra, vagy hol az időkevésége a bővebb terjeszkedést nem engedi, jelen füzet rövidített alakban is használható, ez esetben következő cikkek használandók tanodai célra: 6. 7. 8. 9. 10. 11. 13. 14. (I). 15. 17. 18. 19. 20. 21. 26. 32. 33. 34. 35. 41. 42. 43. 44. 45. §§., ezek együtt folyó egészet képezvén s egy általános képét adván a mi egyházunk három százados életének. — A többi cikkek magán tanulmányozásra, pótolvasmányul alkalmazhatók a rövidítést igénylő alkalmakkor és esetekben.

Néhol p. o. a 14. 20. 25. 26. 27. 28. 29. 30. cikkekben s az utósó (VIII.) szakaszban önálló buvárlat eredményei is fedezhetők. Az unitárizmus, és Mélius történetét ily terjedelemben, fel fogásban, és tankönyv keretébe illesztve először veszi a t. cz. közönség. Örömmel ismerem be, hogy a XIX. század Bod Péterének, Révész Imrének, e térre tartozó örök becsű buvárlatait és történelmi dolgozatait legtöbbet használtam, s neki köszönök legtöbbet; az

ő lángja, mint sok más ifjuban, bennem is gyulasztotta a hevet, és a kevesek által bolygatott bús dőledékek körüli forgolódás-kedvet.

Óhajtottam ez évben adni ki művecskémet azért, hogy **Mélius Péter** halála háromezázados fordulati évében (lásd a szöveg. 99. lapját) jelenjen az meg az ő századokra ható működését visszatűkröztető szellemi emlékül. Mint az ő általa megszilárdított, óvott, szeretett, maig is álló és élő debreczeni egyház és tanoda egyik tagja, márvány és koszorú helyett, tetteinek fűzérét kötém itt össze kegyeletes tisztelettel a Szentháromság nagy bajnokának mohosult sirjára.

Magam költségén indítám e kiadást; de megvallom, aggódtam, lesz-e elég pártoló? Egy barátom, egy ifju ref lelkipásztor elosztatá ingadozásom mondván: adjam ki bátran, ha nem jönne bé a kiadási költség, ő teljesen fedezendi. Ily buzdítás után bocsátam ki télutóhó 10. az előfizetési felhívókat. Isten megáldta a vállalatot szép pártolással: magából Debreczen városából 50, a kolleghiomi ifjuság zöldelő koszorujából 151, a Tiszántuli egyházkerületből magából, leginkább ref. lelkészek közül, 230-an felül, összesen a haza egyéb részeiből jöttek is ide számítva, 840-nél több előfizető sietett segélyül. E számokat azért irtam ki, mert jól esik ezek által felmutatni azon kedves jelenséget, hogy egyházunk története iránt nem halt ki az érdeklődés. Fogadják a gyűjtői fáradozásért jóakaróim, barátaim, a tanuló nemes ifjuság, a lelkészi, esperesi kar, s általában mindazok, kik tetteleg elősegítették e kiadványt, forró köszönetemet.

Prot. egyházunk történelmét a mi illeti most is méltán és joggal ismételhető, mit Lugossy József még 1847-ben mondott „Egyike legérettebb szükségünknek, legbuzgóbb óhajtasinknak, magyar prot. egyházunk történeteit, mindazon kútfőknek felhasználásával, melyeket mostohább idők zivataraiából még megmentve találunk: a tárgy fontosságához képesti terjedelemben s hiteles-

ségben bírnunk! . . . és miért oly messze a jövő? mert hiányzik a feldolgozandó anyag. Ide ezer munkáskéz dolgozata kívánatik. E kötelesség mindnyájunké. Tietek különösen egy házférfia! kik hivataltok természeténél fogva, mely a szétszórta források nagyrészt megközelítenetek engedi, említett elődolgozatokra mások felett képesítve vagytok.“ (Prot. lap. 1847. év 184. l.)

Háromszáz év előtt erődús virágzó ifju, kétszáz év előtt vervesztett, békóba vert, rogyadozó lény, száz év előtt alig lélegző síri árnyhoz volt hasonló a magyar protestantismus; hála a nagy Istennek! a szabadság és élet üdítő szelleje lengeti újra ifjuló fűrt: de ha az egyszer örökre vetett alapkörről a Krisztusról lesiklik, s csodás erőt-teremtő hittől nem lángoland: száz év múlva nem ismerend rá a világ. — Isten óvjon meg a hanyatlástól s nyisson újabb, dicső virulási korszakot jövőben a magyar prot. egyház előtt, ez vég óhajom!

Debreczenben, nyárelőhó 10. 1872.

Balogh Ferencz.

TARTALOM.

A) Bevezetés.

I. Szakasz.

A magyar protestáns egyház-történelem irodalma.

Lap.

1. §. A XVII. századbeli egyház-történet írók	1
2. §. A XVIII. századbeli egyház-történetészeink	3
3. §. A XIX. századbeli egyház-történetészeink	12
4. §. Nevezetesebb egyedrajz írók, gyűjtők, régibb írók	14
5. §. Nevezetesebb egyedrajz írók, gyűjtők, újabb írók	17

B) Kültörténelem részletei.

II. Szakasz.

A reformáció kezdetétől Dévayig 1518—1530.

6. §. A reformáció megkezdődése Budán és másutt, országgyűlési kemény végzések az ellen II. Lajos alatt	20
7. §. Ferdinánd és Szapolyai János első fellépések a reformáció ellen a mohácsi vész után	24
8. §. A magyar reformáció terjedésének főszköze a wittenbergi s más akadémiákon tanulás	27
9. §. A reformáció megalapítása Szebenben, Pemflinger	28

III. Szakasz.

Dévaytól Méliusig 1530—1558.

10. §. Dévay első magyar reformátor (1523—1547)	32
11. §. A reformáció megszilárdítói Brassóban: Hontér, Wagner, Glatz	36
12. §. A lutherán egyház szervezkedése Erdélyben, első zsinatok, első superintendensek, s az erdélyi r. k. állami egyház megszüntetése (1545—1558).	37

	Lap
13. §. Az első-korú reformátorok (Siklósi, Ozorai, Gálszécsi, Batizi, Kopácsi, Sztárai, Simontornyai, Szántai, Székely, Stöckel) s világi főpártfogóik	39
14. §. Szegedi Kis István reformátor	45
15. §. Huszár Gál	51
16. §. A reformáció egyéb hirdetői, lelkészek és tanférfiak	54
17. §. A helvét eredetű reformáció első nyomai hazánkban	58
18. §. A Kálvinizmus előhaladása, Kálmáncsai Sánta Márton (1550—1558).	61

IV. Szakasz.

Mélius, Dávid, Beythe, vagyis a felekezetekbe oszlás kora 1558—1597.

19. §. A két protestáns felekezet különválása Erdélyben	65
20. §. Az egervölgyi kálvinista hitvallás eredete, s az első református gyülekezetek hazánkban	67
21. §. A reformátusok önálló egyházzá szervezkedése a tiszai részekben, végleges elválás a lutheránusoktól, debreczeni zsinat	71
22. §. A nagyváradi ref. egyház és kollégium eredete, sorsa	75
23. §. A reformáció megszilárdítása Debreczenben	78
24. §. A II-ik Helvét Hitvallás és Heidelbergi Káté hazánkban	82
25. §. Mélius irodalmi működése, munkái	87
26. §. Mélius Péter élete, hatása, jelleme	98
27. §. Az unitárius egyház keletkezése Erdélyben (1566—1568)	101
28. §. Nagy hitviták, s az unitarizmus délpontra emelkedése, fejlődése János Zsigmond halálaig (1568—1571)	105
29. §. A református és unitárius hitelvek, s kölcsönös hangulat a váradi disputatziókor	109
30. §. Az unitarizmus hanyatlása. Dávid bukása (1571—1579)	113
31. §. Beythe István, a csepregi szóváltás, a két prot. felekezet elválása Dunán túl, s ennek szomorú következményei	117
32. §. A róm. kath. főpapok, főleg Oláh Miklós, támadó föllépése, a jezsuiták betelepítése hazánkba	122

V. Szakasz.

A magyar vallás-szabadság háborúk és békekötések vagyis Bocskay, Bethlen és Rákóczy kora 1598—1647.

33. §. A Bocskay fölkelést előkészítő országos változások, s a protestánsok üldöztetése Erdélyben és Magyarhonban	124
34. §. Bocskai-felkelés, az első magyar vallás-szabadsági háború, a szerencsi és korponai országgyűlések (1604 okt. — 1606. jan. 5 ig)	128
35. §. A bécsi béke, Bocskai halála, a vallás-szabadsági alaptörvény (1606. feb. 9-től 1608. decz. 6-ig)	130

	Lap
36. §. Pázmány s a jézsuiták működése a protestáns szabadság ellen, s a r. k. párt tömörülése (1608—1618)	134
37. §. Bethlen vallás-szabadság háboruja a fegyverszünetig (1619 jun. 7 től 1620. jan. 16-ig)	138
38. §. A beszerce-bányai országgyűlés s a nikolsburgi béke (1620—1622)	142
39. §. Bethlen Gábor	144
40. §. A linczi béke	146

VI. Szakasz.

A protestáns egyház üldözött és szenvedő állapotja 1647—1790.

41. §. A protestánsok fokozódó nyomattatásának rövid rajza a pozsonyi rendkívüli törvényszék koráig (1647—1673)	147
42. §. A pozsonyi rendkívüli törvényszék működése és áldozatai a prot. lelkészek	149
43. §. A magyar hitvallók s a gályarabság	153
44. §. A protestánsok államjogi helyzete rövid vázlatban a gyász-évtizedtől kezdve az 1790—91-ki országgyűlésig. A lét és nem-lét közt függő állapot	154

VII. Szakasz.

Föléledés kora.

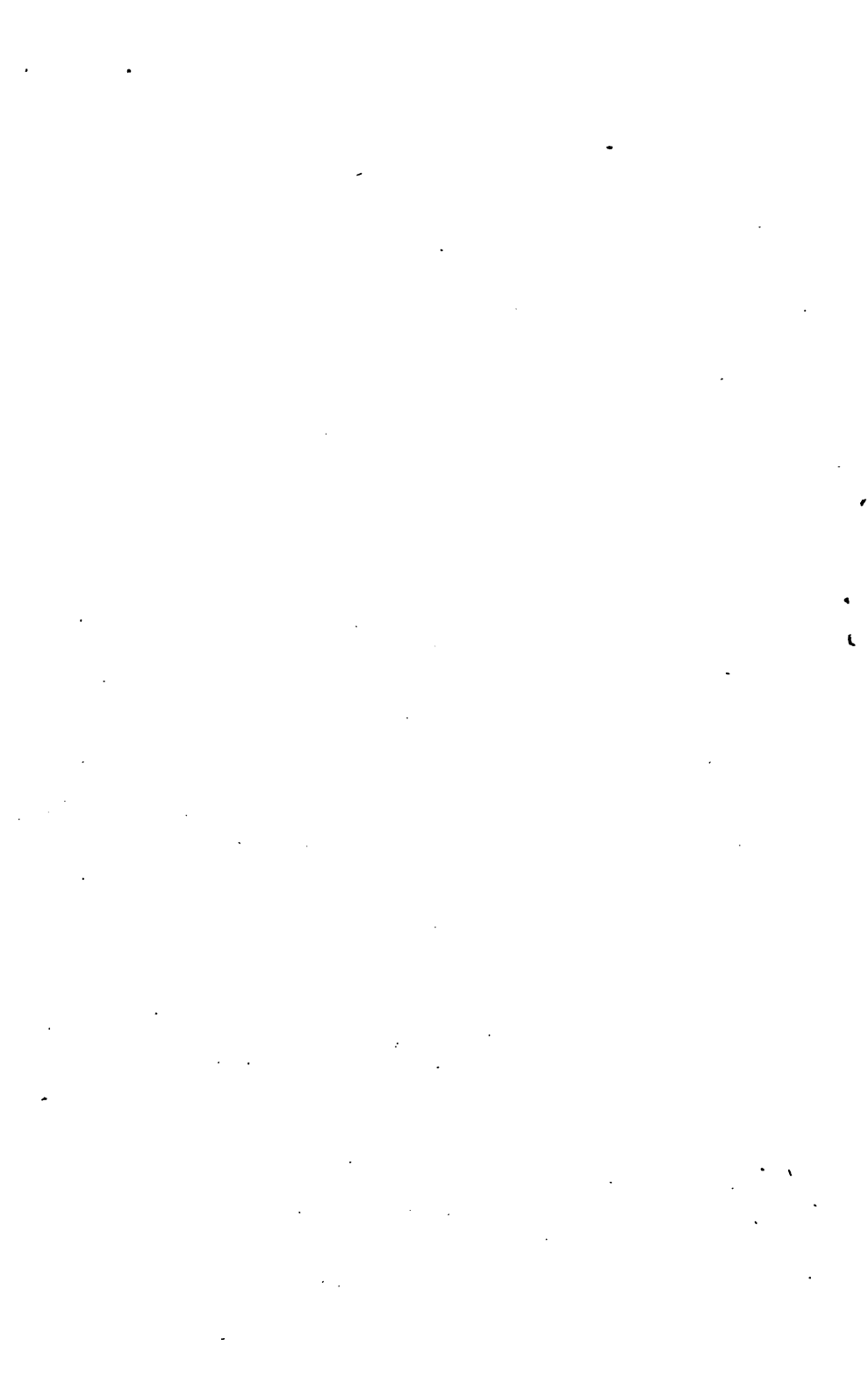
45. §. A protestánsok államjogi helyzete az 1790—91-ki országgyűléstől jelenkorig	158
---	-----

C) Beltörténelem részletei.

VIII. Szakasz.

A magyar biblia történelme.

46. §. Biblia fordítóink a XVI. században	161
47. §. A magyar biblia kiadásai	165
48. §. A XVIII. századi biblia kiadványok	168
49. §. A magyar biblia-ügy a XIX. században.	171
50. §. A magyar biblia kiadásai korrend szerint	178

A

A MAGYAR PROTESTÁNS EGYHÁZ

történetének részletei.

A) Bevezetés.

I. SZAKASZ: A MAGYAR PROTESTÁNS EGYHÁZTÖRTÉNELEM IRODALMA.

1. §. XVII-dik századbéli egyháztörténet irók.

A XVI-dik századból, a reformáció századából, nem birunk önálló magyar prot. egyháztörténelmet mutatni fel; a 17-dik század elején is csak töredékekkel találkozunk, ilyen például Iratosi János, nagytoronyai lelkésznek előbeszéde Perkins Vilmos *) művéhez mely magyarra fordítva Lőcsén jelent meg 1641-ben. Ez előbeszéd a hazai reformációra vonatkozó dolgokkal foglalkozik főleg. — Továbbá Szathmárnémeti Mihály (mh. 1689.) Kolozsvári ref. lelkész, ki „a négy evangyelisták szerént való Dominica“ (Kol. 1675. 4 r. 832 l.) előbeszédében; és Tolnai István kolozsvári tanár (mh. 1690.) ki „az igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás utára vezető kalauz“ (Kol. 1679.) művében III. könyv XII-dik részben (561—581 lapig) tárgyalják a magyar reformáció történetét.

Az első önálló magyar prot. egyháztörténelem szerzője Erdélynek szülötte.

*) Nagyhirű kalvinista angol hittudós, puritán hitszónok, szül. 1558. mh. 1602. összes műve 3 ivrétű kötetet tesz. Iratosi által fordított mű telyes czíme Perkinsius „az ember életének bődögl való igazgatásának módjáról“ deákból magyarra fordítá Iratosi János. Lőcse 1641. 12 r. a fordító előszavával. (Nagy István gyűjteménye közt, mely gyűjtemény legutóbb Lipcsébe került.)

1. Párizspái Ferencz † 1716.

Imre dézsi lelkész és esperes fia. Enyeden tanulta után külföldre ment, hol 5 évet töltött, Heidelbergben bölcsészeti tanszékkal kínáltatott meg, Baselben*) orvostudorrá avattatott, Debreczenen át tért Erdélybe vissza, s Csernátoni Pál tanár halálával, 1676, az enyedi kollégiomban Apafi fejedelem és a kollegiom gondnokainak köz szavazatával a görög irodalom, gondolkodás- és természettan tanárává választatott, s e hivatalt lankadatlan buzgalommal, a haza csapásait tűrve, 1704-ben a Rákóczi forradalom alatt a császáriaktól száműzetést is szenvedve folytatta 40 éven át haláláig 1716-ig. (Lásd életét bővebben Benkő J. Transylvania II. k. 429. l.)

Első munkája *Rudus Redivivum* (újra építési könyv) vagyis magyar és erdélyi egyháztörténelem, latinul megjelent Szébenben 1685. 12-ed rétt. Második kiadása Zürichben 1723. „Miscellanea Tigurina” című gyűjtemény 2-dik részében. Ugyan ezt magyarul „Romlott fal felépülése” cím alatt átdolgozta a debreczeni tanácsnak ajánlván, de e város azt a Karaffa sarczolásá miatt ki nem adhatta s világot maig sem látott. — *Rudus Redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transilvanicarum inde a prima reformatione commentarii. Cibinii, 1684. in 12°*.

*) Baselben 1674. okt. 20 tartá beköszöntő értekezését az orvostanból s oly hatással, hogy azért a tudorj czimen felül „az egyetem ülnöke” czimet is nyerte, sőt annak emlékére „Vota Solennia” felirattal üdvözlő füzet adatott ki, tartalmazván 17 tisztelő verset baseli, lipcsei, heidelbergi tanároktól és másoktól francia, görög, latin, német és román nyelven mintegy 6 országból. Ezen a magyar névnek dicsőségét Európa szerte bizonyítható emlék füzet megvan a pápai és kolozsvári ref. főtanoda könyvtárában. (Eötvös Lajos, Hon, napilap. 1868. okt. 17.) Így kezdett teljesedni mit róla mint tanulóról monda tanára Veresegyházi Tamás „ő egykor a magyar föld ékessége lesz.”

Fia ifj. Pápai Páriz Ferencz, midőn Rabutin császári tábornok felperzselt Enyedet, alig tudott a haláltól menekülni; atyja érdemeiért több rendbeli segélyt nyervén 1711. külföldre ment, 1715. okt. 6. mutatta fel az oxfordi egyetem hatáságai előtt az enyedi kollégium javára kérő levelét s az angol király, canterburyi érsek és több püspöktől s uraktól nem kis segélyt nyert a romban heverő kollégium felépítésére, 1725. lett enyedi tanárrá.

2. Háner György † 1740.

Megyesi evangélikus lelkész, majd erdélyi evangélikus szász superintendens 1737-ben. Vittenbergben tanulta alatt írta 3-dik művét az Erdélyi egyház történelmet latinul 4 könyvben, megjelent Frankfurt- és Lipcsében 1694-ben, 12-ed rétbén. *) Erős lutheranus színezetű. Mint már berethalmi superintendens bővebben és tovább folytatva újra át dolgozta azt, de kéziratban maradt. Meghalt, 1740.

2. §. A XVIII-dik századbéli egyháztörténetészeink.

3. Debreczeni Ember Pál † 1710.

Debreczeni fi, tógás diákká 1679-ben lett a debreczeni kollégiomban, melylyel már akkor a török vész miatt szét üzött váradi kollegiom össze volt olvadva, s tanult Mártonfalvi György tanár korában, s pataki rectoriára menté után (a kollegiom innen elűzetvén 1671-ben) a franekkerai és leydai egyetemet látogatta meg; előbb s.-pataki, majd losonczi, a 18-dik század elején pedig szatmári, 1704 debreczeni lelkészszé lett. Innen bujdosni kénytelenítetvén Liszkán huzódott meg s halt is meg 1710-ben, miután élete csaknem folytonos bujdosás volt. **)

*) Czime „Historia Ecclesiarum Tansilvanicarum inde a primis populorum originibus ad haec usque tempora. Francfurti et Lipsiae, 1694. Benkő szerint (II. 430) „e mű a lutheran lelkészt az erdélyi régiségek savor nyomozójául s hiteles kéziratok szorgalmas olvasójául tünteti fel.“

**) Pataki tanítóul 1682-ben hozatott ki, ez évben nyerte vissza az itteni egyház is elfoglalt javait, a vártemplommal együtt, ez utóbbiban 1683. júl. 12. tartatott az első tanítás ufolag a 122-dik zsoltárból Tököli Imrének, s Rákóczy növendék fiainak jelenlétében; ez évben szenteltett fel Ember P. 2-dik lelkészszé; — 1684 a hollandi egyetemetek látogatta, vissza jöven 1686 folytatta a s.-pataki lelkésztséget, bár már a vártemplom a jezsuiták által 1686. decz. 5. elfoglaltatott s a lelkészek a várból kiűzettek; a következő évben pedig (1687. ápr. 24. a kollegiom is elvétett s a diákok Csécsi János tanárral előbb Gönczre, majd Kassára bujdosnak, 8 évi nehéz napok után, melyek alatt az imály helyül szolgáló szin is lerontatott volt Kis nevű jezsuita munkálatára, maga Ember zálogoltatást és börtönt is szenvedvén több ízben, innen elűzetvén előbb Hotykán vonult meg; itt is betiltatván a ref. imály tartása 1695. Losoncra, hatév után 1701. Szatmárra hivatott lelkészül. Harmadfél év múlva, miután a templom felgyujtatott, paptársaival s a tanárokkal elő-

Lisztkai magányában végezte be „a magyar és erdély-országi ref. egyház történetét,” latinul évrendi modorban, 1708. — örökösei küldték ki e művet Lampe Frigyes utrechti tanárhoz († 1729) a ki azt kihagyásokkal — a nagybecsű előbészéd nélkül — saját neve alatt Utrechtben 1728-ban negyedréthben 918 lapon sajtó alá bocsátá. — Így a mű Ember Pál halála után látott napvilágot. „A római egyház és clérus elleni méltatlanságok gazdag raktára” jegyzé meg Horányi, így jellemezvén szerzőt azért, mert a clérus jogtalanságait felleplezni merészlé.

4. Ismeretlen szerzőtől ered a „Historia Diplomatica” a magyarhoni evangélikus egyház állapotáról 3 részben (Halberstadt) 1710. Wallaszky, hagyomány után, szerzőjétől Okolicsányi Mihály evang. jogtudóst nevezi. *)

5. Krman Dániel † 1740.

Atyja Dániel előbb mijavai, végre turolukai evang. lelkész (Nyitrában). — Ifju Krman Boroszló, Lipcse és Vittenberg meglátogatása után 21 éves korában (1684) Illaván tanáru alkalmaztatott. — E tanodának ő volt utolsó igazgatója, bár egy évig sem működhetett ott, mivel a magyar kamara végkép eltörölte az itteni evangélikus egyházat azon ürügy alatt hogy az illavai uradalom birtokosa Tököli Imre párthive volt.

Bujdosása után 1690-ben a tekintélyes mijavai egyház hívta meg lelkészül. Nehéz küzdelem várt itt is reá, Gróf Erdődi Kristóf mijava új földes ura, 1698-ban, erőszakkal rom. kath. papot vitt a paplakba, a templomot is elfoglalta. A mijavaiak azonban elkergették a templom foglalókat.

Most Kolonics Lipót esztergomi érsek intéze halálos csa-

zetett. Ekkor tért vissza szülőföldre Debreczenbe. Két év múlva Debreczen lakosai Károlyi Sándor, Rákóczy tábornoka, rendeletére üresen hagyván a várost, hogy az 1705. novemberben behuzódó Herbeville osztrák tábornok eleséget ne találhasson, Ember is elbujdosott s Lisztkán lett lelkészszé zempléni segédesperesté s viszontagságos élete itt ért véget. Mártonfalvi Tóth György híres debreczeni tanár Margitnevű leányát vette nőül, egyetlen leánya Szathmári Paksi Mihály s.-pataki tanárhoz ment férjhez. — Egyház történelmét 1709-ig hozta le töredékesen; ki folytatta 1725-ig, nem tudhatni. (Prot. Egyh. s isk. lap. 1847. évf. 593 l. Hegedüs László czikke és Horváth Mih. Magy. orsz. tört. IV. 366 l.)

*) „Historia Diplomatica de Statu Religionis evangelicae in Hungaria. ivrét. 150 l. Appendix. 250. l.“

pást a hitbuzgó mijavaiakra, őket mint lázadókat vádolván be Lipót király előtt, rendeletet eszközölt ki, melyszerint az izgatók megbüntetendők, a lelkész pedig számüzendő. E rendelet következtében az evang. templom 1699. (apr. 17.) karhatalommal elfoglaltatott, Krman pedig Csejthe várába foglyul hurczoltatott, hivatali helyére r. kath. szerzetes alkalmaztatott.

A fogságból elmenekülvén Silézia majd Drezdában bujdosott hazátlanul 6 évig, míg nem a Rákóczy nagy forradalom korában a szabadság szelleje őt is vissza segítte a hazába, Zsolnára (Trencsén) hivatván meg (1705) lelkészül, a hol a következő évben 1706-ban Liptó- Árva- Turócz megyékből alakult egyházközséglet superintendensévé, főleg a világ elem tulnyomó befolyása következtében, megválasztatott.

Mint superintendens volt jelen az 1707. tartott híres Rózsahegyzsinaton, melynek végzéseit az 1715-iki országgyűlés megsemmisítette; — A zsolnai nagy templomban, jeles alkalmi beszéd mellett, Rákóczy tábora számára 8 pompás zászlót szentelt fel (1707. márt. 8.); majd Rákóczytól XII. Károly svéd királyhoz küldetett követül.*) Krman élve az alkalommal az eperjesi kollégium számára, melyet alapítványaitól a jezsuiták fosztottak meg, — 20 ezer tallért eszközölt ki a jeles királytól segélyül.

Zsolnáról, hihetőleg szigorú egyház fegyelem tartása miatt támadt ellenségei által kizavartatván (1711) ismét Mijavára hivatott lelkészül, hol 19 évi békés tartózkodás után következett el rá a végsőapás.

Bizonyos Mlinár Venczel nevű buskomor morva telepedett meg Mijaván, s Krman által magát az evang. egyházba bevétette. A r. kath. klérus súlyos vádakát emelvén a hithagyó Venczel s a hitről csábító Krman ellen, megyei közegek által éjnek idején Venczelt elakarta fogatni, de a felizgult lakosság nem engedte.

Erre a megye a lázítás váddal terhelt Krmant a pozsonyi várba börtönbe záratta (1729) a paplakot katonasággal szállatván meg.

Másfélévi fogolykodás után indította meg ellene Grassalkovits Antal királyi ügyész a keresetet a rendkívüli ítélő széken (1731. jan. 8.) Vádjai voltak: 1. Krman a r. kath. egyházból kitérítette Venczel morva rablót. 2. Venczelelfogatásakor a népet fellázította. 3. Minden alapelkül püspök czímet tulajdonit magának. 4.

*) Követ társa volt Podhorszky, világi nemes („Századok“ 1870. év II. f. 76. l.)

Mint turolukai lelkész Bársony János ítélő mestert a templom foglalásnál agyon lőtte. 5. A r. kath. egyházat többféleképp gyalázta p. o. Nepomuk János szentségét (szentté 1729. tétetett) kétségbe vonta. Ezek alapján Krmanra, mint lázító, gyilkos, felségsértő, és istenkáromlóra vádló halált kért

Bár e vádak Krman ügyvéde által napnál világosabban megczáfoltattak, így p. o. Bársony János esete idejében vádlott csak 9 éves gyermek volt s hason nevű atyjával cseréltetett fel stb. mégis holtig tartó fogságra ítéltetett. Az ítéletet a helytartó tanács 1731. jun. 12 megerősítette, egyszersmind a mijavai evang. egyház megsemmisítését, az által, hogy templomot, iskolát, paplakot r. katolikusok kezére bocsátott, — elrendelte.

Krmant börtönében neje sem látogathatta meg a tilalom miatt; hiába veté közbe magát Frigyes Vilmos porosz király (1732 apr. 29.) Krman és a mijavaiak vallás szabadsága ügyében.

Végre a hitvallóra 11 évi fogság után elközelgett a halál. A haldoklónak börtönében két jezsuita jelent meg a r. kath. vallás felvételére akarván őt erőszakolni. Nem bődögolván, a végvonaglásban lévő aggastyánnak erővel tömték szájába az ostyát, de ő annak lenyelése nélkül halt meg 1740. (sept. 17.) A jezsuiták azonban elhíresztelték, hogy Krman utolsó órájában katholizált, sőt nagy ünnepélylyel temették el a pozsonyi róm. kath. templomban, az egyik térítő jezsuita tartván magasztaló templomi beszédet emlékezetére (okt. 2.) Így akarták a derék vértanunak halála után fenn maradó jó hírnevét is — a szenvedő nagyok az egyetlen földi dicsőségét — ármányosan megrontani.

Krman irodalmi műveiből kiemeljük a szláv ágendát, vagy szertartási könyvet, mely neje eszközlése folytán jelent meg (1734) s melylyel imitt amott ma is élnek a tót egyház gyülekezetek. Kéziratban maradt „magyarországi egyháztörténelme 1610-ig“ azaz: Hungaria Evangelica, másolatilag a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában őriztetik. (Lásd Fabó: Rajzok a magyar protestantismus történelméből.“ Pest, 1868. a 141—163 lapokat Szeberényi Lajostól.)

6. Bod Péter † 1769.

Ref. székely szüléktől eredt Kézdi-Székbén, Felső Csernátonban 1712. Tanuló pályáját Enyeden megfutván, hol könyvtárőr és héber nyelv segéd tanára is volt, a leydai egyetemen töltött 3 évet (1740—1743). Visszatértekor fő pártfogója a derék Beth-

len Kata grófné hívta meg udvari lelkészeül. Majd 1749-től fogva haláláig 20 éven át Magyar Igenben lelkészkedett.

Irt magyarul egyetemes egyháztörténelmet (Basel 1760); ezt követte „közönséges magyar egyháztörténelme“ latin nyelven 3 kötetben mindenik öt-ötszáz lapon, négy könyvben. A II-dik könyv 18 fejezetben szól a magyar és erdélyi reformatio történetéről a 16. századtól kezdve a bécsi békéig. A III-ik könyv a szatmári békéig; a IV-dik könyv saját koráig (1765.) Kéziratban maradt, egyik példánya a nagy-enyedi kollégiomban, a másik (s ez telyes) a marosvásárhelyi könyvtárban található. — Megirta a hazai prot. egyháztörténelmet magyarul is, szinte 4 könyvben 404 czikkben. Ebből is két példány ismeretes, az eredeti kézirat Enyed hamvai közt veszett el 1849. (jan. 8.) mikor a Csombordról átrándult felkelő oláh tábor a várost és kollegiomot, 30 ezer kötetnyi könyvtárát kirablá és fölperzselt, ennek még előbb (1833) lemásolt példánya megmentetett Enyed számára, ez az egyik példány; a másik Gróf Mikó Imre sajátja. Mindezek fájdalom kéziratban hevernek! — Csak nagyobb fontosságú fejezetei láttak világot. Ezek közül kiemeljük a Szent Biblia Historiáját, benne legbecsesebb rész a magyar biblia fordításának története (Szeben 1748.) Szent Polycarpust mely az erdélyi ref. püspökök életét tárgyalja (megjelent 1766) és Magyar Áthenást*) azaz főleg protestáns tudósok és írók betűrendes életrajzát, mely jeles mű 600 író, hazafi vagy honleány emlékezetét tartja fenn. (megjelent 1766) Mindkét mű felsőbb parancsra lefoglaltatván, szerző kereset alá vétetett.

„Roppant munkásságáról fényes bizonytságot tesz 56-ra menő kissebb nagyobb hittani és történelmi műveinek száma melyből 20 van kinyomtatva.“ — A nehéz korszakban a legkényesebb tárgyakról írva, egy magára kis irodalmat volt képes

*) A kortárs, Sinai Miklós debreczeni tanár, 1767. jul 29. Bodhoz intézett levelében így nyilatkozék: „A Magyar Áthenást a napokban nem kevés gyönyörűséggel olvastam és szemléltem, mely sok szép magyar emléket temetett vala el a feledékenység, a melyek itt ismét emlékezetbe és világ eleibe hozatnak, ezt a maradék is hálás indulattal fogja venni, mint egy olyan szép munkát, a melylyel a magyar nemzetnek a tudományok gyakorlására való nagy hajlandósága és tehetősége bizonyíttatik, és az ellenkező képen értő némely idegeneknek az ő balvélekedésök hathatóképen megczáfoltatik.“ (Magy. Prot. . . . Fügylmező 1872. év. 53. l.) Így méltatá egykorulag a szinte nagy történetbuvár az Áthenást!

teremteni. A könyv-vizsgálat Erdélyben egyenesen az ő írói működése alkalmából jött létre. — Bécsből 1753. küldetett le az első szabályozó rendelet, hat évvel később neveztetett ki a könyv-vizsgáló bizottság s Bod üldözőbe vétetett.

Bod életrajzát és írói működését legteljesebben Gróf Mikó Imre írta meg 1862-ben (Lásd a Budapesti Szemle L. és LI-dik füzetét, XV. kötet.) Jellemzését többek közt így adja: „Bod lelkestől testestől magyar, prot. lelkész és író volt, . . . mint árva csak nem nyomorban nőtt fel, de már jókor fényessé tették szegénysége homályát feje és szive nemes tulajdonai . . . a nemzeti-ség és magyar tudományosságnak s az egyszer megismert igazság melletti élni halni kész ősi jellemnek egyik legjelesb példánya . . . világlani és világítani! ez volt az ő feladata! . . . minden munkáját isten és a hazaszeretet nevében kezdte . . . gyűjtő és feldolgozó tehetség, a protestantismus élőkifejezése, a munkásság megtestesülése . . . tett egész nemzedék helyett, érzett és gondolkozott hitfelekezeteért . . . sirját ma már kinyomozni nem lehet.“ Találólág mondja Salamon József „ezrek hunyhatnak el rendünk-ből, míg egy Bod Péter születik.“

7. Ribini János † 1788.

Nyitrai fi, soproni középtanodai igazgató, majd pozsonyi ev. lelkész, és esperes. Az ágostai hitvallásuak magyarországi történetét latinul ily czim alatt írta meg: „*Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae*,” 2 kötet. Az első könyv, Pozsony, 1787. (545. l.) I. Ferdinándtól tart 3-dik Ferdinándig, a II-dik Pozsony, 1789. (608. l.) III Károlyig.*)

8. Sinai Miklós † 1808.

(Kutfököül lásd: Tóth Ferencz „Tul a Tiszai Püspökök Élete“ Győr, 1812, 8° a 34-dik püspök életrajzát. — Révész

*) Ribini e műve a II-dik József alatti szabadsajtó idejében jelent meg, maga írja elő szavában „A megbecsülhetlen szabadsággal végre eljött azon ritka szerencsés idő, midőn nem csak azon vallást követhet, a melyet akarsz, hanem a vallás történetét is bátorságban (tuto) meg lehet írni. A II. kötet előszavában említi, hogy művének első kötete, mint barátjaitól megtudá, II. Józsefnek is kezébe jutott, és helyeslésével találkozott, s jobban tetszett volna neki ha latin helyett németül íratott volna.

Imre: Sinai Miklós, s.-pataki Füzetek 1858-ik évf. 689 — 714 l.; „Századok“ — a magyar történelmi társulat közlönye, 1868, IV. V. füzetét; — és a „Vasárnapi Ujság“ 1869. év 9-dik számát, hol Sinai arczképe is adva van. Végre Keresztési József egykoru eredeti naplóját kiadta Höffer Endre „Kronika Magyarország polgári és egyházi közéletéből,“ Pest, 1868. 8° 411. l.)

Született H.-Bagoson, (1730) akadémiai tanulóvá 16 éves korában lett Debreczenben (1746) Szilágyi Sámuel, Paksi Szathmári és Hatvani tanárok idejében. Tanpályája végezte után felsőbb képzés végett Bécsbe (1755 őszén) aztán Angliába ment s Oxfordon (1756—1757) a Bodleian könyvtárban is maig megtalálható neve*) Majd Gröningenben (Hollandiában) folytatta tanulmányait. Jeles képzettségének bizonyítványa, hogy 25 éves korában a hellen, latin, francia és angol nyelveket értette, beszélte. Hazájába visszatérvén előbb madarasi lelkészszé (1759. apr. 8) egy év múlva 1760-ban a debreczeni kollegiumban történelem, hellen és latin ékes szólás tanárává választatott s e pályát 30 éven át folytatta. Kazinczy szerint oly szélesen tanította az egyetemes egyháztörténelmet, hogy 18 év alatt csak a 3-dik századig haladt.

A budai 1790—1791-diki országgyűlésen időzése alatt, hová a kollégium némely régi szabadalmi és adományai (p. o. az Apafi adományozta 6000 mázsa kőso) kieszközlésére küldetett volt, adta ki Pesten a Bécsi béke okmányait „Sylloge Actorum Publicorum“ stb. czim alatt (120 lap) nyomtatásban Victorinus de Chorebo áttetsző álnév alatt.

Midőn az országgyűlési vegyes küldöttség, a világi ref. urak, kivált Domokos Lajos debreczeni híres bíró és gondnok szellemének hatása következtében oly vallásügyi törvény tervet terjesztett bé a királyhoz szentesítés végett, melyben a superintendensi és lelkészi eddigi jogok róvására a világi résznek szokatlan tulsuly és befolyás követeltetik a ref. egyház igazgatásba: Sinai Miklós két követ társával az esperesi testület adta megbízatás szellemében s a tiszántuli superintendens nevében 1790 (okt. 1.)

*) Oxfordon létem alatt 1865. jan. 21. látogattam meg a Bodleian könyvtárt, ohajtottam volna találni valami nyomát Sinai itt létének. Kéremre a főkönyvtárnok Coxe ur elő keresteté a mult század közepén itt olvasó és dolgozó egyének névkönyvét, s úgy találtuk, hogy 1756. Jun. 4-től Sinay neve „Hungarus“ jelzővel számtalanszor fordul elő a jegyzék lapjain egész 1757. mártius 25-ig melyen tul neve nem találta-tik s így onnan lett eltávozása ez időre esik. (Lásd: saját cikkem Uri Jánosról, S.-P. Füzetek, 1866. év 409—410. l.)

ellenfolyamodványt (u. m. reflexiókat) nyújtott Bécsben a király elé, kérvén a lelkészi rész eddigi kánonokon és fejedelmi diplomákon alapuló jogainak csonkítatlan fentartását. Csakugyan a királyi leirat tekintetbe vette a felterjesztvényt.

E lépés miatt vonta magára Sinai a világi urak ólthatlan gyűlöletét és bosszuját, majd üldözését, s itt kezdődik élete valódi tragikus része.

Szathmári Paksi István superintendens halála (1791. márt. 2) utáni püspök választás alkalmával a Tiszántúli egyházkerület lelkészi része mint Sinai párt külön vált a világi azaz Domokos párttól, kiakarván rekeszteni régi joggyakorlatnál fogva a világiakat (külső renden levőket) a püspök választásból, s a kemény jellemű Halmi István, szoboszlai lelkész s debreczeni egyházmegyei esperes elnöklete alatt 1791. Május 2-kán Sinait 135 szavazattal superintendenssé választotta.

A világiak azonban Rhédei Ferencz főgondnok vezérlete alatt, a kikhez Hunyadi Ferencz, debreczeni lelkész és egyházkerületi főjegyző már korább csatlakozott, külön egyházkerületi gyűlést tartottak, s miután a guny és gyanúsítás fegyvereit is felhasználták, — a Sinai pártot hierarchicusnak, magát Sinait protestáns pápának kürtölvén széltire, — csakugyan győztek s 1791 június 28-kán közgyűlésben Sinait mind a püspökségből, mind a tanárságból letették, helyébe superintendensül Hunyadi Ferenczet választván.

Sinai ügyét a királyhoz fellebbezte. E közben megnyílt a reformátusok budai zsinata (1791. szept. 14.) de onnan is kizáratott Sinai, s ő ezen „papokat elnyomó zsinat“ ellen tiltakozott. A királyi rendelet okt. 18-kán kelt és Sinai püspökké választását érvénytelennek nyilvánítja, a Hunyadiét megerősíti: de a tanárságból lett előmozdítására újabb nyomozást kívánt egyházkerületi törvényszék előtt. Így kezdődött meg (1793. aug. 12.) az egyházkerületi törvényszéken a hosszas (10 éves) Sinai per, melyben a magára hagyott Sinai magát a tudomány súlyos fegyvereivel védelmezte. Végre (1800. aug. 11.) ítéletül kimondatott Sinainak tanárságból elmozdítása. — A helytartó tanács azonban (1803. szept. 13.) az elaggult és hasznos szolgálatu tanárnak nyugdíjt rendelt, így menté meg a királyi legfőbb felügyelet őt a végnomortól, s zivatáros életpályáját mint nyugalmazott tanár 1808. (jun. 27.) végezte be, a Péterfiai temetőben temettetvén el.

Sinainak pusztán a hazai prot. egyháztörténelmi jogokat tekintve, a multa nézve igaza volt, de a szabad s általános protestáns

elvekkel, a korszellem követelményeivel szemben elavult nézeteknek hódolt, így megvesztette a szellemi harczot. — Mint halhatlan történet buvár és tudós, kit József császár nemesi oklevéllel méltatott is, megérdemelte volna a kiméletet. Kazinczy őt „tiszteletet érdemlő szerencsétlen öregnek“ nevezte. Sinai a múlt embere az új jövő és haladás hatalma előtt hősileg küzdve esett el. — Ráílik sir iratának e tétele: „Tristes expertus vicissitudines.“

Sinai mint tanár 1784 adta elő a magyar prot. egyháztörténelmet, tanítványai közül Budai Ezsaiás dicsekedve emlegeti, hogy hallgatta őt; — Fő műve: „A magyar és erdélyországi egyházak reformatiojának története,“ az eredeti, legnagyobb részt sajátkezű példányt szerzőtől Gróf Teleki Sámuel*) vette meg. Áll két kötetből, az I-ső: *Historia Ecclesiastica Seculi XVI* (4-ed rétf, 148 lap) terül 1564-ig, megvan a nemzeti muzeum könyvtárában, onnan másoltatott le a debreczeni kollegium számára (1860.) A második és terjedelmesebb kötet (536 lap) mely 1773-ig s így koráig halad, csak is a Teleki könyvtárban (Marosvásárhelyt) van meg, fájdalom kéziratban.

Utolsó nagyobb szerű műve „*Vindiciae principiorum*“ (576 l. 8 rész.) a magyar prot. egyházak és iskolák igazgatásának történetét tárgyalja, azt bizonyolván benne, hogy a világiak ezelőtt sohasem folytak be az egyház kormányzatára. Az alapvázlatot 30 főtételben saját peréhez mellékelte.

Nagybecsű kézirat gyűjteménye már ma csak töredék maradványokban — így is 17 nagy kötetet alkotván — Debreczenben az egyházkerületi levéltárban őriztetik. — Erős gyanítvány szerint a Budai Ferencz neve alatti *Polgári Lexicon*t is ő írta volna.

*) A derék Teleki Sámuel gróf, Teleki Mihály unokája szűl. 1739. megh. 1822. a jénai, göttingai, varsói tud. akademiák tagja, erdélyi udvari cancellár, 1784—1790-ig kir. biztos a nagyváradi kerületben. Tetemes költséggel állítá fel a marosvásárhelyi Teleki könyvtárt, mely 1816-ban 36,000 kötetten felül számlált, s melyet közhasználatra megnyitott. Ennek gyűjtését ifju korában 1753-ban kezdte meg, névtárát (*catalogus*) 1796—1817. három kötetben Bécsben adta ki, — 800 ezer forintnál többet költe tudományos czélokra. Ez a valódi főúr, Moecenas, a Corvin könyvtár alapítójának királyi izlését örökölni látszék, kicsiben magyar Medici. Magyar ref. főuraink közül egyik méltó dicsőség illeti őt.

3. §. A XIX-dik századbéli egyháztörténetészeink.

9. Tóth Ferencz superintendens † 1844.

Született Vörös-Berényben (Veszprém) jobbágy szülőktől. Tanodai pályáját Debreczenben végezte (1799), hol ideiglenes tanár (praeses) is volt. — A göttingai egyetemen töltött tan év után a pápai kollégiumba hivatott tanáru (1801). E kollégiumnak ő volt egyik nagy ujra alakítója, kerületi főtanodává emelője, alapítván több tanszéket, p. o. a jogit, bölcsészeti és szentírás magyarázatit és nyomdát. — Tizenhat évi tanárság után előbb pápai lelkészé, majd egyházkerületi főjegyzővé, esperesté, végre 1827-ben superintendenssé választott a Dunántuli kerületben. A göttingai egyetem (1830) hittudori, V. Ferdinánd (1835) nemesi oklevéllel jutalmazák tudományos érdemeit. Meghalt 1844.

A prot. egyházi irodalmat nyomtatásban megjelent 32 kisebb s nagyobb munkával gazdagítá. — Ezekből célunkhoz képest felemlítjük „a magyar és erdélyországi prot. Ekkléziák Historiáját” megjelent magyarul 1808-ban (Komáromban 8-rét. 462 l.) terjed a linczi békekötésig. Továbbá kiemeljük „a pápai ref. egyház történelmét” s Tula dunai püspökök életét” lehozva 1808-ig, (Győr, 1808) és Tula tiszai püspökök életét (1812). Fáradhatlan munkásság és szerénység jellemzik szerzőt. — (Necrologja Vári Szabó Samutól, Prot. E. s. Isk. Lap. 1845. évi 14. szám. Életrajza Boross Mihálytól. Prot. képes naptár, 1861. 25. l. arcképevel.)

10. Budai Ezsaiás † 1841.

Született Peerben (Szólnok) 1767-ben, tanulását végzé a debreczeni kollégiumban Hatvani, Szathmári és Sinai tanárok korában. A seniori hivatal végezte után előbb Göttingába, aztán a hollandi egyetemekre (1792), majd Angliába ment önképzés végett. Mint tanár a klasszikai irodalmat és történelmet tanítá a debreczeni kollégiumban 1794—1808-ig, aztán 1821-ig a hittant. — A reformatio háromszázados ünnepén (1817) küldte meg neki a göttingai egyetem a hittudori oklevelet, megtiszteltetésből. Debreczeni lelkészé 1821, tiszántuli superintendenssé pedig 1822. választott meg.

Több rendbeli műve közöl felemlítjük „Magyar ország

Historiáját" 3 darabban 1807. jelent meg, (ujra 1811. mindkettő Debreczenben és 1833 Pesten, így 3 kiadást ért) ennek 2-ik kötetében (a 48 §.—96 §-ig) tárgyalja a magyar prot. egyháztörténelem 1-ső Ferdinánd korabeli részletét.

Tudományos érdemeiért a magyar akadémia első nagy gyűlésén (1831) tiszteletbeli tagnak választatott el. Egyházat, tanodát és irodalmat félszázadon át kitartólag szolgált. — Meghalt 1841. (jul. 14.) (Lásd: Újabbkori ismeretek Tára. Pest, 1850. II. k. — Prot. képes naptár 1858. év 77. lap. Vasárnapi Ujság, 1858. 3 sz.)

11. Bauhofer György † 1864.

Született Sopronban (1806.) A hébernyelvet 18 éves korában egy ismerős rabbittól tanulta, a hittan folyamot a bécsi evangélikus hittani intézetben végezte, mely intézetet I. Ferencz király állította fel államköltségen 1821-ben magyarhoni mindkét vallástételű protestánsok számára. Már 23 éves korában (1829.) Somorján (Pozsony) evangélikus lelkészszé választatott. Áldás telyes papi működésének és buzgó hitének híre eljutván József nádor válaszos keblű nejéhez az evangélikus Mária Dorottya főhercegnőhöz, ez az általa alapított budavári evang. egyház lelkészeül őt hívta meg (1844), — itt működött aztán fényes sikerrel haláláig, mint lelkész, majd esperes és az egyetemes ágostai hitvallásu egyház levéltárnoka. A biblia terjesztés szent ügyében tevékeny volt, e végre összeköttetésbe s barátságba jött a Pesten működő angol-skót hitjárókkal (missionarius) s megtanult angolul is.

Bauhofer mint valódi ember barát a pesti, ma már országos prot. árvaház egyik első alapítója volt, éltében mint család-anya és lelkész példánykint világot, míg nem élte világát hosszas betegeskedés kioltá. 1864. (jul. 14.)

Mint író legnagyobb érdemet szerze az által, hogy 1854-ben nemzeti létünket megsemmisítéssel célzó korszakban, — közrebo csátá a magyar evangélikus egyház első rendszeres s a legújabb korig (1850-ig) lehozott történelmét, névtelenül *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn* (Berlin, 8-rét, 658 l.) németül lévén írva, a külföldi műből ismerheté legújabb an egyházimultunkat s a nagy hírű genfi ref. hittudor, korunk első rangu egyháztörténésze Merle D' Aubigné irt hozzá előszót, — még az évben lefordítá angolra Craig, sőt franczia és hollandra is lefordíttatott. „History of the Protestant church in Hungary“ from the beginning of the reformation to 1850; with

reference also to Transylvania. Translated by the Rev. J. Craig, D. D. London, 1854. 8° XXVIII, 464 l. — Életrajzát lásd: Batizfalvi Istvántól Prot. egyh. s isk. lap. 1864. év. 30 szám és Prot. kép. Naptár, 1866 év. 46 l.

12. Borbis János.

Több évig helyettes lelkész. „A magyarhoni ágostai hitvallásu egyháztörténelmét“ németül írta meg 6 korszakra osztva, előszóval Luthardt lipcsei tanár látván el. (Megjelent Nördlingenben, 1861. 4-rét 520 l.) Jobbára Ribini és Bauhofer után dolgozott. Az 1800-dik év előtti részben tulzó lutheranizmus, az e századi részben patens tisztelet, magyar gyűlölet s részrehajlás jelzik árnyoldalait. — Czime „Die evangelisch — lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung“ . . . Ismerteté Farkas J. Prot. Lap. 1861. év 990 és 1020. l.

13. Dr. Heiszler József.

„Egyháztörténelmi kézikönyve.“ S.-Patak 1862—63. Két kötet. Ebbe be van igtatva mint önálló függelék a hazai prot. egyház történelem. Ennek rövidített, önálló s rendesített kiadása „A magyar egyházi Reformatio vázlata“ VIII. gymn. osztály számára. S.-Patak, 1864. 8 r. 111 l. 3 korszakra osztva. Mint mindenütt ugy e művekben is, lángoló szív és ajk sajátosságai a tudós szerzőnek.

14. Pálffy József.

Soproni t. képezdei igazgató (mh. 1869.) „a ker. Anyaszent-egyház története“ II. kiadás, Pest, 1865. 3-dik részében (136—207. lapig) a „prot. egyház története Magyarhonban“ 43 cikkben tömött rövidségben inkább az ág. hitvall. közép tanodák használatára van előadva.

4. §. Nevezetesebb egyedrajz írók, gyűjtők, régibb írók.

Az egyháztörténelem egyes nevezetesebb korszakait, eseményeit, egyéneit részletesen megvilágosító történelmi feljegyzések s munkák egyedrajzoknak, monographiáknak neveztetnek s kivált a szemtanu, egykoru írótól származottak érdemelnek nagy figyelmet s birnak forrás tekintéllyel.

Egyházi irodalmunk bővülködik ilyenekkel is. Felemlítjük a következő nevezetesebbeket.

1. Szkaricza Máté (sz. 1544.) Ráczkevei ref. lelkész megírta a legtudós magyar reformátor Szegedi Kis István életét latinul 1578. Olvasható Szegedi összes művének „Loci communes Theologiae” Baselben 1603 és 1608-dik (4-dik kiadás) kiadásainak elején, valamint önállólag kiadva. — (Gröningen 1760).

2. Szilágyi Bénéjamin István (sz. 1616) s.-pataki kollégium igazgatója, végül ujhelyi lelkész († 1652.) Megírta a Szatmár-németi nemzeti zsinat történelmét (Acta Synodi nationalis Hungaricae); magyar fordításban Finkei Pál közlé a s.-pataki Füzetek 1857-dik évi folyamában.

3. Kocsi Csergő Bálint (sz. 1647) pápai kollégium tanára, 1674 a pozsonyi rendkívüli törvény szék által száműzetett s Nápolyban gályarabul adatott el. — Kiállott szenvedései után írta le 1676 a magyar gályarab lelkészek szenvedéseit latinul „Natio brevis” stb. czim alatt XII Fejezetben; 9 első fejezete közölve van a Lampe-Ember Pál féle egyháztörténelemben (746—919 lapokon,) Bod Péter pedig ifjú korában „Kösziklén épült ház ostroma” czim alatt magyarul dolgozta fel, melyet Szilágyi Sándor 1866. Lipcsében világ elé bocsátott. A három utolsó fejezet kiadatlanul a nemzeti Muzeumban van.

4. Buri János korponai evangélikus lelkész az első pozsonyi idéztetésen 1673. (szept. 25.) vallásáért száműzetett s Törédékek (Micae Historiae Evangelicorum in Hungaria) czim alatt írta meg a Lipót alatti prot. üldöztetés történetét. (1673—1688.) Kiadta Lichner Pál pozsonyi tanár 1864. 8 r. 220 l.

5. Simonides János breznóbányai iskola igazgató, gályarabságot szenvedett, onnan hazaszabadulta után radványi ev. lelkész „Galera omnium Sactorum” stb. czim alatt jegyzé fel társai és saját viszontagságait 1672—1680-ig. Kiadta Fabó András agárdi ev. lelkész 1865.

6. Schmeizel Márton, brassai fi, hálai tanár † 1747. „De statu ecclesiae Lutheranae in Transilvania” Jenae 1722. 4°

7. Bahil Mátyás (sz. 1706.) eperjesi ev. lelkész, a szenvedő egyház egyik korszakát és saját életrajzát a jezsuiták körmei közül Boroszlóba kimenekülte után Briegben 1747. adta ki latin és német nyelven „Tristissima ecclesiarum... facies....” ujlólag kiadta Fabó, 1863.

8. Schmal András gömöri evangélikus esperes és rátkai lelkész (1767-ig) megírta az evangélikus superintendens-

sek Életét s irodalmi működéseit 1751-ben. Irt továbbá egyháztörténelmi vegyes jegyzeteket (*Adversaria*) a hazai reformatio akadályai, küzdelmeiről, mindkettőt latinul. Mindkét művét szinte Fabó bocsátá világra 1861 és 1863-ban.

9. Benkő József (sz. 1740. mh. 1815.) 1778 közép ajtai ref. lelkész, 1788 székelyudvarhelyi tanár, majd köpeczi lelkész, végre magánzó Közép Ajtán. — „*Transylvania, sive magnus Transilvanie principatus multifarie et strictim illustratus Pars generalis*“ két kötet. Bécs, 1778. — A hazai egyház történelemre is vonatkozó bő adalékokkal telt.

10. Névtelen szerzőtől „*Kurze Geschichte der Superintendenten augsburgischen Confession im Grossfürstenthum Siebenbürgen*“ Hermanstadt, 1791.

11. Klanicza Márton rimabrezói, végre kövii ev. lelkész megírta a 10 felső magyarországi megyének átalános és egyzsersmind részleges egyházi történetét „*Fata aug. conf. ecclesiarum stb*“ a hussita mozgalmaktól a pesti zsinatig 1791-ig terjedőleg. Kiadta Fabó 1865.

12. Szombati János (sz. 1749 † 1823.) s-pataki tanár szónoklat és történelemben, nevezetes egyháztörténelmi buvár. Művei „a s-pataki ref. kollégium története,“ a reformációtól kezdve szerző haláláig, latinul; kiadatott a kollégium 3 százados ünnepére 1860-ban. Második része a s-pataki tanárok életét tartalmazza, magyar fordításban részenként kezdett közölni a s-pataki Füzetek 1864-dik évi folyamában.

13. Veszprémi István (sz. 1723 † 1799.) Kollégiumunk növendéke, debreczeni városi orvos Magyar és erdélyi orvosok Biographiájában (I-ső kötet Lipcse, 1774. IV kötet. Bécs, 1787.) tömördek egyház történelmi becses adat találhatik.

14. Vietoris Jonathán és Zarka Jánosnak a magyar országi ev. superintendentensekről 1770 irt latin munkájok kéziratban van.

15. Klein Sámuel gölniczi ev. lelkész „magyarhoni ev. lelkészekről irodalmi és élettörténelmi tudósítások“ (Lipcse, 1789. 2 kötet) németül. — Egész czime ez: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königsreichs Ungarn. Gesammelt von Joh. Sam. Klein. Leipzig und Ofen, 1789.* — Két kötet 509 † 532 ll. mindenik 100 — 100 egyén életrajzával és jegyzetekkel tartalmazza, Bóhm Kristóf lőcsei lelkész (1626 — 1660) és Serpilius Keresztély soproni lelkész (1672 — 1714). arczképével.

16. Hrabovszki György (sz. 1762. mh. 1825) lajoskó-márami ev. lelkész és esperes. Műve „Papi Tükör“ vagyis „a dunántuli evang. superintendens predikátorai“ (Veszprém 1801) 135 lelkész rövid életrajzával s kiadott munkáik elősorolásával. Kéziratban van „az ágostai vallástételt tartó tula duna isuperintendensek élete“ 1796-ig lehozva.

17. Gamauf Gottlieb (sz. Kőszegen, 1772) előbb bécsei evang. lelkész, 1803. Sopronban hivatott meg. Ersch és Gruber német Ismeretek Tárába ő szolgáltatta a magyar egyháztörténelmi s egyéb adatokat; kéziratban van Sopron város egyetemes politikai, egyháztörténelmi . . . rajzolata. Életének legnagyobb részét történelmi okmányok gyűjtésére szentelte.

5. §. Nevezetesebb egyedrajz írók, gyűjtők, újabb írók.

1. Szilágyi Ferencz, magy. akadémiai tag művei: „A kolozsvári ev. ref. egyháztörténete.“ Kolozsv. 1829 8 r. 46 l. — „A Heidelbergi Káté, s a Magyar és Erdélyországi prot. Autonomia a XVIII. században.“ Pest, 1869. 8 r. 43 l. „Cserey Helena“ korrajz.

2. Müller Mátyás, „a soproni ev. főtanoda története, a soproni ev. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt“ Sopron, 1857. — (Prot. Lap, 1858. év 25. l.)

3. Salamon József, (szül. 1790.) zilahi, majd kolozsvári tanár. „De statu ecclesiae ev. reform. in Transylvania commentatio theol. historica“ Claudiop. 1840.

4. Szeberényi János, 1819. selmeczi ev. lelkész, 1833 óta superintendens. „Corpus maxime memorabilium Synodorum evangelicarum aug. conf. in Hungaria cum praefatione historica“ Pestini, 1848. 8 r. XXII + 165 l (Ismerteté a Prot. Lap. 1848 év 303. l. Arczképe, élete a Prot. Képes Naptárban 1858. év 81. l.)

5. Irinyi József, „Az 1790—91-dik 26. Vallásügyi törvény keletkezésének történelme“ Pest, 1857. 8 r. 230 l.

6. Hornyánszky Viktor „Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn“ 1863.

7. Gróf Majláth János (sz. 1786. mh. 1848). „Vallás mozgalmak Magyar országban“ 2 kötet. Pest, 8 r. 1844. I. köt. 1—264 l. a reformatio kezdetétől az 1843-iki országgyűlésig; II. k. 1—556 l. az 1843-iki országgyűlés szept. 4-dik ülésétől az 1844. jan. 20. ülésig való vallásügyi tárgyalásokat tartalmazza. Megjelent németül is „Die Religionswirren in Ungarn“ Regensb. 1845.

8. Liszkai József, győri ref. lelkész. „A nagy győri evangéliomilag reformált egyház Multja és Jelene“ Győr, 1868. 8 r. 218 l.

9. Szeberényi Andor nagy laki ev. lelkész „Az 1791. pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme“ Pest, 1869. I. r. zsinati előkészületek. II. r. zsinati tárgyalások. III. r. a zsinati munkálat sorsa és bírálata.

10. Jakab Elek erdélyi unitarius világi férfiú „János Zsigmond élete és uralkodása“ című nagy becsű értekezése, melyben a reformatio keletkezése is tárgyalatik alaposan, megjelent a „Ker. Magvető“ unitárius folyó irat II. kötetében. 1863.

11. Révész Imre, hittudor. s. magyar akadémiai tag szül. 1826. jan. 14. Uj-fehértón; 1851. b.-ujvárosi, — 1854. szentesi — 1856 óta debreczeni ref. lelképásztor. „Erdősi János, magyar prot. reformátor.“ Debreczen, 1859. 8 r. 122 l. — „Dévay Biró Mátyás, első magyar reformátor.“ Pest, 1863. 8 r. 125 l. — „Adalékok a magyar prot. iskolák autonomiájának történetéhez“ külön lenyomat 1869. a S. P. Füzetekből. — „A magyar prot. hitfelekezetek egyházi és iskolai szükségének országos költséggel való fedeztetéséről“ Külön lenyomat 1871-ben a „Magy. Prot. Figyelmező“ből. Ezeken kívül számtalan becsesbnél becsesb buvárlatai, értekezései, czikkei elszórtan találhatók a hazai tudományos folyóiratok és lapokban.

12. Fabó András (szül. 1810.) agárdi ev. lelkész 1835 óta, magy. akad. tag (1864. máj. 9 óta). Történelmi buvárlatai, okmányok gyűjtése és kiadása által a jelen és jövőkor hálájára egy képen érdemes. Életrajzát és arczképét közlé a Prot. képes Naptár, 1866. évben 24. l. — A magyarországi ágost. vall. evangélikusok Történelmi Emlékeiből eddigelé 3 kötetet adott ki; 4-dik kötetül vehető a „mindkét hitvallású evangélikusok okmánytára (1869-ben). Szerkeszte egy tartalmas történelmi gyűjteményt „Rajzok a magyar protestantismus történelméből.“ Pest, 1868. 8. r. 233 l. magyar és német nyelven. Egyik legbecsesb önálló értekezése „Beythe István életrajza.“ Pest, 1866. 8 r. 76 l.

Jegyzet. Fabó András kiadványai. Monumenta Evangelicorum aug. conf. in Hungaria Historia (A magyarországi ágost. vall. Evangélikusok történelmi emlékei.)

I. kötet. Schmal A. Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio. Venturæ posteritatis gratia anno post reparatam salutem 1751. — Ismerteté Révész Imre a Prot. egyh. s isk. Lap, 1861. év 567. lap.

II. kötet. Schmal A. *Adversaria ad illustrandam Historiam ecclesiarum evangelico — hungaricam pertinentia*, Deo propitio quatuor sectionibus optima fide definita anno reparatae salutis 1765. És Bahil Mathias. *Tristissima ecclesiarum facies, omnes religionis consortes ad christianam compassionem lacrimabunda invitans, publico exposita conspectui.* (1-ső kiadás Bregae, 1747. 8 r. latinul és németül) 2-dik kiadás Pest, 1863. Ismerteté Révész Imre Prot. egyh. s isk. Lap. 1863. év. 522. lap; és és S. P. Füz. 1863. év 270. l.

III. kötet. Fata aug. Conf. ecclesiarum a tempore Reformationis ad Synodum Pestiensem . . . auctore Martino Klanicza. És Galeria omnium Sanctorum, catenis christianae virtutis sibi devinctorum, nominibus et symbolis in procelloso mundi pelago secure et cum honore circumvehendis, opera et studio Johannis Simonidae anno 1675 – 1676 exstructa. — 8 r. 418 l. Pest, 1865. Ismerteté Farkas József, Prot. egyh. s isk. Lap, 1865 év 1457. lap.

(IV. kötetül számítható) Codex evangelicorum utriusque Confessionis in Hungaria et Transylvania diplomaticus. (okmánytár) I. k. Pest, 1869. 8 r. XVI + 328 l. 176 eredeti okmánynyal. (Ismeretve Prot. . . . Lap. 1869. év 22. sz.)

B) Kultörténelem részletei.

II. SZAKASZ. A REFORMATIO KEZDETÉTŐL DÉVAYIG.

1518—1530.

6. §. A reformátio megkezdődése Budán és másutt, országgyűlési kemény végzések az ellen II. Lajos alatt.

Magyarhonban éppúgy mint Európa egyéb országaiban sok tekintetben elkereszténytelenült a katolikus egyház, és ez nem is lehetett másképp a középkori pápaság hatalma s az egyház merev egysége miatt. Fenn és lenn való javítás utáni vágy és szükség érzet itt is mutatkozott, s a haladásra fogékony magyar nem is késett a hitbéli új derület felé fordulni, mely Páris, Zürich, Wittenberg, majd Gent tan és szószékein hajnalodni kezdett. — Felső szelestei Gosztonyi János győri püspök (1510 – 1525) tudósítá Chlichtov Jodok párisi hittudóst, a francia reformátio uttorójének a híres Le Févrenek tisztársát — a felől, hogy az egyház mély tudatlanságba merült, alig találkoznak a papok között is, kik kellőleg értenék azt, mit az isten tiszteleten olvasnak vagy énekelnek, fájdalmát fejezi ki a felett, s több ízben felszólítá, késztene a szertartási imák és énekekre rövid értelmezést. — Jodok 1515-ben egy szép levélben jelenti Gosztonyinak hogy az általa sürgetett könyvet már megírta. Ebből kijő, hogy főpapjaink között is találkozott ki a reformátio szükségét érezé s a külföldi reform sürgető nagy férfiakkal érintkezett *) — De a reformátio nálunk sem valósulhatott meg főpapok s püspökök által.

*) Clichtov Jodok levele olvasható következő gyűjteményben „Correspondance des reformateurs dans les pays de langue française“ Par. A. L. Herminjard, Tom. I. 1512—1526. Páris. 1866. 8 r. 495 l. nevezetesen 20 lap, 5. sz. alatt. E levélben mondja Clichtov többek közt az istendicsőítő énekek és imákról, hogy azok „minden szavát józanul érteni kell a lelkésznek, hogy annál erősből emelhesse istenhez az

Luther 95 tétele, a reformáció az első okmánya megjelenése után (1517. okt. 31.) pár hét alatt villámgyorsan járta be Európát, elhatott azonnal hazánkba is s rokon keblekre talált az eszme s azonnal találkozott Budán, az ország fővárosában is, udvari és tanférfiak közül ép úgy, mint a mesteremberek közül, kik Luther iratait nyíltan hirdetni kezdték.

Vér és tűz között meg is indult még 1518-ban a reformatio érlüktetése hazánkban, minek szomorú bizonyosságai következő tények. Perényi Imre nádor († 1519.) támaszkodva Mátyás és II. Ulászlónak az eretnek hussitákat élet és jószág vesztéssel sújtó (1462 és 1495. hozott) törvényeire, Luther iratait Budán terjesztők közül 1518-dik év végén három embert égettetett meg; Verbóczi István meg, a haza akkori legnépszerűbb fia, saját jószágán, nyolczat, — ugyan ő 1521. év tavaszán írásban szólítja fel Lajos magyar királyt, hogy „a lutheran kegyetlen dögvésztől“ szabadítsa meg a hazát. Szakmári György esztergo-

imádkozónak lelkét; ha nem fogja fel a szavak értelmét, legtöbbnyire tétlen marad a szellem, s hatálytalan az Urhoz emelkedésben.... Tiszteendő atya! ön az urháza szerelmétől gyulasztva régóta szegze gondolatait e tárgyra s borongott az egyházba becsuszott e mély tudatlanság felett.“ — Kevesen értvén teljesen és átlag a mit olvasnak és énekelnek „innen van hogy közöttök legtöbbnek szive száraz, lelke rideg mint a jég, s a lelkészi szent cselekvényekben oly közönyös, hogy míg ajkaikon a szent éneket mormogják, szívök, melyben nem ég az isteni lélek heve többé, nem érti ajkaik szózatát. — Megakadályozni és javítani e rettenetes betegség hatását, mely oly messze elterült már s csak nem az egész keresztyénséget ellepte, fordult ön sürgetőleg hozzám a végből, adnám egyszerű és könnyű magyarázatát az egyházi szokások éneke és imáknak. Rávétetve ismételt kérelmei (parles demandes répétées) miket hozzám juttatott, elhatározám eleget tenni ohajtásainak.“ Clichtov, ki az istentiszteletet szent rendeltetéséhez méltóbbá akará tenni, a reformáció küszöbén (1517. aug. 11.) még nem meri remélni, hogy egy „telyes megújulás“ azon században létesüljön, mert „nagyon sokan szándékoznak még éltök régi útján halni meg dobzódás, szentes Simonia, esztelen fényűzés stb. közepett.“ Végül istenhez emeli szavát „az erkölcsi ujja születés s a kegyesség felelevenítése“ miatt.

Az a kör, melybe Clichtov tartozott, s hová sorozható Gosztonyi is, ily férfiakat mutat fel: Capitó Farkas, Briçonnet Vilmos. Reuchlin, Copp Miklós, Erasmus stb.

Gosztonyi a reformáció megkezdődése után is püspök maradt, 1525 lett erdélyi püspökké; Bodó Ferencz hadvezér ölte meg 1527. (Budai: Polgári Lexicon. 48 l.) s a gyulafehérvári püspöki javakba betelepedett, daczára annak, hogy I. Ferdinánd Gerendi Miklóst nevezte volt oda püspöknek ki. (Lányi — Knauz, Magy. Egyh. tört. II. 48 l.)

mi érsek († 1524. apr. 7.) az egész országban templomilag hirdette ki az 1521-ben jan. 3. kelt 2-dik pápai átok bullát, mely Luthert és követőit kiátkozta, eretnekekként büntetendőknek rendelte s tartózkodási helyüket tiltvány alá vetette.

Mindezek daczára a budai polgárság örömmel ragadta meg az alkalmat s a Bécsből száműzött reformátort Speratus Pált (később Brandenburg reformátorává lett) hívta meg 1522-ben budai lelkésznek. — Ugyanez évben nyíltan a reformáció szellemében tanítottak a budai egyetem tanárai közül Grinaeus Simon és Winshemius Vitus, az előbbi Melanchton egykori tanuló társa, majd barátja, Budán ekkor a hellen irodalom tanára s Mátyás könyvtárának őre. Egy év múlva azonban az inquisitor döntések vádat emeltek ellene s Ország János váci püspök fogságba hurczoltatta az ujtó tanárt, honnan kiszabadult ugyan, hihetőleg Brandenburgi György gróf és Mária királynő közbenjárására, de mind ő, mind társa Vitus, a hasonló irányú Kordatus Konrád budai lelkésszel együtt kénytelenek voltak kibujdokolni a hazából (1523.)

A budai országgyűlés 1523. apr. 23. felhívta II. Lajos királyt, hogy „mint katolikus fejedelem minden lutheránust s e felekezet minden pártfogóit és követőit, mint nyilvános eretnekeket, fő és jószágvesztéssel büntessen.” E kemény végzés értelmében György budai könyvárus az általa árult reformátori könyvekkel együtt elevenen megégettetett (1524.) Az indulatos és gőgös új esztergomi érsek Szalkai László két lutherán nézetet hirdető bányavárosi lelkészt (Konrádot és Czingling Jánost) Budán záratott el. Lomniczai János szepesi prépost pedig fenyegető intelmet küldött (1524. aug. 20.) a szepességi lutheránusok ellen. A szepességi németek egykorulag nemcsak megismerték, de meg is kedvelték a reformációt. Szontagh Bálint, Szepes-Béla koronaváros plébánosa több szepesi királyi város egyházai közt jó korán Luther szövetség (fraternitas) alapításában buzgón tevékenykedvén, 1523. a béli egyházban esperesnek választatott, s Hellebrand Lőrincz iglói lelkésszel e vidéken ő lett az egyház legfőbb reformátora. (M. Pr. e. s. i. Figyelmező. 1871. 526. l.) Lőcsén meg az oda való bíró Mild Gergely alatt pártoltatott az új nézet. Zemplén megyében is megzendült az evangéliom Siklósi Mihály által, ki a főispán Palóczi Antal ajánlatára választatott ujhelyi lelkésznek. (1522.)

Sopronban egy ferences barát hirdette Luther elveit; II. Lajos király (1524. okt. 14.) Szegedi Gergely ferences szerze-

test küldte oda inquisitorul az ujitó elhallgattatására, a tanácsnak meghagyván kihirdetni, hogy Luther vagy követői latin, német vagy bármily nyelvű könyveit senki, magánál tartani, olvasni, dicserni, azon eretnekség felett nyilván vagy magán vitatkozni ne merészeljen. (Figyelmező 1871. év. 524. l.). Sárosmegye rendleinek, főleg Bártfa városának, két rendbeli levelében (1525. jan. 15. és febr. 8.) hagyta meg szigoruan II. Lajos, hogy a lutheránusokká lett papokat megbüntetés végett küldjék az egri püspöki helyetteshez.

Tetőfokra hágott a javított tan elleni állami fellépés a rákosi országgyűlésen 1525. (szept. 8.) az itt hozott IV-dik t. cz. parancsolja, hogy „minden lutheránusok irtassanak ki az országból, s bárhol találtatnak, nemcsak egyházi, de világi személyek által is szabadon megfogassanak és megégettessenek.” (Libere capiantur et comburantur).

A besztercebányai r. k. lelkész bepanaszolván Szalkai érseknek, hogy a felvidéki bányavárosok (Körmöcz, Selmecz, Besztercebánya) lakosai közt „gátolhatlanul gyökeresedik a tévtan” s a nép tömegesen hódol a reformációnak; ide járulván még azon körülmény is, hogy a bányászok munkabérök ki nem adása miatt a kamarai tisztviselők ellen lázongtak, a zaj lecsendesítése s az ujtán kiirtása céljából, a reformációnak vérengzésig dühös ellensége, ki mint erős magyar mindenre a mi német, s így a lutheránusokra is engesztelhetlenül haragudott, — Verbőczy István, ekkor rövid időre nádor, és Ráskai Gáspár temesi gróf, küldettek ki, s 1526. (ápril 13.) Besztercebányán tartott törvényszéken a főbb vezetők közül többeket kivégeztettek, vagy száműztettek, az elmenekülteket a hűtlenség örök büntetésével, jószágvesztéssel sujtották, a népet pedig a reformációtól való tartózkodó lemondásra s a r. k. papok visszafogadására kényszerítették.

Hogy a reformáció másutt is hagyott vérnyomokat, bizonyítja maga Luther Mária magyar királynéhoz 1526. (decz. 1.) irt ajánló levelében mondván „a gonosz és nagy hatalmu püspökök néhánynak ártatlan vérét kiontották az evangéliomért Magyarországon s iszonyuan dühöngöttek az isten igazsága ellen.”

Mária (1505—1558.) Fülöp spanyol király leánya, Ferdinánd és V-dik Károly nővére, II. Lajos neje, (1522. jan. 13. óta) volt azon szelid alak az udvarban, a ki nem osztá a reformáció elleni dühösködést, udvari környezetében lutheránusok is voltak. Luther a férje vesztett özvegy királynénak a mohácsi vész után (1526.) négy vigasztaló zsóltárt fordított németre s látott el magyarázattal, a neki ajánló levélben mondja: „azon kellemes hír

juta hozzám miszerint Fenséged az evangéliom iránt vonzalommal viseltetik.” — Melanchton is nagy dicsérettel emlékezik róla. Mária udvari papja Henkel János egészen evangéliomi szellemű volt s csak is akkor vált meg tőle Mária midőn, hazánkat elhagyva, Belgiumba ment állandó lakásra (1530.) (Lásd: Révész I. Dévay. — Lányi Károly: Magyar föld Egyház története. I. 38. 42. 44. Tormássy János, Sár. patak. Füz. XI. 49.)

Jegyzet. Ferdinánd, Mária bátyja, 1521. óta birodalmi helytartó, a „hitszigoru és egyházhú” mint jellemzik őt a r. kath. írók, hírét vevén a négy zsoltár ajánlatának, 1527. apr. 12. kelt levelében Máriához, nemtetszését jelenté ki, ha csak okot is szolgáltatott volna a királyné, miáltal Luther elépése igazolhatnák; ovakodásra inti, hogy hasonló elnézései miatt a családnak hire csorbát ne kapjon; ama könyvét („Vier tröstliche Psalmen an die Königin zu Ungarn ausgelegt durch Martin Luther Wittenberg, 1526.”) ne olvassa, s udvarnokaira, kik nyíltan lutherizálnak, több vigyázattal legyen. — Harmadnapra felelt Mária Pozsonyból, hogy ő nem gátolhatja meg Luthert az írásban; a neki ajánlott könyvről ő mit sem tudott . . . isten kegyelmével ő jó keresztyén akar maradni. — (Lányi-Knauz. II. 29.) Egy másik levelében meg kellett ígérni Máriának, hogy Luther könyveit ezután olvasni nem fogja. V. Károly csak azon feltétel alatt nevezte ki 1531. Máriát németalföldi helytartóvá, ha udvarnokát s hitszónokát (Pók Jánost és Henkel Jánost) elbocsátja, nehogy a németalföldi tartományokat beszennyezzék újításaikkal. Henkelt el nem vihetvén magával a breslaui káptalanba ajánlá, hol ez mint kanonok 1530. nov. 5. halt meg. Henkel lőcsei származású volt s 1522. már kedvellé Luther iratait. (Lányi — Knauz: Magy. egyháztörténelme. Esztergom, 1870. II. 31. l.)

7. §. Ferdinánd és Szapolyai János első fellépése a reformatió ellen a mohácsi vész után.

A gyászos mohácsi csatában (1526. aug. 29.) elesett többek közt Szalkai esztergomi érsek, és II. Lajos király is, a ki inkább rendeletekben mint tetteleg volt szigorú az evangélikusok iránt. Utána még azon évben (1526. nov. 11.) magyar királynak koronáztatta magát Szapolyai János s csakhamar 1527. (jan. 21.) kemény parancsot bocsátott ki a lutheránusok ellen. Ennek következtében estek áldozatul a libetbányai tanító György mester, és a lelkész Nikolai Filep, amaz Ó-Zólyom közelében (1527. aug. 22.), emez két nap múlva Dobrony vár alatt elevenen égettetvén meg, a miért állhatatosan megmaradtak az evangéliomi hitben s Máriát, Jézus anyját, tisztelni vonakodtak. Az ugyanakkor elfogott 6 tanácsos csak a r. k. hitre visszatéréssel ment-

hette meg életét. A vér ítélet tevő királyi biztosok Szobi Mihály, Mágócsi István és Ráskai Gáspár valának.

A mohácsi vész után két pártra szakadt Magyarország s míg az egyik Szapolyait, a másik Mária fivérét I. Ferdinándot választá magyar királynak. Ferdinánd első tünnepélyes fellépése hazánkban a reformáció ellen volt intézve, ugyanis 1527. aug. 20. tehát azon napon, melyen koronázás végett Budára érkezett, terjedelmes és kimerítő rendeletben Luther, Carlstadt, Zwingli és Oecolompád vagy más reformátorok bármi szín alatti követését, s a r. k. egyháztól való bárminemű legcsekélyebb elszakadást avagy ellenkezést a legkeményebben büntettet, p. o. a mely barát vagy pap egyenruháját elvetné, pilises (tonsurás) fején haját növesztene, vagy épen megnősülne, — fogsággal, a szenteket nem tisztelők fogság és száműzéssel, — Máriát nem tisztelők halállal, — az urvacsorát két szín alatt osztogatók szinte halállal, — a hely, hol ez történnék, földig rontással, — egyházilag fel nem szentelt egyén, ha szentségeket merne kiszolgáltatni, — fejevesztés, vízbe fojtás, vagy megégetéssel büntetendők stb. Ezen parancs a legközelebbi 10 év alatt (tehát 1537-ig) karácson és husvét ünnepeken az egész gyülekezet előtt szószékből a papok által felolvasandó.

De e véres rendeletek nem voltak képesek a reformációt diadalmas útjában feltartóztatni, s a mohácsi vész forduló pontot képez nemzetünkre nézve nemcsak polgári, de egyházi tekintetben is. A két versenytárs király nem merte eszélyességből, sőt nem is tudta állandóan megátolni, hogy a püspököknek a mohácsi mezőn lett elestével megürült egyházi uradalmak világi nagyok kezébe ne kerüljenek, sőt kezdetben pártjok nevelése szempontjából maguk is adományozták az egyházi javadalmakat, így adományozta Szapolyai János a váradi, erdélyi, csanádi és pécsi püspökségeket, világi uraknak, — így adta Ferdinánd a nyitrai püspökség jóságait Thurzó Eleknek, az egrit Perényi Péternek. E főurak jobbára a javított hitre térvén, az evangéliom hitvédőivé lettek. — Az egész országban csak négy főpap vala található*) s később (1536) csak három u. m. az esztergomi, zágrábi és váci püspökök, eképen a papuralomnak a reformációra nehezítő karja darab időre legalább elzsibbadt.

*) Várdai Pál előbb egr-i püspök, 1524 óta esztergomi érsek; Erdődi Simon, zágrábi, Brodarich István, váci, Podmaniczky István nyitrai püspökök.

Egyfelől Szapolyai, másfelől a török ellen ellevén foglalva Ferdinánd, a reformáció ellen kevésre mehetett, minek következtében az Várdai Pál esztergomi érsek idejében (1554-ig) mondani állami és főpapi akadályoztatás nélkül roppant mérvben terült, miről bizonyosságot tesz Szepfer Kornél Ferdinánd követe János királyhoz, a ki mint szemtanu Egerből azt írta a kalocsai érseknek, „hogy a nép és nemesség majd mindenütt el van maszlagosítva az ujtanok által, a lelkészek és tanítók csaknem mindnyájan Melanchton Fülep oskolájából kerültek ki.“ — Az érsek hasonló bus hangon felel: „a magyarok valóban majdnem mindnyájan elpártoltak a (r. k.) hittől.“ Így állt 1540-dik év tavaszán a r. k. egyház. — (Horváth M. Magy. ország. tört. III. k. 121. l.)

Nem csoda tehát, hogy midőn a némethoni protestánsokon vett diadal után Ferdinánd erélyesebben akart hozzá látni hazánkban is a reformáció elfojtásához az 1548. (okt. 16.) személyesen megnyitott magyar országgyűlésen, a felhitt rendek ellenezték a lutheranizmus megszorítását s csak is Kálvin és Zwingli félre értett követői ellen, kiket akkor a n a b a p t i s t a és sacramentarius eretnekeknek hittek, engedték meg hogy az országból kitiltó szigorubb törvény hozassék; s inkább azt sürgették, hogy a püspöki székek töltsenek be alkalmas egyénnel s iskolák állittassanak. Ekép szellemi-térre utasíták a protestantizmus elleni küzdelmet. Így kényszeríté a reformáció szelleme az országgyűlést arra, hogy az iskolákra is kiterjessze figyelmét. — Az 1553-ki soproni országgyűlésen (máj. 13-kán) a fölség indítványára a felett tanácskoztak a rendek, hogy a könyvnyomdászok és könyvárusok a püspökök által helyben nem hagyott könyvek árulásaitól eltiltassanak. De ezen a s a j t ó s z a b a d s á g o t s a reformációnak irodalmi uton terjesztését megszorítani célzó sajtó ügyi indítványt (az eretnek könyvek forogván szóban) a rendek azon állítással mellőzik, hogy birtokaikban tudtokra semmi ilyes nem történik. Rendeink ez álláspontja nem csak szabadelvüségéről, de evangyéliomi szelleméről tesz fényes bizonyosságot. (Türk Dániel 1548—1559-ig szóló naplója, Garádytól. „Századok“ a magy. tört. társ. közlönye. 1871. év januári füzet 20. l.)

Sőt a kormány kénytelen volt a felső magyarországi Kassa vidéki öt város lutheran vallástételét (Confessio pentapolitana) túrni s megis erősíteni 1549. Maguk a r. k. írók bevallják, hogy 1554-ig, Oláh Miklós érsek felléptéig, az ő egyházuk elhagyatott s tehetlen állapotban sinlett, sem lelkészeik, sem tanítóik, sem is-

koláik nem versenyezhettek a protészántsököival, kik a miveltkül-földi egyetemeken képzett tanítókkal dicsekedtek és erősködtek.

8. §. *A magyar reformáció terjedésének főszköze a wittenbergi s más akademiákon tanulás.*

(Kutfo: Révész I. A magyar és Erdélyországiak a wittenbergi főiskolában 1522—1560. Melanchton haláláig. Magyar Történelmi Tár, VI. köt. Pest, 1859. 207—230 l.)

Szellemileg roppant befolyást gyakorolt, s ebben kell keresni a reformáció terjedésének egyik legfőbb eszközét, s az újult egyháznak apostolokat adott, tanítókat nevelt — a wittenbergi egyetem, melyet Bölcs Frigyes szász választó fejedelem 1502. alapított s melyet világhírtív Luther és Melanchton tanárok tettek. A tudomány szomjas új nemzedék vonzatva a lelki világosság ama két csillaga által, a buzgóság szárnyán sietett tömegesen eme főtanodába, hol néha Európa minden nemzetéből 2000 tanuló is csoportosult, hol Melanchton asztalánál néha 11 nyelv volt képviselve, köztök a magyar is.

Hazánkiai közt első aki oda ment tanulni, besztercebányai Baumheckel György 1522-ben, vele egykorulag löcsei Czirják Márton. Csakhamar érkeztek ide erdélyből, Budáról, Szepességről magából Debreczenből is p. o. Jánosi Gergely 1529. Leglátogatottabb volt hazánkiai részéről az egyetem Melanchton haláláig 1560-ig, mely idő alatt, mintegy 4 évtizeden át, majd ötödfél száz magyarhoni tanuló találunk az egyetem anyakönyvébe bejegyezve. A szelid tanárhoz (Melanchtonhoz) forrtak eleink, s a reformátorok közt legközvetlenebb érintkezésbe ő jött a hazai protestantizmussal s mérséklő iránya nagy hatással vala ifjainkra. — Az itt képzett, szellem és tudománnyal felfegyverzetten vissza tért ifjakból álltak aztán elő a 30-as és 40-es években legnagyobb hatásu reformátoraink. — Itt nyertek képzést Dévai, Ozorai Imre, (1530), Boldi Sebő (1536), Batizi András és Vagner Bálint (1542), Heltai Gáspár, Szegedi István (1543), Turi Pál (1555), Károli Gáspár és Mélius Péter (1556). Némely években p. o. 1543, 1544, 1556 és 1560-ban 14—18 közt változott egy év alatt az itt tanult magyar ifjak száma.

A magyar tanulók 1555-ben egész társulatot (coetus) szerveztek itt, mely törvényekkel, anyakönyvvel és hitvallással birt.

Csakis Melanchton halála után s a lutheranizmus és kalvi-

vinismus közt kifejtett éles gyűlölet kezdé apasztani a hallgatók számát, nevezetesen 1592-ben Frigyes Vilmos szász választó fejedelem parancsára rendeltetett el a kálvinista tanulók eltiltása, minek következtében 25 magyar hagyta ott a türelmetlen főiskolát. A négy utósó magyar ref. ifju 1613 mondott végbucsut Wittenbergnek a lutheránusok bosszantásait nem szívelhetvén tovább s magukkal haza hozák a wittenbergi magyar társulat anyakönyvét, mely a legujabb időben a debreczeni kollégium könyvtárának szereztetett meg. — (A Fáy családtól Emődről Lásd: A tiszántuli ref. egyházkerület Jegyzőkönyvének 1869. év 97. és 235. számait.)

A wittenbergi magyar tanulók névsorát legelőször világ elé bocsátá Laskói Csókas Péter, 1585. Wittenbergben, ajánlván vittenberg város konsulához, aki kiváló jó indulattal viseltetett a magyar tanulók iránt. *) — (A wittenbergi egyetem 1815-ben egyesítettett a Halleival, ebbe olvasztatván, ide hozattak át az iskolai anyakönyvek is.)

A 16-dik században a Kálvin által alapított genfi akadémia-ba is kezdtek a magyar tanulók, noha már Kályin. halála után, elvándorolni, legelső két magyartól 1566-ban Hellópaéus Bálint és Thuri Mátyás találatnak az anyakönyvben bejegyezve. — (Lásd: „Le livre du Recteur catalogue des étudiants de l'académie de Genève de 1559. à 1859.” Genève, 1860. 8 r. 391. A 15-dik lap „Valentinus Hellopaeus, ungarus, 12 oct. 1566. Matthias Thurius, natione ungarus, 14 oct. 1566. — Mintegy 40-et haladó magyar nevet találhatni 1793-ig ezen a genfi akadémia 3 százados évfordulója emlékére kiadott jegyzék-tárban).

Főleg azonban Heidelberg, Marburg, Franekkerá, Leyda, és Utrecht levének a református akademikusok legkedvenczebb látogatott helyeik 1613 után egész napjainkig. — Legujabban Edinburgh is, 1863. máj. havi végzése óta a skót szabadegyháznak. (Lásd saját cikkemet Révész I. Figyelmező, 1871. év 422 l. „Duncan János tanár emlékezete.”) l. e.

9. § A reformátio megalapítása Szebenben. — Pemflinger.

Erdély német ajku lakosai ismerkedtek meg előbb a wittenbergi hitmozgalmakkal a vásárok alkalmával Lipcsében megfordult

*) „De homine magno illo in rerum natura miraculo“ Lib. II. Wittenb. 1585. 8 r. 439 l. Kezdi a magyarhoni tanulók névsorát Czirjákon 1522. végzi Szepesi Balázson 1585.

kereskedők által beszállított lutherán könyvekből. — Az erdélyi reformáció kezdeti és székpontja Szeben volt. Két plebanus Siléz Ambrus és Weil Konrád 1521 körül a nép nagy tetszése mellett élő szóval magyarázták Luthernek a gyónásról, kétszin alatti urvacsoráról, szerzetesi fogadalmakról irt értekezéseit s az új szebeni r. k. pap Kolman Mátyás ki azonban csakhamar elhalt, ellene, — Ramaschi Mátyás segédével Siket Jánossal (Johannes Surdaster) pedig az új tan mellé nyilatkoztak.

Kedvezett a javított tan terjedésének azon körülmény hogy a szebeni polgárság éppen ez időben meghasonlott az esztergomi érsekkel s helyettesével a szebeni káptalan dékánjával, a ki alá tartozott ekkor a szászföld egyház kormányzatilag, — a felett, hogy a szebeni tanács az egyházi személyek közt támadt világi ügyeket saját bírói körébe akarta vonni. A meghasonlás még élesebbé lett, midőn a szebeni tanács követelte (1522-ben) a lutherán irányu papoknak a predikálási jog megadását, a dékán pedig megtagadta; — mert a polgárság nem csak hogy a tilalom dacára hivatalaik folytatására szólítá fel az új tanhoz hajló lelkészeket, de már a papi tizedet is megtagadta. — Bungarth helység elűzé lelkészét, Hutter Pétert.

Tonhäuser Péter nagy csüri pap, szebeni kerület dékánja s egyszersmind érseki helyettes, a dolgok ez állapotáról tudósítá Szakmári Györgyöt az esztergomi érseket. Az érsek eszközletére II. Lajos király egy rendeletében. (Kelt 1522. nagy böjtben) meghagyja a szebenieknek, hogy a r. k. egyház szászföldi jogait, kiváltságait ne csorbitsák, a két evangélikus predikátort pedig küldjék Esztergomba.

A két hithirdető egyelőre kiszolgáltattott a r. k. szerzeteseknek, de Pemflinger Márk szász gróf és szebeni királybíró — a ki eleitől kezdve pártolta a reformációt — kinyerte a királytól, hogy az érsek visszatértéig, — aki Rómába távozott, — az ügy tárgyalása elhalasztás s a két siléziai hitújítónak semmi bántódása ne legyen. — A szebeni tanács azonban folyvást ellenzéket képezett s a szász papságot felakará mentetni az érsek hatósága alól.

Budán 1523-ban a lutheranusokra fej és jószágvesztés mondatván ki, csaknem egyidejűleg (1523, május 2.) új rendeletet küld Lajos király Szebenbe, meghagyván, hogy a tanács Luther könyveit házról házra felkutatván, köztéren égettesse el, s tudassa mindenkivel, hogy azok adás vevése, avagy olvasása, jószágvesztés alatt tilos. Meg is jelentek az érseki biztosok (Gerendi Miklós prépost, és Ráskai Gáspár kamarás s Luther több megke-

rithetett iratát, közte német zsoltárát, s így a-szentírás egyrészét ünnepélyesen megégették. — Huet Tonhäuser tisztára pedig több szebeni polgárt 1524. jan. 19. ki közösített az egyházból.

De a reformáció hívei egyre szaporodtak Szegény György deákon (Pauper Scholasticus Georgius) kívül Grizeus barát, Surdaster János (ferenczes) nem csak a város kapuja előtt az álló keresztnél, de benn a városban is a főtemplomban tanítottak, sőt György (a r. kath. szerint „hite hagyott barát“) még falvakra is kiment hirdetni a népnek az evangyeliomot, Csukás János szebeni tanácsos lakán iskolát állított, melyben nem csak a gyermekek tanultak, de a felnőttek is oktattattak s a misét németül énekeltek; általában ő a böjt, szerzetesi és más fogadalmak, és egyházi parancsoktól szabadságot hirdetett nem csak népes gyülekezetekben, de a kereskedők lakomáin s barátságos estélyeken is.

Mindezek következtében a rákosi eretnek égető végzés korában már (1525.) annyira megnőtt a lutheránusok száma Szegényben, hogy az „ujtan Luther városában sem uralkodhaték hatalmasabban“ — mint maga a papság panaszlá az érsek előtt. Csakugyan Szeben tűzfészke lett az ujszellemnek; a kiközösítés semmibe se nézetett; a pápa és papság ellen gunyos versek keringtek, urnapján élczelve dalolta a nép: „a papok azt hiszik, hogy az isten vak és gyermek, kit gyermek gyanánt kell karon hurczolni, *) — a nagy csüri plébánia erőszakosan feltöretett, a dékán lovasok által megtámadtatott s a klérus elleni ingerültség tetőfokra hágott. **)

*) „Sacerdotes nostri arbitrantur Deum esse puerum qui velit instar puerorum duci, et portari in brachiis vetularum circum circa per civitatem.“ (Lampe Ember: 63. l.)

**) Jegyzet. A reformáció gyors s csaknem ellenálhatlan terjedéséről fényes bizonytságot tesz azon panasz levél, melyet paptársaik megbizásából Tonhäuser Péter és Huet Péter plébánusok a szebeni káptalan nevében szerkesztettek 1526. jun. 12. keserves érzettel terjesztvén az esztergami érsek elé a r. k. egyház bomlását, s azt, mint levének ők a nép előtt megvetés és gunytárgyai. Ebből kiderül, hogy György előbb dömés barát által Csukás János szebeni tanácsos házában nyitott ev. tanoda templomul is szolgált, s ez annyira látogatott volt, hogy a hit-szomjas népet be nem fogadhatá; e nagy evangyelista jutalom és fizetés-nélkül ígérkezett lelkészkedni; hirdeté „az evangyéliomi szabadsághoz jutottak az emberek, s igazság helyett emberek találmányait elfogadniok nem kell“ (Christianos esse liberos libertate evangelica, non esse obnoxios inventionibus humanis.)

Társa Surdaster János a ferenczesek „Szent Erzsébet“ nevű templomában szónokolt, rettenthetetlenül támadá meg beszédeiben a

Szalkai érsek kértére a király levelet intéze 1526 (jul. 19.) a szászok grófjához, melyben királyi kegyvesztés terhe alatt szólítja fel Pemflingert, hogy tisztét teljesítse s Luther követőit minden erejéből üldözze. — Pemflinger királya segélyére a mohácsi táborba indulván, a vallásügyi intézkedést visszajöveteléig elhalasztá.

Távol léte alatt a r. k. szerzetesek a királyi parancs végrehajtását sürgették, Györgynek és társainak száműzetését kívánták.

A mohácsi vész hírének hallására félutról a kellő órában érkezett vissza a gróf, Györgyöt megmentette, saját házába fogadta s megengedte neki az igaztan nyílt hirdetését.

Az új király Szapolyai Erdélybe is elküldé (1527) vallásellenes rendeletét (1527. jan. 25.) megparancsolván, hogy Luther követői elfogassanak, javaiktól megfosztassanak. Szeben azonban vonakodott őt királynak ismerni el, — a Ferdinánd által Erdély kormányzójává nevezett Bethlen Elek ellenben eszélyességéből az ujtan ellen erőszakosan fellépni tartózkodott.

Most már sietett Szeben bevégezni a telyes reformációt, erőszakot erőszakkal torolt meg. A szebeni tanács ugyanis 1529 febr. 18. a káptalan tagjait, (számuk 24 volt) papokat, szerzeteseket és apáczákat felszólítá, hogy vagy mondjanak le a pápista vallásról, vagy 8 nap alatt fejvesztés büntetése alatt a városból kitakarodjanak. — Harmadnap mulva a nép ingerültebbjei guny és kódobálássali fenyegetés közt kísérték ki az új hitre térni nem akaró kanonokot és szerzeteseket, (a szigorubb szabály tartó ferenczeseket vagy is szürke barátokat.) A „szent kereszt“ neve-

papságot. — Az egyházi törvényszéknek semmi tekintélye, ítéleteinek fogamatja nem vala; a Lutherhez hajló papok, világiak nagy számmal forrtak Szebenbe, mint központba, hol ugy a polgármester (Ambrüster Mátyás), mint a királybíró (az ingadozatlan Pemflinger) óthalmukat kiterjesztették az üldözöttekre. Az ujitók megvendéglésében Szeben vagyonos kereskedői vetekedtek. Már a közel fekvő falvakban is felizgult az alnép papjai ellen. A Mária tisztelet, halottakérti gyászmisék (requiem) kigunyoltattak; urnapi körmenet alkalmával gunyos megjegyzések hallattak p. o. „papjaink azt hiszik, hogy isten vaklét, innen a sok gyeretya gyujtás“ (Sacerdotes nostri credunt Deum factum esse coecum, ex quo luminaria incendunt). — Általában ez egyházbóli kirekesztés elenyésztetett és semmisnek nézetett“ (excommunicatio extincta est, et pro nihilo reputatur.) Lásd e panasz levelet egész terjedelemben Lampe (Debreczeni Ember Pál) Hist. Eccles. Reformatae in Hung. Traj. ad. Rhen., 1728. 60—64 lapokon. Kivonatban Lányi K. Egyháztörténelme, át dolgozta Krauz N. Esztergom, 1870. II. k. 20—22 l.

zetű 22 óltáros főtemplom lutheránus templommá változtatott s a papi jószágok világiasítottak. — Utósó r. kath. plebanus volt Ramasi Mátyás 1536 óta, de 1540. ez is lutheranussá lett, Wittenberghől papszentelési jogott nyert 1543.

A szebeni reformáció első védoszlopa a derék és eszes Pemfinger Márk budai bíró fia vala, első nejeinek halála után Szebenbe költözött, (1521) királybírói méltóságot nyervén. Szapolyai királylyá léte után pedig végkép oda hagyta Erdélyt s Ferdinánd uralma alatti vas megyei jószágára vonult, ott halt meg 1536. Első nejétől született leánya Pemfinger Kata udvari hölgy a híres Enyingi Török Bálint nejevé lön, mint ilyen Debreczenben lakott s halt is meg. — Egy azon kora r. k. napló író (Szerémi) „Leona lutteriana“nak lutheránus nő oroszlánnak nevezte őt gúnyosan, mely czim előttünk épen érdemét emeli.

III. SZAKASZ: DÉVAYTÓL MELIUSIG 1530 — 1558.

10. §. Dévay, első magyar reformátor (1523 — 1547.)

(Kutató: Révész Imre. Dévay Bíró Mátyás. Pest, 1863.)

Dévay Bíró Mátyás, kit mint első egyetemes magyar reformátort „magyar Luthernek“ is szoktak nevezni, született a 16. század kezdetén, hihetőleg nemes szüléktől, Déván Hunyadmegyében. A krakkói (Gácsországbán) egyetemen tanult 1523-ban, másfél év után haza térven, szerzetesi rendbe lépett, s mint buzgó r. k. pap szolgált Tomori István várában Bódog-Kőben (Abauj) 1527. végén.

Művelt lelkét a reformatio szelleme megragadván, elveté a barátságát, tanodavégzett és pap létére elment Wittenbergbe, 1529. decz. 3. iratta be magát hallgatoul, Luther előtt jó hírre tett szert, Melanchtonnal pedig bizalmas ismeretségi viszonyba jött. Alapos míveltséget szerezve, az egyházi atyák irodalmával megismerkedve, apostoli bátorsággal s „vértanui tudattal“ áthatva tért vissza hazájába s 1531. év elején mint budai predikátor kezdé meg reformátori pályáját. Nemcsak az élőszó hatalmával, de irodalmilag is terjeszté azonnal az evangéliomi hitelveket, nevezetesen 52 tételben (Rudimenta salutis) fogalmazta a reformatio rendszerét és célját, s az első hazai prot. irodalmi termény kézikönyv gyanánt, noha csak írásban, kézzől kézre járt; másik

műve „A szentek aluvásáról“ (de dormitione sanctorum) szólt, benne a szentek segélyül hívását ostromolta, állítván, hogy a szentek reánk nézve aluvóknak s így segélyt nem nyújthatóknak tekintendők.

Csakhamar azután a másik magyar király Ferdinánd alatti országrészbe települt át, mert még azon év folytán Kassa város-tanácsa hívta őt meg igehirdető lelkészül, s oly buzgalmat fejte ki e város reformálásában, — a két szín alatti urvacsorát s az imály-ban (cultus) a nemzeti nyelvet visszaállítván, hogy a r. k. papi rend üldöző haragját maga ellen gyulasztotta, s rövid idő múlva Ferdinánd király tanácsosa, czimzetes egri püspök Szalaházi Tamás 1531. nov. 6. Pekri Lajos vezér huszárjaival a lakosságnak a püspök elleni lázas tünetése daczára elfogatta őt s előbb Likavarába (Lipto), majd Pozsonyon át Bécsbe hurczoltatta. Bécsi fogságában, — melynek szigorúságáról ő maga panaszkodik — több ízben állott rendszeres hitvizsgálat alatt, a reformatio európai híru megátalkodott ellensége Fáber János bécsi püspök előtt, azon Fáber előtt, a ki még kanonok korában a helvét fő-reformátorral Zwinglivel személyesen vitázott volt (1523). — Dévay bilincseiben is hatályosan és tudományosan védte magát a faggató kérdések elől, s mint magyar, kifogást tett az idegen és részrehajló törvényszék ellen, s csakugyan, hihetőleg magyar főurak közbenjárására szabadon bocsáttatott Budán, János király alatt újra fogságba esett, hol Skaricza Máté, ugyanazon századi írő szerint tűzhalál várt reá Azonban innen is kiszabadult, mimódon? ki által? történetileg még kiderítve nincs. A két magyar király alatt szenvedett fogsága 3 évig tartott (1531 — 1534.)

Ferdinándhoz pártolt magyar főúr Nádasdi Tamás ifju nejével Kanizsai Orsolyával, ennek jószágán Sárvárt (Vas) a politikai térről félrevonulva élt (1534. aug. 6-tól kezdve), a reformatio előmozdítása céljából Sárvár szomszédságában Uj-Szigeten szilárd anyagból ő építtetett jeles tanodát (1535). Az ő pártfogása alá vonult meg s élt mint tudós, vagy épen predikátor a budai fogságból kiszabadult Dévay 1534. év vége felé. — Ez alatt történt az, hogy egy ferenczes barát, váradi hitszónok s a párizsi egyetem (Sorbonne) tudora Szegedi Gergely († 1549) czáfmunkát irt a „szentek aluvása“ ellen s nyomban utánna bírálat alá vevén Dévay 52 tételetét is „Censurae“ czim alatt, — melyben a tudományos világ előtt Dévayt elvetemedett és tudatlan embernek festé, — azt Bécsben (1535.) kiadta. E volt az első

világ elé bocsátott mű, mit magyar elme a magyar reformatio ellen sujtott.

Dévay a csendes Sárvárt Nádasdy jeles könyvtárát is bőven felhasználván, irodalmi fegyverhez nyult, s mindkét ellene intézett műre megírta viszonzóbirálatát. Ezután valószínűleg azon czélból, hogy azt világ elé bocsássa, külföldre indult. A telet Nürnbergben, az ő kegyes lelkű barátjánál, oda való lelkész Vitus Tódornál töltötte, ki egykor Wittenbergben tanulótársa volt. Itt időztében saját kezével emlékezet után írta le Vitus számára a maga Fáber általi sanyargattatásának és vitájának rajzát, melynek kinyomtatandó művéhez csatlósát Vitus kérelmére elhatározta. — Tavasszal Wittenbergbe, innen pedig nyár folytán Bâselbe (Helvétia) ment 1537. (jun.—sept.). Itt Grinaeus tanár szívélyesen fogadta s egyszersmind a helvét irányu reformációval megismertette. Itt nyomatta ki főművét következő czim alatt: *Disputatio de statu in quo sint Beatorum animae post hanc vitam ante ultimi iudicii diem.* — Item: *De Praecipuis articulis christianae doctrinae, per Matheum Dévay hungarum.* — His addita est: *Expositio Examinis quomodo a Fabro in carcere sit examinatus* (4 rét. 148 l.). A bevezető beszédet vagy Melanchton vagy Grinaeus írta hozzá. A mű 1-ső részében (*Disputatio* stb.) Szegedi Apológiáját czáfolja „*Confutacio apologiae*” czim alatt, őt Fáberrel együtt a szent-írás elcsavarójának, hóhérának nevezi, s azt világosítja, hogy a hívő nem a szenteket, de egyedül istent hívja segélyül. A 2-ik részben (*De Praecipuis articulis... stb.*) a „tudatlan franciscanus”, azaz Szegedi Censurái ellen 52 tételének védiratát adja, megdöntvén az ellenbirálatot. Végre a függelékekben (*Expositio* stb.) Fáber általi kihallgattatása rajzát mellékli, 27 pontban, mely így végződik: „Midőn a püspök elől az első vizsgálat végén oda vezettek vissza, honnan kihoztak, megfordulva így szóla hozzám: megáldanálak, ha keresztyén volnál; mire rögtön felelém: nincs szükségem a te áldásodra, van isten, a ki megáldjon”.

Hazájába Helvétiaából Wittenbergen át tért vissza Dévay, hozván magával Melanchton sajátkezű levelét Nádasdyhoz (kelt 1537. okt. 7.), melyben Melanchton méltó tisztelettel halmozza el a jeles magyar főurat a miért a romlásnak indult tudományt felemelné iskola építés által, egyuttal ajánlja neki Dévayt, mint a ki Erdősi vel egyetemben „kitünő tudománnyal és bölcseséggel ékes férfiú”.

A lelkesítő Nádasdy óltalma alatt meg is kezdődtek a hazai

reformatio és mivelődés emelésére a nagyobb szabású munkálatok; Uj-Szigeten az első magyarhoni prot. könyvnyomda ke-
lőleg felszerelve működésbe tétetett, rajta tankönyvül Dévay „Ma-
gyar orthographiája“ (hihetőleg e magyar mű az első magyar
könyv, mely magyar földön nyomtatott), valamint Erdős János
magyar nyelvtana, és 1541-ben az Ujszövetség magyar fordításban
láttak egymásután világot.

Szapolyai halála után (1540.) Solimán csellel kezébe kerítvén
Budát, hazánkra új vészt árasztott, a Ferdinánd-párti magyarok-
nak, köztük Nádasdi és Erdősinek is, menekülniök kellett,
Ujsziget feldulatott, s több magyar, „kiket a kegyetlenség űzött
ki“ — ezek közt volt Dévay is, — külföldre bujdosnak 1541.
A sulyos helyzetben levő újra hazátlan Dévayt Melanchton
ajánlta György brandenburgi örgróf fejedelmi pártfogásába, ki
Anspachban (Nürnberg közelében, Bajorhonban) lakott. A „kegyes“
György, a ki egykoron II. Lajos nevelője, Gyula és több helyek
földesura volt, halála ideje táján 1543-ban jött vissza Dévay s a
Szapolyai-párt hatalma alatti országrészben fekvő Debreczenben lett
lakozást.

Debreczenben Enyinginé Pemfinger Kata, a város föl-
desasszonya pártfogása alatt működött Dévay, még pedig most
már határozottan helvét reformátori irányban. Ezért be is
vádolták őt az eperjesi s azon vidéki lutherán lelkészek Luther
előtt. Luther 1544. apr. 21. így válaszolt „Felettébb csodálkozom
a felett, a mit Dévay Mátyásról irtok . . . bármiként álljon a do-
log, a sacramentariusok tudományát nem mi tőlünk tanulta“. Xy-
lander szepesváraljai luth. lelkész (1611.) azt jegyzé fel Dévay-
ról, hogy a sacramentariusuk dogmáját, azaz a református urva-
sorai nézetet ő hozta bé először Magyarországra.

Dévay Debreczenben írta magyar hittani kézikönyvét
1543 után s Krakkóban — minthogy Debreczenben még ekkor
sajtó nem volt — nyomatta ki. A tíz parancsolat és miatyánk ma-
gyarázatát tartalmazza ez, belőle határozottan helvét irány tűn-
döklök ki, mondván többi közt „a kenyér és bor nem változat,
de hit szerint Krisztus teste és vére“. Szerzett magyar éneket
is, „Minden embernek illik ezt megtudni.... A hit nélkül
nem idvezülhet, mint virág nap nélkül nem zöldülhet“.

Dévay hamvai, hihetőleg debreczeni földben, ismeretlen és
jelzetlen sirban nyugsznak, 1547 után szereplése bezárult, ekkor
tájban halhatott el.

11. §. *A reformatio megszilárdítói Brassóban: Hontér, Wagner, Glatz.*

Szapolyai János visszafoglalván Erdélyt Ferdinándtól, kinevezte erdélyi püspökké Statileo Jánost (1528 — 1542) dal-mát eredetű férfit, kit Rómába, Párisba, Londonba követül is küldött. Statileo hivatalánál fogva gátolni akarta a reformatiót, kikelt a szent könyvek olvasása ellen és Glatz Mátyást, kit másképp Calvinus Mátyásnak is szoktak nevezni, a köhalomszéki káptalanból kiűzte, a miért az új tan mellé nyilatkozik; egy másik prot. hajlamu papot pedig, a miért a bűjt ellen merészelt volna igélni (predikálni), bezáratott, megvesszőztetett s kutyákkal tépetett szét Fehérvárt 1533 (Lampe. 682 l.)

De minden akadály daczára, annyiival is inkább, mert maga János király sem támogatta kellőleg a püspököt, nem akarván a prot. pártot maga ellen zuditani, — alig remélt lendületet vett a hitujítás ügye, kivált a 40-es években Hontér, — kit Erdély evangyelistájának szoktak nevezni, — és társai fölléptével.

Hontér János (született Brassóban 1498.) családi néven Gras, tanulmányait Krakkó, Wittenberg és Baselben bevégezvén, a nyomdászatot is megtanulván, hazájába visszatért után Brassóban telepedett le (1531.). Előbb nyilvános hivatalt nem vállalt, hanem csak saját lakán tanítá az ifjúságot az evangyéliomi elvekre. Brassó már ekkor a szebeniek példájára a r. k. papokat és szerzeteseket elkergette. Legtöbbet tett a reformatio megszilárdítására. Hontér az által, hogy önköltségén könyvnyomdát állított s azon Luther műveit, melyek kapósság miatt ritkák és drágák levének, és az ágostai hitvallást, továbbá a jeles tanképzettségű Glatz Mátyás és Wagner közreműködésökkel, a „libellus reformationis”*) czimű általok szerkesztett s a tisztított tan alaptanait tartalmazó könyvecskét Brassóban kiadta, mely utóbbi könyvről Luther, Ramaschi Mátyás szebeni lelkészhez 1543. intézett levelében azt nyilvánítá, hogy az neki felette tetszett, tudósan, tisztán és hiven van írva (Fabó: Ev. okmánytár. 13. l.) Erdemei közé sorozandó, hogy a sajtótermények anyagáról gondoskodandó, papirgyárt és könyvtárt alapított, s a máig is fenálló középtanodát (nagy tanoda, schola major) a brassói tanácscsal felállíttatta 1542-ben és hasznos tankönyveket szerzett — Két év mulva brassói

*) „Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae.”

lelkésszé lőn, a magán misét eltörölte s az urvacsorát két szín alatt szolgáltatta ki.

Ily fényes siker akadályzó tevékenységre indította a reformatio akkori legnagyobb ellenségét Martinuzzi Györgyöt, királyi kincstartót és nagyváradi püspököt (1534—1551.), Izabellának, János király özvegyének főtanácsosát. Ő volt az, ki egy váradi egyházfit megégettetett (1543) azon tulbuzgalomból eredt botrányért, hogy ez egy szobor előtt térdeplő nőt arculütött. Megbotránkozván Martinuzzi a libellus reformationis nagy hatása felett, megidézttette a kolozsvári országgyűlés elé az ujító Hontért. A brassóiak azonban nem akarván vésznek kitenni kedvelt emberöket, helyettesül Glatz Mátyást, Jákel Jeremiás brassói, Stefani Miklós róznai lelkészekkel, és Fuchs brassói bírót két más tanácsossal küldék el oda. Csáky Mihály gyulafehérvári kanonok és Battyáni Orbán hadvezér közbenjárásának tulajdonithatni főleg, hogy máglya helyett, melylyel Martinuzzi fenyegetődött, előbb közvita elé bocsátattott a hitkérdés. Midőn a brassóiak a szent-írásra támaszkodva hajlíthatlanok maradának, a netán ellenökbe alkalmazandó erőszaktól az említett közbenjárók menték meg őket, szabadon visszatérhetést eszközölvén ki részökre.

— Hontér 1549-ben hunyt el. — (Lampe 90. 91. l.)

Jeles segéd társa Wágner Bálint, görög nyelvben jártas tudós, előbb a brassói gymnasium rectora (1544.), majd brassói lelkész folytatta Hontér munkáját, ujtan alaptanait magába foglaló görög kátét irt a brassói görög ajkuak számára, sőt a görög új szövetséget is latin fordítással kiadta. († 1557.)

Ily kezdeményezők mellett, kikhez Crocaeus Lukács és Altenburgi Bertalan — Medgyes reformátora — is csatlakoztak. a szász városok egymásután hódoltak a reformatio szellemének, nevezetesen: Berethalom, Besztercze, Segesvár, Medgyes és Szász-Sebes stb.

12. §. A lutherán egyház szervezkedése Erdélyben, első zsinatok, első superintendensek, s az erdélyi r. k. államegyház megszüntetése (1545—1558.)

A reformatio sikeres előhaladását mutatja a szász egyházaknak 1545-ben máj. 22. megtarthatott első zsinata Meggyesen (jelentek: Mihály eczeli plebános és dékán, Fridrik János stölzenburgi, Tamás petersburgi plebánosok, ez utóbbi mint brassói dékán elnök, s a szász lelkészek), melyen közakarattal fogadták el hitrendszerül az ágostai vallástételt és a szászországi szertartáso-

kat, a fölösleges óltárokat egy kivételével eltörölték, a lelkészek tized általi fizetését kimondák s superintendens választását szükségesnek ítélték. — E zsinat ellenében hozatott a debreczeni országgyűlés (1545.) 26. cikke, mely szerint „senki a lutheránusokat birtokain ne tartsa, sőt azok mindenütt üldöztessenek és elfogassanak“ (Knauz—Lányi. II. 60. l.) De e végzés sikertelen lett. Erdély rendei 1548. Tordán, tekintettel a németországi válás-háború kimenetelére, várakozó állást foglaltak.

Erdélyt Ferdinánd kezére átjátszó Martinuzzi véres kimulta után (megöletett 1551. decz. 17. Alvinczon) szabadabban lihegvén az evangélikus egyház, új zsinatot tartott Szébenben 1553-ban febr. 6. s itt első superintendensül Wiener Pál szebeni főlelkészt megválasztá, egyszersmind a szentiráson kívül, melyben való jártasságszerzés a lelkészjelölteknek kötelemkül tüzetett ki, symbolikus könyveket jelölt ki az ágostai vallástételt*), védíratát, Luther kis és nagy kátéját és a Smalkaldi czikkeket.

Martinuzzi halála után még teljesebben birtokába vette Ferdinánd Erdélyt, visszaállítá a majdnem 10 évig szűnetelt gyulafehérvári r. k. püspökséget, 1553-ban kinevezvén oda Bornemisza Pált. De az elégedetlen erdélyiek 1556. visszahívták Isabellát Erdély trónjára, Balassa Menyhért fővezérrel az ország határaig kísértették ki Bornemisza püspököt, a püspöki palotába Izabellát és fiát János Zsigmondot költöztették be, s az 1556. (nov. 25.) Kolosvári orsz. gyűlésen végezték „a püspökségek, káptalanok, monostorok, prépostságok s más egyháziak minden már azelőtt elvett javait, a karok és rendek közakarattal most az ország közjava és szükségére s a fejedelmek feltartására szánják.“ (Benkő: Transilvania. II. 152 l.); a kolosvári, marosvásárhelyi tanodák felélesztése is elvégeztetett. Eszerint államilag eltöröltettek a káptalanok és szerzet rendek, a papi birtokok pedig világiasítottak. (Lányi — Knauz. II. 62. l.)

Wiener Pál egy évre meghalván, a fentebb idézett nagy hazai mozgalmak miatt, melyek Erdély önálló fejedelemséggé emelkedését eredményezék, a superintendensség betöltetlen maradt 1557-ig,

*) Különös tünemény, hogy az ágostai vallástétel, dacára annak, hogy a vétetett a külföldi hitvallások közül be először hazánkba, magyarra nem előbb, mint 1633. fordítottatott Letenyi István csepregi luth. lelkész által (Csepreg. 1633. 4. r.) Ez azt mutatja, hogy azon vallástétel a tiszta magyarajku köznép közé be nem hatolt. (Ribini. I. 28. l.)

ekkor azonban a 2-dik szebeni zsinaton (1557. jan. 13.) 2-ik superintendensül Hebler Mátyás szebeni lelkészt († 1571.) választák meg. S minthogy már egyfelől a poroszhonból menekült Stánkár Ferencz, másfelől Kálmáncsai Sánta Márton, Lutherétől eltérő urvacsorai nézetet hirdettek Erdélyben, a lutheránus egyház, tanbeli megszilárdítása céljából, e zsinaton több czikkeket hozott, ezekben a kalvinista nézetek kárhoztattatnak, a vittenbergi egyházi tan és szokás, — az isten tiszteletben a nemzeti nyelv, a lelkészek fehér öltönye elfogadtatik, s a templomokban a szenttörténelmi képek meghagyatnak. (Haner. IV. 222.) A következő évben (1558.) Izabella királyné megerősítette hivatalában Heblert s így az evangélikus egyházat is törvényesnek ismerte el, amennyiben lelkészeiket pártfogásába veszi s az őket illető jövedelmeiket részökre kiszolgáltatni igéri.

Harmadik superintendensül választatott Ungler Lukács (1571—1599), ő volt első a ki Berethalmon lakott, s ettől kezdve ez egyház lón a szász superintendensek allandó székhelye.

13. §. *Az első koru reformátorok (Siklósi, Ozorai, Gálszécsi, Batizi, Kopácsi, Sztárai, Simonytornyai, Szántai, Székely, Stöckel) és világi pártfogóik.*

1. Siklósi Mihály (pályája alkalmasint 1526—1540-ig tart) baranyai eredetű, Perényi Péter temesi és abaujvári főispánnak udvari papja, Szilvási Mihály sátoralja-ujhelyi lelkésszel együtt működött előbb Siklóson, aztán a Bodrog mellékein, s hatott Perényi lelkére, ki először vette be a magyarországi főurak közül a lutheri reformációt.

Perényi Péter, *) a hazai reformáció első rendü. oszlopa, Imre nádornak, a ki Mohácsnál vérzett el, fia; mindjárt a mohácsi vész után egész családjával lutheránussá lett, ennek daczára Ferdinánd király meghagyta őt (1527) S.-Patak birtokában, sőt a

*) Perényi Imre, nádor.
neje: Kanizsai Dorottya.

Ferencz. † 1526.
püspök.

Péter (sz. 1501. mh. 1548.
neje: Székely Klára.

Ferencz.

Gábor mh. 1563.
neje: Ország Ilona.

megürült egri püspöki javadalmakban is, sőt ki is kérte a királytól, hogy őt vallásában, miután ő igazi jó keresztyén, soha ne háborgassa. Perényi veté meg 1531-ben a s.-pataki főtanoda alapját. — A törököktől elfogtatván (1529.) s ez úton Szapolyai (I. János király) kezébe esvén, ennek pártjához szegődött; mignem Szapolyai halála után, a váradi szerződéshez hiven, ismét Ferdinánd hívévé lett (1540.) Szomorú sorsa itt vevé kezdetét, mert ellenei, hihetőleg a rája irigy r. katolikusok, gyanúsító vádjaira Ferdinánd fogságba vettette (1542) Bécs-Ujhelyen, kezéből az egri javadalmakat visszavette. Daczára az országos kérelmezéseknek, a fogságból ki nem szabadított, 6 évi börtön lét után elhalt 1548. Fogságából is inté fiát Gábort, maradjon meg állhatatosan az evangéliomi hit mellett. E magyar „János Frigyes” neje Székely Klára temettette el S.-Patakon, Benkovics Ágost. terebesi pálos-barát, majd váradi püspök († 1702.) azon mesét koholta, hogy Perényi Péter Terebesen temettetett el s eretnksége büntetése jeleül, minden évben egy bizonyos napon, villám csapkodta koporsóját. Így nem csak élteben, de halála után is üldözték őt a r. k. papság gyűlöletével.

2. Ozorai Imre (pályája 1530 — 1540-re esik) Wittenbergben tanult. 1531. Békés reformátora, első prot. író, „De Christo et Antichristo” című műve 1535. Krakkóban jelent meg. (Egész czime. E Ozorai De christo et ejus ecclesia, item: de antichristo ejusque ecclesia. Crocovie. Vietor. 1535. 8°, a lipcsei ódon könyvtárúsnál 80 tallérre becsülve. Meg van czim nélkül a debreczeni ref. Kollegium k tárában is.) Fő pártfogói voltak a 3 Nadányi (István, Mélius és Gyárfás), bihar és békés megyei földesurak.

3. Gálszécsi István, (pályája 1531 — 1550.) Ozoraival volt Wittenbergben, hazajötté után Gyulán iskola tanító (mester) majd hitszónok és reformátor a Massai család (Imre, László, János) óltalma alatt. Irodalmi műve „A keresztyéni tudományról való könyvecske” Krakkó, 1538. az 5-dik részben tanít a keresztyéni szabadságról. — Meghalt 1550 előtt. *)

E Massai családból született Eulalia, a református magyar főúr Mágócsi Gáspár neje, kinek ajánlta volt Melius Péter (1563.)

*) Batizi a maga Kátéja (megjelent 1550.) előszavában írja „az én mesterem (Gálszécsi) immár istenben nyugszik.” Gálszécsi adott ki Krakkóban „magyar énekes könyvet” 1536. Perényi Péternek ajánlva. Lásd az 1602. debreczeni énekes könyv előszavát.

ünnepi predikációit; — és Margit, a nagy r. katolikus Pázmány Péter anyja.

4. Batizi András (pályája 1542—1555. terjedett) Gálszécsi ismertette meg a reformációval. 1542. Wittenbergben tanult, honnan Melanchton Filep mint szerény magaviseletű ifjut ajánlta őt levelében Perényi János ugocsai főispánnak, Drágfi Gáspár sógorának. — Mint tokaji lelkész volt jelen az erdői zsinaton (1545.) Hat egyházi ének szerzője (217. Krisztus feltámadása, Nekünk örömet ada. — 238. Jövel szent Lélek ur isten, Lelkünknek vigassága. — 260. Jer dicsérszük az istennek fiát, a mai énekes könyvben 172. dicséret. stb. — Lásd: lőcsei énekes könyv, Brewer nyomdáján, 1676.) Irt Kátét is mely két kiadást ért, 1550. Krakkóban, és 1555. Kolosvárt. (címe: Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske. Krakkó, 1550. 8 r. — 2-dik kiadás Kolosvárt Hoffgreff sajtóján, egyetlen példánya az akadémia k.-tárában.) E Káté a Borsod, Gömör és Hontmegyei tanodákban zsinatilag rendelt kézikönyvül használtatott 1600 körül is.

5. Kopácsi István, (Pályája 1542—1562.) Előbb ferenczes barát Patakon. Wittenbergből 1542. visszajövelete után Erdődön Drágfi Gáspár ótalma alatt lelkész és tanító, tanítván ott a tanodában latin és görög nyelvet is. Elnökölt az erdői zsinaton; 1547. Nagy-Bányára, — 1549. S.-Patakra hittanszaki tanárul és lelkészül, Perényi Gábor által hivatott, ki egy telekkel is (Csernaka helységgel) megajándékozta őt (1560. királyi oklevél), 1550. után zempléni esperes lett; jelen volt az elővégzet felett 1561. Kolosvárt tartott zsinatban (Lampe-Ember P. 118. l.) A közekoriak „Szent és nagy Kopácsinak“ nevezték őt.

A reformáció másik erős gyámola volt az ifju *Drágfi Gáspár* (sz. 1516. mh. 1546. jan. 25.) Erdőd várának ura, Kraszna- és Közép-Szolnok megyék főispánja, nejével Báthori Annával. Szapolyai és a püspökök (Martinuzzi, Statileo, 1538.) által háborgatott tanítóit az evangéliomnak védte, várába fogadta p. o. Derecskei Demetert, a Szilágyság reformátorát, Boldi Sebestyént, bélteki lelkészt, Kopácsi Istvánt és Batizi Andrást. — Ő tartatá a legelső prot. zsinatot is saját várában Erdődön*) (1545.) Ifju korában

lásd: *János Sándor: Régi magyar aranyok (165) 266 l. fordítást.*

*) Erdőd, a magyar reformáció egyik nevezetes és székhelye, ma szomorú emléke az üldöztetés és veszteségnek. A kurucz világ után a r. k. gr. Károlyi Sándor kezére kerülván Erdőd, 1766-ban templomot, paplakot, iskolát s mindent elfoglalt s a r. katolikusoknak adott át. Reformált és magyar jobbágyait kivervén, az üresen maradt várost svábhokkal telepítette meg. Erdőd ma csak 74 ref. lelket számálva, Szatmárhegy

korában halt el, özvegyét ecsedi Báthori György vette el nőül; nővérét, Drágfi Zsófiát pedig, Perényi János. — György fiában (1555.) ki halt e család.

6. Sztárai Mihály, (pályája 1540—1574.) Előbb ferenczes barát Kopácsival Patakon, majd Perényi Péter udvari papja Siklósi után, aztán laskói predikátor (1541.) alsó Baranyában, s a török hódoltságban a Drávamellék egyik legtevékenyebb reformátora, 7 év alatt 120 egyházat reformált, kellemes hangjával és szép énekeivel seregestől vont a hiveket a tisztább tan mellé. Sok küzdése volt e hét év alatt a „pápa bálványsáférjaival,“*) de mindenütt legyőzte őket, a Valpó és vukovári két szóvitályon (1551.) is, kik aztán a Tiszán és Száván át bujdosnak. (Sztárai levele Tunkai Miklóshoz. Lampe-Ember. 103.) Zigerius Imre, Tolna vidéke reformátora Sztárayt (1549-ben) „kitűnő munkásságu ügyfelének“ jellemzi (Ribini: Memorabilia. 91.) Ő volt a baranyai egyházkerület első intézőke (superintendens) 1542—1553; azután (1553.) Tolnára hivatott főleg tanáru; itt írta Áthanasiusz életét versben (1557.); Cranmer Tamás angol érsek és vértanu életét 1560-ban. Írt „Igaz papság tüköre“ című öt felvonásos irány színművet is, melynek alapeszméje: a papnak meggyőződéssel kell vallani a hitet; a cselekvényben a pápa is szerepel; az egész éles gúny a r. papság ellen. — Élte végén Pápán szolgált, innen hivatott meg (1570. feb. 7.) Sopronba magyar lelkészül, de ez állomást el nem foglalhatá (Bauhofer-Craig: History of the Prot. church in Hungary. 94. l.) Halála éve 1574 körülre esik. — Kezdetben Paduában nyert képeztetést, hol a zenészetben is szép előhaladást tett; 17 egyházi éneknek szerzője, melyek a régi zsoltárba foglaltattak, (p. o. 92. Mely igen jó az ur istent dicsérni. 27. Mostan hozzád felkiáltok. 34. Mindenkoron áldom az én uramat stb) „Legnagyobb mester volt a zsoltárokból való isteni dicséretnek szerzésében a költő, a zenész, és térítő Sztáray.“ (Prot. e. s. i. Lap. 1861. év. 39. l.)

Jegyzet. 1. Sztáray művei. „Historia Cranmerus Tamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról. Debreczen. R. Hofhalter. 1582. in 4° magyar versben, 8 levél. — 2. Historia a Sidó Ah a b király-

leány egyháza, a templom, melyet Gáspár a reformált hiveknek adott át 1545. s ezek kezében volt 1736-ig, ma r. katolikus misék helye. Régi dicsőség hol késel? (Kis Kálmán közleménye. M. Pr. Figyelmező. 1870. év. 304. l. Prot. lap. 1859. év. 110. l.)

*) Így magyaritá Knauz Stárai e kitételét „cum sacrificulis Papae.“ Lányi Knauz, i. m. 69. l.

nak bálványozásáról. Antiochus király historiából. 1582. in 4-to. magyar versben. — 3. A *thanasius* püspök élete, írta Tolnán 1557. Saját bajait az Athanaziuseval hasonlítja, a „tarpapokkal való itkezési“ hosszasak és súlyosak voltak. — 4. „Az igaz papságnak Tüköre“. 8 r. 63 l. Huszár Gál nyomtatta 1559. Óvárt. Ajánlván a selmeczi, körmöczi és besztercei tanácsnak. Sztárai e művét Toldy Ferencz ismertette legelőbb a m. akadémiában, 1866. július 27. A prologusban mondja Sztáray a prot. lelkészeket papokul elismerni nem akarókról „nem igaznak tetszik önekiek az igaz papság, az pilisetlen és olajtalan papság, mintha a pilistől, olajtól és lókörmre nyírt hajtól volna az igaz papság“, az első felvonásban Borbás, protestáns bíró, a régiben elfogult Antal e tételére „immár mind pappá lesznek a diákok“ feleli: „mindenütt vagyon a papság, valahol az isteni igazság hirdettetik, miképen mindenütt vagyon a bíróság, a hol lejjend a polgárság“, — a külső papság tisztit így rajzolja „a mely lelkipásztor, plebanos nem predikál, hanem csak tornikál, a községet jóra nem tanítja, hanem inkább visszafordítja: nem lelkipásztor, hanem inkább lélekvesztő, lopó, tolvaj és farkas.“ Az 5-ik felvonás a pápa előtt foly le. Itt a nem predikáló plebánosokat „néma ebeknek“ nevezi egyik szereplő. — 5. Írt ő még 1550-ben egy más színművet a „papok házasságáról“, melyben a coelibatust (papi nőtleniséget) ostromolja; csak 2 lap töredék maradt belőle fenn. Irodalmi drámáink megindítója Sztáray. (Toldy: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Pest, 1869. 8 r. 176 l. Sztáray ismeretlen szindarabjai 2—21. l.) Hogy Sztáray egy levele 1551. októberből kelve, melyben a kath. papokkali vitáját írja le, Bullinger kezéhez jutott, Fejértói leveléből világos. (Lásd E. Böhl. *Helvetica confessio*. 104. l.)

7. Simontornyai Gergely. Bebek Imre gyulafehérvári prépost titkára, előbb r. k. pap, később azonban Luther munkái olvasása következtében lutheránussá, s egyik első korú reformátorrá lett. Luther postilláit a világ legszebb könyvének tartotta, s felhívta e műre Gergely Ferencz, gombaszegi pálos barát figyelmét, ki azonban Simontornyaihoz írt válaszában (1534. jun. 3.) „német moslék“nak rágalmazta azt. Erre hatalmas feleletet, mely a magyar reformatio egyik első hatalmas nyilatkozványának tekinthető, intézett Simontornyai hozzá, kimondván abban, hogy nem a pápákra, de J. Krisztusra kell támaszkodnunk és a szentírásra, mint horgonyra, mert az apostoli iratok minden emberi hagyományt gyorsan összezuñnak. Gergely Ferencz mindezek dacára nem hajolt meg, a pápát vallá főúrának, Luther követőit pedig a „sátán ültetvényeinek“ nevezé, — s nem sokára elhagyta a hazát, Rómában a Coelius hegyén perjellé lett s Coelius Gergely nevet cserélt. (Révész Imre: S. P. Füzetek. 1864. évf. 585—594. l.)

Bebek Imre (a pohárnok János fia), r. k. pap, gyulafehérvári prépost, II. Lajos titkára, ennek halála után Szapolyai híve s nagy

befolyásu férfiú, — 1534, prot. vallásra tért, meg is nősült. Ez volt Simontornyai és Dévay főpártfogója. Dévay neki ajánlá (1535. máj. 16.) latin főművének első, nevezetesen „Confutatio apologiae“ feliratu szakaszát. — Bebek egyik öse (György) alapítá volt a Sajó mellett a gombaszegi templomot és zárdát a Remete szent Pál szerzet számára. (Révész: Dévay. 75. és 59. l.)

8. Szántai István kassai tanítót „mikor az istennek igéje tiltul villamni kezde mind Magyar, mind Erdélyországban“ eretnekségeért („Minthogy Luther volna“) bevádolták I. János király előtt az ő birodalmabeli r. k. püspökök, Martinuzzi, Statileo. A király kihallgatás nélkül elítélni nem akarván, Segesvártt szövitát rendelt el, melyre a püspökök a váradi ferenczes barátot Szegedi Gergelyt hozták el Szántai érvei megczáfolójaul. A király vitabírákul Adrian doktort és Kálmáncsai Márton gyulafehérvári oktatót rendelte. Szántai főleg a misét és egy szín alatti vacsorát támadta meg s a szentíráshoz hivatkozott. — A vitabírák Szántainak adtak igazságot a király előtti magán kihallgatáson; védte Szántait a püspökök tomboló haragja ellenében Rezei János orvostudor is. A király nyíltan nem akarván a püspökök ellen tenni, éjjel titkon elbocsátotta Szántait országából, s így megmenté a vértanui haláltól. (Lásd: Heltai G. „Háló“, másképp „Hispániai vadászás“ 1570. nyomtatott munkáját; ismerteté Eötvös Lajos: Magy. Pr. s egyh. Figyelmező. 1870. év. 255—259 l.)

9. Székely István született Benczeden (Erdély) 1500 körül, főleg mint iskolatanító, tankönyvíró, zsoltárfordító szerzett magának érdemet, „szép tudományu nevezetes ember, a kinek fáradsága által jutott Magyarország felső része az evangéliomnak nagyobb világosságára“, — mondja Bod Péter. — A szikszai iskola számára, mint odavaló tanító, irt egy elemi kátét („A keresztyénség fundamentumáról való tanuság“) 1538, mely 3 bővített kiadást ért. Latinból magyarított néhány régi dicsőretet (hymnus) 1538, Ajánlva Perényi Péternek. Szolgált Liszván (1544), magyarra fordította prózában a zsoltárokat 1548. Végül gönczi lelkész, 1558 körül halt meg, utóda Károli Gáspár lón a lelkései hivatalban.

10. Stöckel Lénárt a lutheranizmus egyik erélyes bajnoka, született Bártfán (1510. atyja kovács és városi tanácsos), tanulását Bártfán, Kassán, majd Wittenbergben folytatta, ez utóbbi helyen Luther és Melancthon körében több évet töltött (1530—1538), Eislebenben egy évi iskolatanításága után bártfai iskolagazgatóul haza hivatott 1539-ben, mely hivatalt 20 éven át vi-

selte s az iskolát virágzásba hozta, még r. katolikusok is látogatták, p. o. Veráncz püspök egy rokona Domitz Jeromos. Ő írta az ötvárosi lutheránus vallástételt, mely 1549. latin, magyar és német nyelven jelent meg; irt ágendafélét*) és Postillákat az apostoli levelekre, melyeket fia (Stöckel Lénárt) adott ki előszóval Bártfán 1596. Révai Ferencz, Gábor stb. nyujtván segélyt a kiadási költség fedezésére. — Meghalt 1560 ban. Ő a kalvinizmusnak ellensége volt, ide czéloz Schasaesus erdélyi költő e sora, melyet tiszteletére irt „Sectarum acerrimus hostis“. (Ribini. 49. §.) Kálvinista lelkészársait az anti-Krisztus szolgálainak nevezte, a miért az úrvacsorában vele egyet nem értettek.

14. §. Szegedi Kis István reformátor.

(Forrás: „Stephani Szegedini vita“ auctore Matheo Skaricaeo pannonio)

I. Szegedi élete (1505—1572).

A legtudományosabb magyar reformator született Szegeden 1505; tanult Krakkóban, majd Wittenbergben (1540—1543), hol szentírás tudorává lett. Három év múlva honába visszatérvén, működési pályáját, mely ide s tova hányattatás, zaklatás és szenvedéstele volt, Tasnádon kezdé meg mint tanító 1543, ott azonban a kegyetlen Perusits Gáspár, Martinuzzi embere**) személyesen bántalmazá***), 200 könyvétől s javaitól megfosztá és elkergette. A bujdosó előbb Gyulára (1545), majd Czeplédre hivatott (1547) két barátja e-zközlése folytán, hol Melanchton hittanátadá elő a felsőbb osztályoknak, itt nősült meg (1548).

Innen Petrovics Péter Temesvár „missionaruskodó“ (mint Oltványi gúnyosan nevezi) várparancsnoka, Izabella királyné vezére, ki Lippai Kristóffal hirdettette a várban az evangéliomot,

*) Formulae tractandarum sacrarum concionum, per Evangelia communium Feriarum totius anni. . . Bartphae. 1578 8 r. 258 levél. Nemzeti muzeum és Nagy István gyűjteményében található egy-egy példány.

**) Csahol Ferencz, csanádi püspök Mohácsnál elesvén. birtokai nagyobb részét Perusits G. Világi ur foglalta el. Csanádnak volt ugyan püspöke, de nem lakott a megyében. nem élvezhetvén a püspöki javakat. — Lásd, Oltványi Pál: A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története Szeged. 1867.

***) „Non solum acerbos incussit colaphos, sed et aliter aliquoties pro constanti responsione caesum rebus penitus omnibus exuit. . . . prorsus a praefecto ferratis cothurnis calcatum, protritum, vexatumque.“ (Skaricza).

hívta meg Szegedit a temesvári tanoda igazgatójaul*) De a következő várparancsnok Losonczy István, kit Erdély elfoglaltatása után Castaldo nevezett oda ki (1550.) a reformatio hirdetőit, Gergelyt, decsii lelkészt, és Szegedit azonnal elűzte a várból,**) s a hitujitást megakadályozá. — A menekültöt nagytisztelettel Túr fogadta be, másfél év múlva pedig (1553.) Békés, itt külföldi vezérlet alatt száguldozó katonák zsákmányláki, s kezők közül csak nehezen menekülhetett ki. Ez év végén Tolnára hivatott tanáru. A tolnai nagynevű lelkész Sztáray Mihály avatta fel lelkészül Szegedit, s bocsátotta ki a lakosok kérelmére Laskóra (1554.) lelki pásztorul, hol csakhamar a baranyai egyházkerület intézőnkévé (superintendens) választatott meg (1554—1572.) Laskón négy évet tölte, kegyelték a felső rangiak is, nevezetesen Horváth Márk Szigetvár parancsnoka (1556—1561.) többször hívatta magához hitszónoklattartás s vele értekezés végett.***) A török hódoltságból, hová szigetelődött Szegedi működése, a Ferdinánd király országrészébe való ez át-átlátogatás gyanut is kelte a török főnökénél, s ellenségei fel is használták e gyanut Szegedi kárára.

A Kálmáncsai egyházba 1558-ban költözött át rendes meghívás folytán s itt mint püspök több izben szentelt lelkészeket is. Itt érte egy szomorú csapás, a kaposvári török főtiszt (Mahmut pécsi bég helynöke) a miért a Kálmáncsaiak a követelt természetbeli adó beszolgáltatásával késtek, végrehajtó katonáival a templomban fogatta el (1561. aug. 10.) Szegedit, kemény fogságra veté s megkorbácsoltatta.****) A Kálmáncsaiak közbenjárása, áldozat készsége sikertelen vala; ugyszinte a Mélius Péter debreczeni lelkész által vezetett küldöttségé is (1561-ben) a szolnoki bégnél. — Gyalán közimák is mondattak Szegedi sorsa javulásaért. — Végre

*) E gróf szívélyesen fogadta őt, többek közt róka-prémes felöltővel ajándékozta meg.

**) E száműzés, a kegyes Bauhofer szerint, gondviselészerű volt, nehogy elveszzenek a hit hirdetők is, a nem sokára bekövetkezett várostrom alatt, melynek maga Losonczy is áldozatja lett, levágtatván a törököktől. (1552. júl. 27.)

***) Itteni közkedvességét így írja le Skaricza „Ambiebant eum cuncti, vocitabant magnates, salutabant nobiles, muneribusque cohonestatum etiam a longinquo demerebantur et adjutabant.“ Horvát M. „fő papjának“ (antistes) nevezgeté, s a szigeti erődben teljesített egyházi szolgálatáért búzával s egyéb adományokkal jutalmazá.

****) Posita sede, Szegedinum fortiter illi adstringit... tandem scutica tartarea, vulgo korbács, quibus potest viribus, multivariam primum pendulumque cedit large indusia sanguine perundante.“

Mező Ferencz Ráczkevébe telepedett nagy kereskedő, nejének, kit a lánczokba vert s megalázott lelkipásztor látása hatott meg lelki-
leg, végrendelete azon meghagyását: tegyen meg mindent Szegedi
kiszabadítására, követvén, a bégtől 1200 forint váltságdíjért, jót-
állása mellett, kieszközlé a szabadulást; a nagyhatású Duskás
Ferencz debreczeni tanácsnok polgártársai közt gyűjté össze a
követelt összeget, saját szekerén szállítá el Szegedit, ki aztán egész
családjával az őt üdvözlő és segélyző Ráczkeve városában (a
Duna mellett) telepedett meg 1563. — A kevei templomban volt
szóvivője Panthanus nevű nagy zajt ütő szerzetessel, ki Pestről
rándult le a mise, purgatorium s ilyfélék védelmére, de a vegyes
vallású hallgatóság előtt kudarcot vallott (1565.)

Az eleitől fogva melanchtoni lelkületű Szegedi, mintán élte
vége felé (alkalmasint 1558. óta) határozottan a helvét hitirány-
hoz csatlakozott, R.-Kevében halt meg 1572. máj. 2. neje és Ska-
ricza ápolása alatt, s temettetett el. Mint intézőnk (püspök) 35
egyházat igazgatott a török fenhatóság alatt álló részen. — Ska-
ricza „istenügye serény vitézének“ (strenuus Dei miles,) — Paksi
Mihály *) (1573-ban) „apostoli századba méltónak“ (vere aposto-
lico seculo dignum) nevezte, kinek iskolájából, míg tanítóskodék,
mint a trójai fa-lóból, jöttek ki csaknem mindazok, kik nálunk a
tanterén főtekintélyt szereztek. (Lampe-Ember. 100.) Maga
Béza (1573.) levelében Szegedit Méliussal együtt „örök emléke-
zetre méltó, kor-edzett (veteran) erős bajnoknak (athleta)“ nevezi.
(Lampe-Ember. 274.) Mondhatjuk Szegedi európai hirben és
szinvonalon állt, s hogy még nagyobb hatást ki nem fejhetett, a
török hódoltságbeli élet nehéz viszonyainak rovandó fel, melyek
miatt korlátoztaték.

II. Szegedi családi viszonyai. Czeegléden vette el első nejét
Orsolyát, tőle született első leányát Katát Békésen temette el
a zsákmányló katonák kezeiből kiszabadulta után. Ez a neje is
elhalt. Második házasságra Laskón lépett (1557.) Bëremenyi Já-
nosnak, Sztáray előtt tolnai lelkésznek érdemes özvegyével, Er-
zsébettel, ki által két mostoha gyermekkel Kata és Mártonnal
növekedék meg Szegedi családja. Ez a Kata Bellényi Tamáshoz
ment nőül 1563-ban, épen mikor a török fogságból Kálmáncsára
haza érkezett az örömnapa, a hivek kettős örvendezését ragyog-
tatta e nász. Laskón születtek Anna, Sára és Izsák gyermekei

*) Paksi Mihály 1568, tanult a genfi akademián, később egri ref.
lelkészséget viselt.

(1554—1558), Kálmáncsán meg Dorottya, ezek az ő török fog-sága alatt haltak el. Kevében (1563 után) Dorottya, János, újra János (mindkettő korán halt el) és még egy gyermek, kinek szü-lése alkalmával halt meg neje Erzsébet (1570. aug.) a férj maga irta meg sirversét, benne nejét „ragyogó csillagnak“ nevezvén. — Végre 3-dik neje megint Orsolya nevű volt (Boták Jakab pol-gár özvegye), ki egy öthónapos idétlen, elhalt magzatnak és utó-szülött (posthuma) Zsuzsánnak lett szülőjévé, s férjét tul élte. — E szerint 12 gyermeke volt, de családi örömeinek sorozatát a gyak-ran meglátogató halál angyala gyász pontokkal szaggatta meg.

III. Szegedi irodalmi művei. a) nagyhittani műve öt ki-adást ért, ily című: „Theologiae Sincerae Loci Communes De Deo et Homine . . .“ első kiadása (1585.) mind elkelt, 2-dik kiadását Grünradi Otto IV-dik Frigyes palatinatusi fejedelem nevelője (ephorus) nézte át és bővíté 1588. Az 5-dik kiadás ivrét nagy alakban Baselben 1608-ban (Waldkirch Konrád és az epi-scopianusok költségén) jelent meg 506 lapon. Ez elébe van bo-csátva életrajza és arc képe Skaricza Mátétól. — b) A hittan füg-geléke „Confessio de trinitate“ (vagyis: Confessio verae fidei de uno vero Deo.) két könyvben, 507—665. ll. az új arianu-sok (Socinianusok) ellen. — c.) Tabulae analyticae, vagyis a próféták, zsoltárok, evangelisták és apostolok leveleire tett elem-zések és tárgy felosztások példái, összesen 379 lapon Részei: disposi-tio psalmorum 3 könyvben, — dispositio Sermonum Esaiæ, — dispo-sitio concionum Danielis — in Ezechielem, — in Jeremiam (1—280 ll.); — Analysis in Matthæum, — in Joannem, — in acta apostolorum, — in epistolas Pauli, — in epistolam Jacobi, Petri, Joannis, — in apocalypsim . . . mindenütt a hit, szeretet és türelem főtárgyakra fordítván figyelmét szerző, irta Kálmáncsán, ajánlta Galler Zsigmond cs. k. tanácsosnak. — d) Assertio vera de trinitate contra quorundam deliramenta, quæ ex Serveti aliorum-que phantasticorum hominum nunc primum in quibusdam Hunga-riæ partibus exorta ac publicata sunt“ Genevæ, 1573. 8°. Ez a mű (libellus contra arianos), melyet Skaricza személyesen nyújtott át Genfben Bézának 1570-dik év végén, s melyet Béza magánál visszatartott, bár Skaricza ellenezte annak kiadását azon okon, mert Szegedi azt azóta bővebben átdolgozá, de Béza azt Genfben mégis kinyomatta, (meg van egy példánya a londoni britt muzeum k. tárában ^{847-h}/₂ jegy alatt.)

e) „Speculum romanorum pontificum, in quo decreta cum verbo Dei pugnancia, vitæ cursus, prodigia horrenda,

accurata brevitate depinguntur. Ejusdem de traditionibus pontificiis quaestiones jucundae." (a pápák elleni gúnyirat) 1. kiadás 1584. 8. r. 2. kiadás 1586. 3. kiadás 1592. 4. kiadás. 1602. 5. kiadás 1624. Az első kiadás megvan a londoni britt múzeumnak „Bibliotheca Grenvilliana” osztályában — (onnan írva ki 1864-ben a czim) 20036. sz. a. Megvan a Britt könyvtárban a 2-dik és 5-dik kiadás is, amaz 4855. a. emez T. $\frac{485}{2}$ jegy alatt. — f) Irt éneket is, „Hálát adok néked ur isten” a török rabságból kiszabadulásaért való hálaadás ez. (Prot. Lap. 1861. év. 75. l.

Lejegyezte Szegedi még Panthanus Seraffal való vitáját a dialogusát, irván Skaricza „De hoc et modulo responsiones ejus exat Dialogus Szegedini festivus in suis fragmentis, statim illo die vel proximo compositus” de ez alkalmasint elveszett. Felette érdekes lenne birni ha megmaradtak volna, vagy előkerülnének, Leveleit, Skaricza négyet említ, miket hozzá irt, egyet 1565 körül, melyben vissza hívja őt Kolosvárról, másik kettőt, melyet Olaszthonban léte alatt intézett hozzá 1569 és 1570-ben; s végre azt, melyet Wittembergbe irt 1572-ben neki. — Váltott még értekező iratokat („carmina et libelli”) Meliussal (1558 körül), mely levelezés eredménye, hogy az előbb brentianus Melius a helvét hitirányra tért át épen Szegedi által győztetvén meg. Ezek Skaricza birtokában megvalának, azt irván „ipse fragmenta quaedam collusorum hinc inde argumentorum et carminum penes me habet.”

IV. Szegedi református volta. Hogy a Wittenbergben Luther és Melanchton oldala mellett 3 évet töltött Szegedi kezdetben lutheranus volt, semmi kétség. Mikor hajlott át lelkében a helvét és genfi tanirányhoz teljes biztossággal az idő pontot ki nem mutathatjuk. Nagyon valószínű, hogy a református Petrovics Péter őtalma alatt, mikor Temesvárt működék (1548—1551.) közeledhetett a melanchtoni álláspontról — mely ugy is „titkos kalvinizmus”-nak sejtetett, a helvét tanirányhoz, legvalószínűbb pedig, hogy a két felekezet (lutheranus és kalvinista) közti harczok éles feltűnésekor (1556 és 1558 közt) változtatta nézetét meg, ekkorra esik a Wittenbergből visszatért (1558 óta) Meliussal folytatott vitatkozó levelezése, mely által Meliust is az urvacsora tanában a a genfi nézetre vezette át. *)

*) „Unicus Petrus Melius, Brentianae multum addictus in negotio coenae assertioni, diutissimeque Szegedino Carminibus et libel-

Református volta világos nagy hittanából, melynek táblái másolásában 1563-ban Skaricza segített neki. E munka ajánlva volt a még kiskorú, később palatinatusi fejedelem (1594 — 1610) IV.-dik Frigyesnek, ki pedig határozott kálvinista volt. E munkában az urvacsoráról szóló rész Kálvini szellemében fogalmazott*): azaz Krisztus testét szellemileg, tehát nem szájjal de igaz hittel veszik és csak is az igazak, Krisztus testét valódiilag nem is vehetni, miután az az égben van. Református voltát bizonyolja Béza Tódor előtti kedvessége, nagy neve, ki őt Méliussal egy sorba helyezé. Bizonyolja végre saját tanítványa Skaricza szelleme és iránya, kit ő képzett s indított külföldi utra, ez pedig „legfőbb vágygyal“ (summo aspiramine) óhajtozott Genfbe, s elragadtatásában Genf oszlop embereit „isteni férfiaknak (divinissimos homines) nevezte.

V. Szegedi tanítványa Skaricza Máté. Született 1544-ben R.-Kevében, előbb otthon tanult, 19 éves korában (1563.) pesti

lis pro suo sane admirabili ingenio reluctatus, tandem palmam eidem detulit, perpetuoque veritati subscripsit.“ (Skaricza).

*) A bizonyító idézetekből ez ki fog derülni, „a kenyér a J. Krisztust, az élet ama kenyerét, vagy is az ő testét jegezi“ (significat)... „a kenyér és pohár osztás által J. Kr. (tehát nem teste) minden segélyével adatik nekünk egyeseknek örök életünkre“ — „a kenyeret kapván bizonyítja, hogy J. Kr. valóban közöltetik velünk.“ (Theol. Sinc. Loci communes ed. quinta. Basileae, 1608. pag. 171.) Továbbá „Quomodo sit panis Corpus Christi? e kérdésre így felel: non naturaliter, non personaliter, non realiter, non corporaliter: sed sacramentaliter.“ — Quibus modis corpus Christi edatur? — Sacramentaliter et spiritualiter... acquiritur hic sola fide, per quam Christo incorporamur. — An impii edant corpus domini? minime, quia carent fide. — Panis tamquam Sacramentum corporis dabatur discipulis; ipsum vero domini corpus dandum erat in cruce, non discipulis, sed Deo patri in mortem pro discipulis.“ Azaz testét atyjának adta tanítványaiért, csak testének szentségét (szentjegyét) a kenyeret adta tanítványainak (i. m. 173. l.) Ad spiritualem pastum requiritur ut verus cibus sumatur corde sano. Sanitas cordis vera fides est. (175. l.) Invisibilia nobis et spiritualia visibilibus signis exhibet. (176. l.) A X. táblán szembe állítja a papistika, luthera és sacramentaria (református) urvacsorai fogalmakat s az előbbi kettőt szentírás és természetellenesnek itéli. 4. kérdés: a Krisztus teste quo medio accipitur? pap.: ore. luth.: ore et fide. sacr.: fide tantum. — 10. kérdés: Quomodo panis Christi corpus est? — papist.: transsubstantiative. Luth.: contentive seu copulative. — sacr.: figurative, symbolice, sacramentaliter, repraesentatione fidei. — 11. kérdés: Ubi est corpus Christi corporaliter? Pap.: Ubique. Luth.: Ubique. Sacr.: in coelo. (185. l.)

tanoda igazgató (ez időben mind Pesten, mind Budán volt prot. egyház és lelkész); 1566, egy évig tanult Kolosvárt Károli Péter tanár alatt; visszatérván félévig volt jászberényi tanító, ott végezte be Szegedi arczképét, mit még Kevében vetett kezdetleges körrajzban papírra. Aztán szülőföldén vállalta el a tanítóságot ideiglenesen 1568-ban, együtt élt éjjel nappal Szegedivel, feljegyezvén gondosan tetteit és szokásait (e jegyzetből állítá össze 1578-ban a maig is fenmaradt nagybecstű művét, Szegedi Életét.) Szegedi közbenjártára a kevei polgárok 50 forint segélypénzt adtak neki, maga Szegedi még 35-tel járult ehez, így indult 1569. april hóban külföldi útjára Bécsen át Paduába, hol a bölcsészetet hűzamosan hallgatta, Róma meglátogatása után 1570. év végén Genf-be jutott el. Bézával saját lakán társalgott, meglátogatta kegyeletesen a „nagy“ Kalvin jeltelen sirját, s Béza ajánló levelével ellátva Zürichbe, majd Páris, Londonba, Wittenbergbe ment el. Haza érkezte után (1572. april.) elveszté atyakint tisztelt és szeretett mesterét Szegedit, s a lelkészi hivatalban utóda lett Kevében „A Dunamelléki ref. hivek legnagyobb hálát érdemlő tudós egyházi hőse lön, neki kell tulajdonítani a genfi confessio-nak a Duna mellett állhatatos megtartatását“ (Jankovich M. „A socinianusok. 8. l.) Jelen volt a herczeg szállósi zsinaton, ő küldte át az itt hozott Kánonokat Huszár Dávidnak, ki azt Pápán neki ajánlva nyomtatta ki (1577.) — „Neki kell tulajdonítani a socinianusok tanának nem csak eltávoztatását, de hol már bevétetett, kiirtását“ (Jankovich: Sociniánusok. 40. l.) Mint költő, ének fordító és szerző, főleg Szegedi Élete megírója, emlékezetes irodalmilag. Fordított Szent-Ágostonból; megírta Ráczkeve város eredetét. (1600-ban).

J e g y z e t. Irt négy zsoltárt, ugymint egy szentháromsági éneket is „atya isten tarts meg minket“; fordítá e következőket: „Jer mi kérjünk szent lelket,“ — „Hiszünk egy istenben Mindenható atyában,“ és a XLVI. zsoltárt, Luther énekét „Erős várunk nekünk az Isten.“ (Buda-pesti Közlöny 1868, jan. 15. sz.)

15. §. *Huszár Gál.*

Kutffó, Szabó Károly: Huszár Gál életéről és nyomdájáról. „Századok“ 1867. év. 146—166. l.

Közönségesen „Gál pap“-nak hívták. Hazai tanintézetben s öntanulás után képezte ki magát, külföldi egyetemen nem volt s talán ezért használta a „méltatlan“ (anaxios) melléknevet.

Magyar óvári (Mozsony) lelkész korában 1557. (okt. 26.) intézett Bullinger Henrik nagyhirű zúricki ref. lelkészhez (Zwingli utódához) egy történelmi becsű levelet, melyben elpanaszolja, mennyit szenvednek a magyar protestánsok az őket üldöző Oláh Miklós érsektől. E levél írásakor Bécsben volt Hofhalter nyomdásznál, kivel bizalmas lábon állt, s hihetőleg tőle tanulta a nyomdászatot.

A lelki világosság terjesztésére s az evangyéliumi igazság védelmére nagy gonddal és önköltségén sajtót állított Óvárt, s ezen adta ki 1558. (apr. 1.) három predikációját „az urvacsoráról, Krisztus szenvedéséről és feltámadásáról.” Miksa cseh királynak ajánlva (24 levél, egyetlen példánya a cs. könyvtárban van Bécsben). Óvárt nemcsak lelkész, nyomdászkint, de mint tanító is működött. (Prot. egyh. s isk. Lap. 1862. jan. 26. sz.)

Üldöztetés következtében Kassára vonult, itt sem találhatott nyugtot, mert mint „eretnek papot” királyi parancsból letartóztatni s Egerbe hurczoltatni akarta Veráncz Antal püspök (1560. decz. 27.); a kassai nép tüntetése ezt ugyan megakadályozta, de mégis biztosabb helyre volt kénytelen bujdosni.

Mint száműzött kassai lelkész Debreczenbe vette útját, itt nyomtatta ki (ugy látszik sajtóját magával vitte) 1562. (feb. 14.) Mélius püspöknek „Arany Tamás unitarius tévelygéseire ellen” irt czáf munkáját, előszót ő irt hozzá, melyben Debreczenről, hol szíves fogadtatásra lelt, magasztalólag szól, s e várost a „mennyei tudomány világosító lámpásának” nevezé.

Utolsó működési tere Komjáti volt a Mátyus földén (Nyitra), mely hajdan tekintélyes ref. egyház volt, (ma már egy század óta nyoma sincs ott a protestantismusnak.) Iratosi őt „a pápistaság egyik kemény pörölyének” czimzé, s csak ugyan épen a róm. catholicismus elleni működése miatt vonta magára Forgács Ferencz pozsonyi prépost és váradi czimzetes püspök (1556 – 1566.) üldöző haragját. — A lutheranusok, kivált Bornemisza, rosz szemmel nézték őt színté.

Huszár Gál nyomtatta Komjátiban Bornemisza Péter semptei luth. lelkész Postillájának első kötetét (1573); adott ki énekes könyvet (1574.) imádsággal együtt, ez alkalmasint új s tán bővített kiadása lehet azon énekes könyvnek, melyet (Szilvásujfalvi Imre váradi lelkész bizonyága szerint) még 1562-ben Debreczenben Méliusnak ajánlva adott ki. E tudósítás szerint az első

hazai ref. énekes könyv Debreczenben jelent meg.*) Huszár Gál 3 éneke énekeskönyvünkbe igtatva van, egyik legszebb, melyet ma is éneklünk, a 72-dik dicséret „Könyörögjünk az istennek.”

Irt ezeken kívül gyermekek számára Kátét, melyet a pápai zsinat (1630.) Kanizsai Pál püspök korában tul a Dunán a ref. kisebb tanodákban kézi könyvül rendelt. — Halála 1575-re tehető. Fia Dávid örökölte nyomdáját, s Pápára tevén át, — ezen adta ki, „a herczeg szőlősi kánonokat” 1576; a heidelbergi Kátét magyarul 1577. E nyomda Pápán 1646-ig virágzott.

Huszár Gál üldöztetése Kassán Veráncz egri püspök által, s a kassai nép magatartása.

Veráncz Ferdinánd királyhoz 1560. okt. 14. írá többek közt „Már Kassán is az eretnek Huszár Pál paposkodik.” Miután Huszár királyi rendeletre börtönbe vették, a katonák és polgárok követeket küldtek Veránczhoz, kérvén Huszárnak szabadon bocsáttatását kezeség mellett, — A kihallgatás és megállapodás 1560. nov. 21. történt, s Zay Ferencz felvidéki főkapitányt Veráncz így utasítá: Huszár kezeség mellett kibocsátható, de „az egyház és kath. vallás ily háborgatója” kánon-szerű vizsgálat nélkül szónoki és papi hivatalt nem viselhet, nincs is Huszár orthodox főpap által felszentelve, ily alpaptól hát szentség el nem fogadható: szállíttassa hát vizsgálatra Egerbe. — A kassai követek ez utóbbi követelés ellen tiltakoztak s így nyilatkoztak: „ők semmi féle hóhéroskodásnak, ha maga az uralkodó parancsolná is, végrehajtói nem lesznek, készebbek meghalni, hogy sem az eretnek elszállítását megengednék.” — E bátor nyilatkozatra a fogolyt kezeségre szabadon azon feltétel alatt bocsáttatta, hogy Kassáról távozzék, ne predikáljon, se szentségeket ne szolgáltasson.

Mivel azonban a kassaiak vonakodtak kezeseket adni, a püspök tovább is börtönben tartatá Huszárt s kéré a királyt 1560. nov. 30. levelében: parancsolná meg Huszár Egerbe szállíttatását; decz. 1. pedig, megtiltá s kassaiaknak az eretnek pap tartását; irt decz. 8-kán magának Huszárnak, bírná rá a katonákat és polgárokat arra, hogy őt Egerbe bocsássák, hol atyai bánásban részesülend.

A kassai tanács decz. 14. folyamodék Miksa cseh királyhoz, eszközölné ki Ferdinándnál azt, hogy Huszár Kassán maradjasson, sőt ige-hirdetés végett szabadlábba állíttassék.

Zay Ferencz főkapitány decz. 27-kén este titkon akarta a fogolyt elszállíttatni, de megtudván ezt a nép, forrongásba jött, feltöré a börtönt; Huszárt kiszabadította, s másnap a kapitány hiába keresteté. — A lázítással vádolt tanács decz. 30. irt Miksához, hogy ők ártatlanok, miután a börtönül szolgált házbán karácsonyi predikálásra engedélyt

*) Ez az első dallammal nyomtatott református énekes könyv. Alkalmasint ennek csonka példánya van meg a Magy. Akadémia könyvtárában, melyről Toldy is azt gyanítja, hogy 1564 körül Debreczenben nyomtatott.

nyert Huszárt a nép nem engedte elvitetni, s a tolongás alatt kiszabadult fogoly hová meneküléséről tudomásuk nincs.

Veráncz e lázadást a fejedelem és kath. vallás sérelmének, gyalázatos bűnténynek nevezte, vizsgálatot és a tettesek megbüntetését sürgeté (1561. márcz. 12.) Liszti János veszprémi püspöktől, a királyi biztosok egyikétől. Az eretnek pap visszahozatását is követelte. Panaszkodék arról is Veráncz, hogy őt pásztornak sem ismerik a kassaiak s neki nem engedelmességet.

Huszár Gál az érte halni kész buzgó nép fedezete alatt kimenekült Veráncz körmei közül s Debreczenbe, az erdélyi fejedelemség alatt álló ország részbe húzódott. Itt kitünőleg fogadtatott; 1561. máj. 1. már Melius egy kötet predikációját nyomtatta ki alkalmasint magával elhozott saját nyomdáján, s így Debreczenben a legelső nyomtatvány, és legelső sajtó, Huszár Gál által jött létre. — (Magyar történelmi Emlékek. Írók XIV. kötet. ismerteteté Garádi, Budapesti Szemle, 1869. év. 5-dik füz. 107—124. ll. és „Századok“ történelmi társulat folyó irata, 1867. év. 153. l.)

Az üldözö Veráncz (vagy Wranchich) Antal eleinte ó-budai apát, 1553 óta pécsi, 1557—1569 egri püspök, pappá csak 1561. okt. 14. szenteltetett fel, 1569. decz. 5-től, esztergomi érsek, meghalt 1573: Inkább diplomata és államférfiui, mintsem püspök, de minden hirhedt közönyössége mellett a protestánsokat, kivált a kálvinistákat, nem szívelhette.

16. §. A reformáció egyéb hirdetői, lelkészek és tanférfiak.

A reformációnak hazánkban lett meggyökereztetésében egyház és tanoda alapítással vagy szervezési, vagy irodalmi uton, kiváló érdemet szereztek még az eddig említetteken kívül következő munkás férfiak.

1. Radán Balázs, működött Beregszászon és Debreczenben (1548—1552.) Beregszászon a képeket a templomból kihányatta, e miatt üldözés áldozatja lön. (Prot, Lap. 1865. év 822. l.) „Buzgó szívvél te fiad“ kezdetű 280-dik dicséret szerzője.

2. Túri Lukács, tudományosságaért „Literatus“-nak nevezteték, Ozorayval volt 1530-ban a wittenbergi akadémián; főleg a Körös és Maros mellékein hatott.

3. Lippai Kristóf 1544. hallgatott Wittenbergben tudományokat, Szegedivel Temesvárt működött 1548-ban.

4. Derecskei Demeter Drágfi Gáspár védnöksége alatt a reformációnak a Szilágyságon (Kraszna és Közép-Szolnok megyékben) egyik kezdeményezője.

5. Huszti Tamás, Huszt (1547.) Técső, Visk, Hosszúmező és Máramaros-Sziget kebelében buzgólkodott, néha éjjel, s rejtek helyeken hirdetvén az evangéliomot, máskor a szerzete-

sektől szenvedvén zaklattatást; jelen volt mint szigeti lelkész az erdődi zsinaton. (Lampe 108. l.)

6. Tordai Demeter, a Drágfiak és Báthoryak papja, óvári lelkész, jelen volt az erdődi és óvári zsinatokon, ez utóbbiban elnökösködék (1554.) s a tiszántuli kerület 2-ik superintendensévé választaték. Meghalt 1556.

7. Dézsi András lelkész Debreczenben 1549-ben énekszerző is. (Tóth F. Prot. Ekk. Hist. 36. l.)

8. Farkas András Toldy F. szerint prot. lelkész 1538. történeti irány-költemény író.

9. Hevesi Mihály, előbb Balassa Menyhért udvari papja, szatmári lelkész, a Tiszántulon 1-ső intézőnk (superintendens) 1551—1554. (Lampe-Ember P. 605. l.)

10. Abádi Bencze, első magyar nyomdász Uj-Szigeten, 1541; innen ment tanulni Wittenbergbe 1543. lelkésszé avattatván Szegeden működék 1544-ben.

11. Boldi Sebő, közönséges nevezés szerint „Sebestyén pap,” Wittenbergben 1537-ben tanult, aztán Drágfi G. ótalma alatt bélteki lelkész. Jegyzet. Béltek a reformátor Prépostvári birtoka volt, ki 57 éves korában 1597-ben halt meg, tetemei a templom siralagjában nyugszanak, kőszobra fentartva ott. (Prot. lap. 1859. év 110. l.)

12. Eszéki (Zigerius) Imre Wittenbergben tanulta után a török hódoltságban fekvő Tolnán működék, hol odaérkeztek or alig talált egy-két evangyéliom barátot, új tonodát nyitván ezt 60 növendék látogatta, hallgatói száma pedig az igehirdetésnél 500-ra emelkedett 1549. aug. 3, mint megtetszik e napon kelt s illyriai Flacius Mátyáshoz intézett leveléből. (Ribini. I. 93.)

13. Gyalui Torda Zsigmond tanult Wittenbergben (1539.) Melanchtonnal később levelezett, ki ajánlta is őt Perényi Péternek (1545. mart. 27. kelt levelében) mint latin, görög irodalomban s egyházi tanokban felette tudományos férfit. Révai Ferencz turóczi főispán és helyettes nádor (1542—1552.) két fia mellett nevelő, ezekkel utazott (1546-ban) Olaszhonba. Visszajött után eperjesi tanár lön. *) Élte végén királyi kamarai taná-

*) Werner György siléziai eredetű tudós volt 1549. óta az eperjesi tanoda igazgatója, ennek leányát Euphemiát vette nőül Torda Zs. (1551.) s miután Werner városi tanácsossá, majd sárosi várparancsnok lett, igazgató tanári minőségben veje követte őt. (Vandrák: az eperjesi

csos. — A latin és görögnyelvben kitűnő tudós, ő adta ki Euripides „Orestesét“ latin versre fordítva, nyomtattatott Basélben, 1550. ajánlta ezt Kálmáncsai Sánta Márton S.-alja ujhelyi lelkésznek „mint mind a két nyelvben jártas és tudós férfinak.“ E szerint a reformátor Kálmáncsaival bizalmas viszonyban volt. — Van egy hymnusa is Keresztelő Jánosra. (Közhasznú Ismeretek Tára. Pest. 1834. — XII. K. 87. l.)

14. Balsaráti Vitus János (szül. 1529. megh. 1575.) a nagy-laki várkastély urának Jakszit*) Péternek özvegye: Anna taníttatta előbb Gyulán, Erdődön, Nagybányán, S.-Patakon, majd leánya Jakszit Anna, (1549 után) Wittenbergben. Vitus előbb (1560.) az öreg Kopácsi mellett mint helyettes igazgató, aztán (1571.) mint rendes tanár és lelkész szolgált Patakon. Ő orvostudor is volt.

15.) Szikszai Kovács (Fabriczius) Balázs (szül. 1539. megh. 1576.) Kiment Wittenbergbe mint az ifju Mágócsi András nevelője (1557.) s.-pataki tanár 1561, jelen volt a tarczali (1562.) zsinaton, — kolosvári tanár 1564. (a heidelbergi káté hazánkba beküldetése idejében), pár év múlva visszament Patakra (1566.) s itt maradt állandóan, a kassai zsinatban (1568.) részt vett. Ő tartotta Perényi Gábor, és neje Ország Ilona, Szikszai Helopaeus, és Balsaráti Vitus felett a halotti szónoklatokat. Kötő, szónok, történész, tanférfi s a hitujítás meleg támogatója (Danielik: Magyarirók. Pest. 1858. II. 163. l.)

16. Lovcsányi György, szül. 1514. Luther hallgatója, több egyház hitbajnoka, működött előbb Ó Zólyomban mint lelkész (1556.) innen Zsolnára vitetett át, honnan azonban a r. kath. földesurak a tanítóval együtt őt elűzték, helyére r. k. plébánost erőszakolván (1569. decz. 2.); visszament Ó Zólyomba (1580.) megérte a következő század elejét mint 95 éves aggastyán, a bányavárosokban a „reformátusok primásának“ nevezgették. — Fabó: Fata . . . 118 és 291. ll. Tóth F. Pr. E. Hist. 39. l.)

17. Fischer András 1529-ben Lőcsén reformál, onnan elűzve Rozsnyó-Bányára vonult s hirdette a javított tant (1534.)

kollégium multjának . . . rajza. 5. l.) Budai szerint Torda Zs. latin előneve „Gelous“ nem Gelei, de Gyaluinak fordítandó. (Budai: II. 138. l.) Werner főkincstárnok volt egyike Ferdinand biztosainak 1551-ben, ki Kassán a trónfosztott Izabellának kézbe szolgáltatta a szerződésileg kötött pénzüsszeget. (Istvánfi. XVII. Könyv. 358. l.)

*) A Jaksits vagy Jakszit nemzetség székhelyét Nagylakot Mehet beglerbég 1550-ben foglalta el.

de a vizeszű és hamispénz verő Bebek Ferencz Krasznahorka várából ledobatta, minek következtében agyonzuzta magát. (Magy. Sion. 1867. év. 204. l *)

18. Levdischer György lőcsei r. k. káplán, lutheránussá levén Fischer nyomain Rosnyó-Bányán, innen elűzetése után Késmárkon, majd Topportzon, és Leibiczon is működék. (Fabó: Fata, 4. l.)

19. Serpilius Lőrincz, Timon szerint elhagyta a r. k. vallást, Melanchton tanítványává lett s Bélán hirdette 1540. az evangéliomot, 15 év mulva Lőcsére ment, innen meg (1564.) Leibiczra, meghalt 1572. (Rib. I. 45. l.) A 13 szepesi város 1588 után kivétel nélkül az újított tanra tért.

20. Sibolti Demeter. Tanult Tolnán, Temesvárt, Wittenbergben (1559.) előbb gyulai rektor (1562.) majd csepregi, és semptei, hol Turzó Elek neje Salm Gyula állította tanodában tanítóskodék. Lelkészszé Wittenbergben avattatván fel (1576.) hivatott Nagy-Szombathba lelkészül, végre Pataházán szolgált s Bornemisza Péter után — a ki Tuba Mihály semptei legelső prot. lelkész utóda lett — az északi egyház kerületben (Alsó Vág és Fertő közt) superintendensi hivatalt viselt 1585—1610. „Lelki Harcz” czimű művet irt 1584.

21. Gerengel Simon. Előbb anspachi lelkész (1545.) Luther művei által felvilágosodván, protestáns hitre tért, miért a salzburgi torony-börtönbe záratott 4 évig, mindennek daczára hű maradt az evangéliomhoz s a börtönből szabadulta után, hivata-

*) Csetnek reformációja. Telgárti Lipót szerint „a Csetneki Plébánia történetében” (Lásd Magyar Sion. 1867. márcz. füzetét) a Szepesből ájtott Fischer András hirdette Csetneken is az evangéliomot, nevezett író anabaptistának állítja lenni Fischert, — s több újítók is jöven, Csetnek meghódolt az újannak, maga a város foglalta el a r. k. templomot minden ékszereivel, ugyszinte a r. k. kórházat, s azt saját céljaira használta. A protestánsok Csetneken bölcsészeti és hittani iskolát nyitottak, egész Gömör protestantismusának központjává így lett Csetnek; a Bakosok és Szécsiek, mint földbirtokosok, pártfogása mellett már 1532 előtt meggyökeredett itt Luther tana. A protestantizmus halálos ellensége egy ideig Bebek Ferencz volt, boszúból a prot. várost megrohanta, kipusztítá, tornyából a nagy harangot darabokra zúztatva vitette el Krasznahorkára. A r. katolikusok csak 1734 után tudtak itt állandóan vissza gyökerezni, új templomot levén kénytelenek maguknak építeni, mivel a régít a protestánsok, mint a perben bebizonyíták, a reformációtól kezdve háborítlanul birták. Csetneken ma van: 1310 lakos, ebből 786 ág. hitvallásu, 475 r. katolikus, 4 helvét hitvallásu.

lától megfosztatva, családjával együtt nyomor közt bujdokolt, mint ilyet hívta meg a derék Sopron lelkészét 1565.

Sopronban mindjárt kezdetben megvolt a hajlam a reformációra, a tanács királyi rendeletre ki is irtatá kezdetben a lutheran könyveket, miért maga II. Lajos király megdicséré a várost (1526. jan. 15.) Az elfojtás daczára is, Sopron fiai közül többen látogattak el Wittenbergbe, s 1557-re oly haladást tett a reformáció Sopronban, hogy felső tanoda nyitattott, a polgármester, Humel Kristóf, saját kertjét ajánlván fel tanoda telekül. A tanoda első rektora Nusser Bódi (1557—1561.) volt, 1563-ban már 4 tanár működék ott. Ekkor hivatott Gerengel Sopronba, hol oly buzgón és sikerrel működék, hogy a városi r. k. lelkész is — Aliatsch — protestánsná lőn. Beköszöntő beszédét s egy könyvét, melyben a ker. vallás alaptételeit kété modorban adta elő, hallgatóinak ajánlván adta ki. Itt szolgált halálaig, a mi 1570. következett be. — (Ribini. I. 200. II. 404. Bauhofer- Craig: History of the Prot. ch. of Hung. 71. 72. l. — Prot. Lap. 1858. év 25. l.)

17. §. A helvét eredetű reformáció első nyomai hazánkban.

A helvét eredetű reformációnak a Zwinglianizmusnak a Lutheranismustól elkülönülése 1529-re tehető, mikor a marburgi együtt beszélgetésről a személyesen találkozott Luther és Zwingli az urvacsorája felett meg nem egyezve váltak el egymástól; — és 1536-ra (Márcz. 26.) mikor a Bullinger Henrik (zürichi lelkész, Zwingli utóda) és lelkész társaitól alakított első helvét hitvallás*) végérvényesen elfogadtatott a helvét egyházak által.

Kálvin Európa láthatárán 1536. (márcz.) tűnt fel Bâselben megjelent, korszak alkotó művével „Institutio religionis christianae“ = keresztyén vallási oktatás; **) a Kalvinizmus pedig mint

*) Lásd e hitvallást magyarul Filótól Sárospataki Füzetek 1859-dik évi kötetében 895-ik lapon.

**) Kálvin Institutiójának magyarra fordítását Bethlen Gábor fejedelem meghagyása folytán Szenczi Molnár Albert, oppenheimi tanár kezdte meg 1619. körül, de a 30 éves háború kitörése s ez által szenvedett bujdosásai és viszontagságai miatt csak 1623-dik év telén végezhetette el, — nyomtatásban 1624. húsvétkor Bethlen Gábornak ajánlván jelent meg. A roppant mű czime ez: „Az keresztyéni Religióra és igaz hitre való Tanítás, melyet deákul irt Calvinus János, és aztán francziai, angliai, belgiai, olasz, német, cseh és egyéb nyelvekre fordítottanak, mostan pedig az magyarnemzetnek isteni igazságban való életire magyar nyelvre fordított Molnár Albert, hasznos és bővséges

intézmény 1542. (jan. 2.) vette kezdetét Genfben, mikor az odaváló egész tanács és nép a Kálvin készítette Rendszabályokat, mint állam alap-törvényt, fogadta el; urvacsorai nézete pedig 1549. után lett közönségesse a zürichi egyezmény (Consensus Tigurinus) létrejövetelével.

Ezek következtében zwinglianismust, mint független egyházi rendszert 1529 előtt, a kálvinismust pedig 1549 előtt keresni hazai prot. egyház történelmünkben idő előtti volna. Csakugyan a zwinglianismushoz határozottabb nyomai 1540 körül, a kálvinismushoz pedig csak 1550 után találhatók. a) János kis-szebeni lelkész (Sárosmegyében) megpendíté ugyan 1530-ban, és így egy évvel a marburgi vita után, a Zwingli-féle urvacsora nézetet; de az Eperjes vidéki lutherán lelkészek közt, kivált Erdélyi (Transylvanus) Antal kassai lelkész állván annak ellent, — viszhangra nem talált, mivel ezek Luther állhatatosságra intő szózatának engedelmeskedtek. (Sculteti Szörény: Hypomnema . . . 1599)

b) Révay Ferencz († 1553) turóczi főispán s tanult férfi 1539-ben levelet intézett magához Lutherhez felhordván, a Zwingli-féle urvacsorai nézet melletti érveket. Ez mutatja, hogy a helvét irány már a felsőbb köröket is gondolkodóba, sőt habozóba ejtette. — Luther feleletében sajnálkozik Révay habozásán s kéri: ne essék „tévelybe.“ Révay hű is maradt a lutheri nézethez. *)

c) Révay Debreczenben léte alatt 1543-ban Zwingli szerint tanított az urvacsorájáról, Luther az Eperjes vidéki lelkészekhez írt levelében csodálkozik az elpártolás felett. — Az 1548-ki pozsonyi országgyűlés XI. t. cikke a helvét irány köve-

registrumokkal egyetemben. Nyomtatták Hanoviában Anbrius Dániel Dávid és Szeikius Kelemen költségeikkel. M. DC. XXIV. 4 r. 1620. l.

*) Luther válasza 1539. aug. 4. kelt (lásd közölve Ribini I. 43. l.) A wittenbergi reformátor csudálja, mikép ragadhatott meg Révay elméjében annyi Zwingli-féle érv, s kéri „ne essék azon tévelybe“ — ne corruas in hunc errorem; — tévelynek nyilvánítja Krisztus teste és vére helyett a puszta kenyér és bor hívését a szentségben; ő előtte nem képtelenség hinni azt, hogy Krisztus teste egyszerre legyen az égben és a szentségben. E levelében mondja ki Luther, hogy „az ész vak“ — ratio est coeca, — s így a rationalismust hit dolgában visszautasítja. — Révay Ferencz, Ferdinánd király hűséges alattvalója volt és maradt; s bár Ferdinánd 1544-ben komolyan intette őt az eretnekségek irtására, evangéliumi hitéhez, mivel azt eretnekségnek épen nem tartá, kitarítón ragaszkodott, sőt két fiát is (egyik szinte Ferencz nevet viselt) prot. nevelő kezére bízta. Idősb Révay Szent Mártonban temettetett el.

tőit, vagy a mint nevezi, a sacramentariusokat az országból kiűzésre ítéli.

d) Macarius (Boldog?) József, az erdélyi vajda fiának Majláth Gábornak nevelője (1548), személyesen látogatta meg Bullingert, közelről ismerendő meg a sokaktól kikiáltott zürichi urvacsora kiszolgáltatást, felvilágosítást is kért tőle az urvacsorai hitnézet felől, miután „több magyar egyház zavarban van a krisztusi jelenlétről a szentvacsorában.” (E. Böhl, *Confessio Helvetica. Vidobonnae*, 1866. 8. r. 112. l. Macarius levele görögül van, alkalmasint 1563 körül kelt.)

e) Fejértói János Ferdinánd király udvarában magyar kancelláriai titkár Bécsből 1551. (márcz. 26.) intézé első levelét Bullingerhez, irván: szüntelen olvassa munkáit s Magyarhon nagy hálával tartozik az ő reformátori irataiért neki, — második levelében (1551. okt. 10.) viszont írja a kapott levélre válaszul, hogy többen is vannak a királyi udvarban hasonló hitelvűek s újra bizonyosságot tesz, mennyire elvannak terjedve Bullinger munkái, *) Ezekből világos Bullinger egyenes hatása magyar hitfeleinkre! még pedig az 50-es évek elején is.

A szebeni zsinat 1552-ben ellene nyilatkozik a sacramentariusoknak, nevezetesen kárhoztatta a Kálvin követőit, kiknek táborá kezdetben lassan gyarapodott. (Szilágyi S. *Erdélyország Története*. Pest. 1866. I. 375. l.) de a beregszászi zsinaton (1552) már helvét irányhoz simuló lelkészek is lehettek jelen, a végzéseket nem szigorú lutheri, de szelidebb melanchtoni szellem lengvén át.

f) Hogy még 1557-ben sem voltak elválva a két hitvallás.

*) E levélben állítja Fejértói: hogy a pápista misében való kenyért nem kell imádni, efelől eléggé megerősítette őt Bullinger egyházi beszédeinek 5-dik tizede; továbbá megjegyzi: ifjú kora óta csatlakozott az isten országa evangéliomához; — az udvar nyomasztó körében is számosan vannak a reformátio barátai; „Sunt mecum in Evangelio consentientes, et a papismo in totum ahborrentes viri boni, integri et sinceri, qui mecum una cupiunt vitam aulicam mutare.” Az evangéliom egész Magyarhonban mindenütt hirdettetik, ha szinte a püspökök és pápista papok ellenzik is azt. A hason hitelvűek közül felemlíti Tolnai Mátyást, Kerekes Sebőt stb. Még több levelet is intézett Bullingerhez, sőt a berni lelkészszel is levelezésben állt. Fejértói tehát ugytekinthető, mint a világi rendből közvetítője a helvét, illetőleg Kálvini urvacsora nézetnek, miután ez érintkezés a „zürichi egyezmény” érvényesülte után történt. (Lásd e két levelet E. Böhl. *helv. Conf.* 99—105. ll.)

pártolói (ágostai és helvétziai), megtetszik Huszár Gál óvári ref. lelkésznek Bullingerhez (1557. október 26.) kelt leveléből, melyben szólván az egyházi ritusokról, mondja „az egyházi szolgálatban kiki úgy jár el a mint neki jónak látszik“ *) — továbbá „az igazságról, hitvallása ugyanaz, tana egyező csaknem minden egyháznak Magyarhonban,**) a hol csak a római szolgaság kioltatott.“ Nagyon óhajtja, hogy az egyházi egyöntetőség (unitas) ne zavartatnék fel eltérő szertartások által. Ő azt is bizonyítja, hogy már nemcsak Bullinger, de Kálvin iratai is jobbra követtetnek“ (Tua enim atque D. Johannis Calvini scripta plurimum imitantur;***)) egyszersmind megjegyzi, hogy a különben kedvelt Melanchton ingadozása az urvacsorai értelemben, visszatetszést szült honunkban. Ekkor már Szegedi Kis István is a Kálvinizmus hive volt.

Ily hangulatok közben lépett fel a Kálvinizmus erélyes és sikeres bajnokaul Kálmáncsai Sánta Márton, s új fordulat állt be a hazai reformáció fejlődésében.

18. §. *A Kálvinizmus előhaladása, Kálmáncsai Sánta Márton.* (1550 — 1558)

Kálmáncsai Sánta Márton, Dévay tanuló társa Krakkóban 1523-ban. Tizenöt év múlva Erdélyben találjuk őt Gyula-fehérvárt mint r. k. kanonokot s jogtudort. A segesvári hitvita (1538) után az evangyéliomi vallásra térvén át, Erdélyt elhagyta, Sátoralja Újhelyen (1550), majd Munkácson, Beregszászon, 1554-től pedig Debreczenben működött határozott kálvinista predikátorként.

*) „Apud nos quisque quod sibi bonum esse videtur, in ministerio ecclesiastico facit.“

**) „Eadem sit confessio veritatis et consona doctrina omnium fere ecclesiarum in Hungaria.“

***)) E levél végéből oly féle vehető ki, mintha Bullinger fia Huszárral, tán épen Bécsben, személyesen beszélt volna hazai egyházi állapotról s részletes megbízást kapott volna tőle, azt fejezván ki, hogy a miket ő Huszár Gál még meg nem írt, azokat Bullinger fia fogja vele közölni: „nomine meo tibi referet.“ — E. Böbl. Helv. Conf. 105—110. II.) — Huszár azon kérelme: iratná össze Bullinger valami jeles ember által, aztán nyomatná ki és küldené meg Magyarországra a zürichi egyház rendtartásait, teljesült, 1559. bocsátá ki Lavater Lajos a zürichi egyház rendtartásait, ennek nyomán honosultak meg hazánkban azok. — (Révész I. „A szentírás magyarázásáról.“ Prot. Lap. 1859. év. 261. I.)

Mint debreczeni lelkész a lutheránusok által meg hagyott képeket a templomból kiszóratta, a lutheranizmus egyéb jelvényes maradványait irtotta. Debreczenből azonban, épen puritánságaért, távoznia volt kénytelen (1555), — részint mert a Kassa vidéki evangélikusok nevében Stöckel ország veszélyeztetőknek nyilváníta a Kálvinizmus terjesztőit, — részint mert a II-dik erdódi zsinat (1555. febr. 14.) melyet a hatalmas Báthory György, mint látszik a kálvinizmus megszorítása szempontjából hitt össze, határozottan a szigorú lutheranizmus mellé nyilatkozott többségileg; — részint mert a tiszántúli superintendens Tordai Demeter a lutheranizmus híve volt: fő pártfogójával Petrovics Péterrel, ki Erdély felszabadítására hadsereggel nyomult Déva alá, — ő is Erdélybe ment s legelőször Kolosvárt hirdeté a kálvini urvacsora nézetet. — A kolosvári lutheránusok élén Dávid Ferencz, akkori kolosvári luth. lelkész, 1556. (jul. 25.) írodalmilag is tiltakozék az új nézet ellen. *)

Kálmáncsai azonban, — kihez, Pereg Lőrincz, Fodor Bálint (tordai) és Szegedi Lajos (krasznai) magyar lelkészek csatlakoztak; — népszerűvé tudta tenni, kivált a székelyek közt „magyar vallás“ név alatt a kálvinizmust, kivált azon nemzeti felmagasztosultság korában, mi ekkor Erdélyre virult. — Petrovics Péter helytartó főnökelete alatt ugyanis az erdélyi rendek lerázták a német igát a nemzeti fejedelemséget megalapították 1556. nov. 25. a kolosvári országgyűlésen, Izabella királynét fiával együtt visszahozván.

E politikai fordulat adta meg a halálos dőfést az erdélyi r. k. főpapságnak, mert a Ferdinánd párti gyulafehérvári r. kath. püspök Bornemisza Pál száműzetett s a papi javak az állam részére lefoglaltattak. A következő évi 1557. jun. 1. tordai országgyűlés azon fenkölt hit törvényt hozá „mindenki azt a hitet vallja, a melyik tetszik, akár az új, akár a régi szertartás szerint valót“ — s a végzés által a r. k. és lutheranus vallás egyenjogúsága államilag elismertetett.

Erdély nemzeti és vallási szabadságával egykorra esik a kálvinizmus meggyökerezése, bár az még állami pártoltatásban nem részesült, sőt erős akadályokra talált. Az 1557. jan. 13-ki sze-

*) Fr. Dávid. „Responsum ministrorum ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia Martini a Kalmancha, in causa Coenae Domini edita Colosvarini. 1556. jul. 25.“ Kálmáncsai hát iratokat is bocsátott ki, de ezek feje nem maradtak.

beni zsinaton, a szászok új superintendense Hebler Mátyás a kalvinistákat kárhóztatja.*) Az ez évi tordai országgyűlés (1557. jun. 1.) csak is a Lutheranusoknak ad szabad vallásgyakorlatot, ígér egyházaiknak védelmet s biztosítja államilag papjaiknak a jövővel; egyszersmind a vizsályok orvoslása céljából nemzeti zsinatot rendel. — A tiszántúli lelkészek részvételével Kolosvárt (1557. jun. 13.) csakugyan megtartott nemzeti zsinat, — melyen a megidézett Kálmáncsai betegsége miatt meg nem jelenhetett, — a kálvinistákat eretnekeknek nyilvánította s „Consensus doctrinae” **) cím alatt a lutheri urvacsora nézetet újra megszilárdította; egyszersmind, hogy a magyar ajkuak jobban eltartóztattassanak a kálvini irányzattól, a magyar ajku lutheranusok első superintendensévé Dávid Ferenczet választá meg.

A következő év azonban forduló szakot képez, mert bár Dávid Ferencz a tordai közszinaton ***) (1558. máj. 1.) melyen Melanchtonnak (1558. jan. 16. kelt) békítő levele olvastatott előbb fel, mint erős vitázó küzd személyesen Kálmáncsai ellen, ki maga is jelen volt, — de ez volt az utolsó vitája: a magyarság tetemes zöme ugyan is a kálvinizmushoz hajolván a gyulafehérvári országgyűlés (1558. jun. 5.) szelidebb határozatot hozott, s csak általánosan, a nélkül, hogy a kálvinistákat megnevezné, új felekezet behozását véli eltávolítandónak; ide járul, hogy maga Dávid is enged, a lutheránus püspöki hivatalról lemond s nem sokára a kálvinisták táborába ment át.

*) Hebler M. czáfműve Kálmáncsai — Szegedi Kalvinizmusa ellen: „Elleboron ad repurganda fanaticorum quorundam sprituum capita.” Jellemző a cím: „Helléboros” görög szó húnnyort, (tűnem) örűlttség elleni gyógynövényt jelentvén. A kálvinistákat fanatikusoknak nevezi.

**) Consensus Doctrinae de Sacramentis Christi pastorum et ministrorum ecclesiarum in inferiori Pannonia et nationis utriusque in Tota Transylvania. Conscriptus et publicatus in Synodo Claudio-politana Transylvaniae ipsa die Sanctae Individuae et semper benedictae Trinitatis. A. 1557. Ennek irt alá 3 superintendens u. m. Hebler a szászok, Dávid, a magyarajku erdélyi lutheranusok és Boldi Sebő, békai predikátor, mint Alsó Pannonia, tehát a tiszántúli vidék (Békai Szathmármegyében esvén) püspöke. Boldi püspöksége, kit mint reformatort közönségesen „Sebestyén papnak” szoktak nevezni, — 1556—1559. évekre esik. E Consensus, (Egyezmény) megküldetett Melanchtonnak is. — E hitvallást 23 egyházi férfiú irta alá.

***) „Acta Synodi Pastorum ecclesiae nationis Hungaricae in Transylvania die apost. Philippi et Jacobi anno 1558. 4 r. Claudiopoli. Hoffgref. Gy. (Erdélyi Múzeum könyvtárában.)

A már régebben betegeskedő derék Kálmáncsai még ez évben (1558.) elhalt (Lampe. 685. l.) Debreczenben, az egykoru Bornemisza Péter tanúsága szerint.*) Az ő jellemét a lutheránus írók. (Bornemisza, Herman, Háner) valószínűleg felekezeti gyűlölségből, mivel nekik nagy veszteséget okozott, igyekeztek befeketíteni, állítván, hogy ő „régől fogva egy leányt tartott inasul magánál s vele lakott,” — továbbá, hogy a keresztyéni szabadság ürügye alatt az utcán sertés váluból keresztelte volna a kisdedeket. (Udvardy Ignác: A protestantizmus köztörténeti fejleménye. Veszprém 1847. 8 r. 173. l.) *du.*

Jegyzet. Emlékezést érdemel itt Kálmáncsai főpártfogója Petrovics Péter, horvát eredetű főúr; a Szapolyai házhoz mindvégig hű maradt; 1540-ben őt tette Szapolyai János kis fia (János Zsigmond) egyik gyámjává. Martinuzzi Erdélyt Ferdinánd kezére játszván, s Izabellát (János Zsigmond anyját) Erdélyből kiszorítván, kénytelen volt Petrovics is a kezére bízott Temesvárt Ferdinánd kezébe bocsátani át, s elbujdosni. — Erdély azonban megúván Castaldo kormánylatát, s a német igát, visszaohajtá Izabellát. Petrovics állt a mozgalom élére török segílytel Erdélybe rontott, 1556. márcz. 8. bevette Szász-Sebest s mint helytartó országgyűlést hirdetett, melyen Izabella visszahívatott. Izabella királyné 1556. okt. 22. vonult be lelkesedéssel fogvadva Kolosvárra, honnan őt év előtt sirva távozott s a nov. 25-ki örökre nevezetes országgyűlésen megvettetett az erdélyi nemzeti fejedelemség korszakának alapja, mely mintegy másfél századig virágzott. A visszatért Izabellát Petrovics birta rá a rendekkel, hogy a r. kath. állam vallást szüntesse meg, mi meg is történt. Petrovics már 1548-ban, mint temesvári várpáncsnok előmozdítá a reformáció ügyét, Izabella visszahívása után meg a prot. vallásnak megszilárdítása Erdélyben nem kis mértékben az ő érdeme. Így „Martinuzzit mind politikailag, mind egyházilag meg-boszulta.” (Horváth M. Magyarország Története. 1861-diki kiadás. III. 258. l.) Őt szokták főuraink között első Kálvinistának tartani. Meghalt 1557. okt. 13. Kolosvárt.

*) Bornemisza Péter nyomdász, író, s az északi egyházkerület (Alsó Vág és Fertő között) superintendens 1570—1584, egyházi be-szédeinek IV. részéhez függelékül ragasztott „ördögi kisértetekről“ (Semptén, 1578. 4 r.) szóló munkájának 892. levelén ezt mondja: egy jeles predikátort láttam gyermek koromban, Kálmáncsai Mártont, ki elein igen nagy híres doktor volt, ki Debreczenben halt meg.“ (Lásd. M. Pr. Figyelmező 1871. év. 520. l. Eötvös Lajos cikkét. U. o. 545. l.) Ez adat szerint Kálmáncsai beregszászi vértanui halála kéte-sse vált, mely nem előbb, mint 1624-ben hozatott Szenczi Molnár által for-galomba. (Bod. P. M. Athénas. 127. l.)

IV. SZAKASZ. MÉLIUS, DÁVID, BEYTHE vagy is a felekezetekbe oszlás kora, 1558—1597.

*19. §. *A két protestáns felekezet különválása Erdélyben.*

Kálmáncsai halála után Mélius Péter debreczeni lelkipásztor (1558—1572) nyíltan és nagy készültséggel, a fejedelmi udvarban is befolyást nyerve, támogatta a kálvinizmus ügyét, bátorítá és segítette bajnokait, s általában a református vallásnak „az erdélyi részekben elterjedésére is döntő befolyással volt.” (K. Magvető. II. 232. l.) E végre értekezett Dávid Ferenczczel Váradon (1559. aug. 18.) hol a kálvini urvacsora nézetet írásba foglalták, s ez első kálvinista hit okmányt — mely kolosvári hitvallásnak nevezetik, — Dávid még az évben kiadta Kolosvárt. *)

A magyarhoni és erdélyi kálvinisták ez első szövetkezését a másik fél tömörülése idézte elő, a szászok ugyanis még előbb (1559. jul. 10.) magukat védendők, a királynétől kiváltság levelet eszközöltek ki, melyben a szász egyház minden jövedelme, javadalma és szabadalma, valamint hitegysége is biztosítottatott felülről; a megyesi zsinatban meg (1559. aug. 1.) mind Hebler, mind Alésius Dénes (fenesi lelkész), (ki az elpártolt Dávid utóda lett a superintendensi hivatalban) — mint a szász és magyarajku lutheránusok fejei, szövetkeztek a kolosvári kálvinisták, nevezetesen Dávid és Heltai ellen; a következő évi megyesi közös vitában (colloquium, 1560. jan. 10.) pedig ki is rekeszték ezeket az egyházból. — Azuj megyesi vita (disputatio) melyet János Zsigmond fejedelem (1559—1571) békitő czéllal hitt egybe (1561. febr. 6.) még nagyobb távolodást eszközölt: a lutheránusok 14 cikkbe foglalt hitvallást szerkesztettek,

*) Defensio Orthodoxae sententiae de Coena Domini ministrorum ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in Ecclesiis Transylvanicis“ Claudiopoli. 1559. — Ez az első Kálvini hitvallás hazánkban, Melius és Dávid közös műve, oly éles volt már ekkor az urvacsora tárgyában a hangulat, hogy ennek nyomása alatt a magyarok, kivált Kolosvárt, négy év óta nem éltek urvacsorával az öszlénységést (consubstantiatio) vagy is a Krisztus testének jelen-létét nem akarván hinni.

s minden lelkészökkel aláíratva, az erdélyi és szász fejedelmeknek, valamint négy külföldi egyetemnek megküldék;*) a kálvinisták ellenben ragaszkodtak azon nézetökhöz, hogy az urvacsorában a Krisztus teste csak hittel (non ore sed corde) s így szellemileg vétetik, nem pedig valósággal és anyagilag, mint ellenfeleik állították.

Ugyan ez évben (1561.) tartatott Kolosvárt az „erdélyi zsinat,” melyen Kopácsi István s.-pataki tanár elnöklete alatt az elővégzet tana is szőnyegre hozatott. (Lampe—Ember P. 118. l.)

A magyar és székelyföldi Kálvinisták végérvényes kifejezést adtak felekezeti öntudatuknak Tordán, 1563. máj. 18. tartott zsinatjokban, a mennyiben magyarhoni testvéreik példájára Béza Tódor vallástételét (a kálvini ref. egyház alaptanainak e világos summázatát írta Béza, Kálvin barátja, s a genfi akadémia tanára) a lelkészek elfogadták, aláírták s hason szellemben készítették egy saját hitvallást.

A magyarság tetemes részének e határozott nyilatkozmányát után az eredmény a lett, hogy bár még maga a fejedelem ekkor lutheránus volt s inté a szászokat, hogy hitegységöket be ne szennyezzék szakadással: de a tordai országgyűlés (1563. jun. 6.) jónak látta megengedni, béke kedvéért, hogy a székely és magyar kálvinisták saját vallásukon lévő lelkészt tarthassanak.

Végre a kálvinizmus oly hódítást tett, hogy maga a fejedelem is ehez hajolt, s utolsó kísérletül a két felekezet álláspontja szabatos kijelölése végett, összehívta a nagy-enyedi nemzeti zsinatot 1564. ápril 9. saját képviselőjeül, egyszersmind a zsinat moderátorául, udvari orvosát Blandrata Györgyöt küldvén oda azon utasítással, hogy ha a béke nem sikerülne, a Krisztus

*) A szász egyházak ez új hitvallásában, melynek fő fogalmazója alkalmasint Hebler volt, nemcsak a reformátusok urvacso*ra*i nézete kárboztattatik, de Debreczen is, honnan mint központból indult s támogatott az erdélyi kálvinista mozgalom, gyalázólag vádoltaték, s miután az külön levelek által külföldi fejedelmekhez és egyetemekhez is elküldetett: Mélius Péter kötelmének tartá irodalmilag, és így országvilág előtt felszóllalni a medgyesi hitvallás ellen. „Refutatio”. (Debreczen, 1564.) művében czáfolja nemcsak Hebler érveit, de a négy lutheránus egyetemtől válaszul adott „pápa-bulla féle ítéleteket” is; — „A pologia” (Debreczen, 1563) értekezésében pedig a Debreczenre fogott „vakmerő” rágalmakat utasítja vissza. Mindez Debreczennek és Méliusának nagyhatását mutatja az erdélyi reformatióra.

testének az urvacsorában „jelenlétét állító” (lutheránok) és „jelen nem létét” tanítók (kálvinisták) közt: választassanak szét. E zsinaton a két prot. egyház csakugyan elvált végleg s Dávid Ferencz nemcsak a fejedelem udvari pápjává neveztetett az elbocsátott Alézius helyébe, de a reformátusok első püspökének is megválasztatott. (Lampe. 685. l.) A tordai országgyűlés (1564. jun. 12.) szentesíté az elkülönülést, kimondván államtörvényileg hogy: „ezentul kinek-kinek szabad legyen akár a kolosvári (azaz magyar), akár a szebeni (azaz szász) egyházak hitvallását követni. Így emelkedett a kisded Erdély a lelkiismeret szabadság dicső magaslatára s a mely évben Kálvin behunyta szemét, a szelleme által alakult magyar egyház szabadságának kora azon évben nyílt meg. — (Ker. Magvető. Kolosvár 1863. II. k. 229—239. II. Szilágyi S. Erdély. Orsz. Tört. 367. stb. II.

20. §. Az egervölgyi kálvinista hitvallás eredete s az első református gyülekezetek hazánkban.

Magyarhonban a reformátusok a lutheránusokkal végyesen és közösen alkottak 1559-ig egyházat és zsinatokat, s kezdetben ők is elfogadták az ágostai hitvallást, így maradhatván biztosabban az 1548-diki országgyűlés üldöző végzésével szemben, mely őket az anabaptisták zavargó felekezetével össze fogván az országból kiűzettetni rendelé.

A református felekezeti öntudatnak legelőször Mélius Péter debreczeni lelkész adott nyilvános kifejezést Dávid Ferencz (kolosvári), Czeglédi György (várad), Szegedi Gergely (debreczeni) s más vidéki lelkészekkel 1559, 1560, 1561 években Váradon és Debreczenben az urvacsorai értelem felett tartott értekezleteken; 1561. jul. 19-kén már meg kellett állapítva lenni az első hazai református hitvallás szövegének*), melyet a várad és debreczeni gyülekezet a maga hitvallásaul zsinatilag fogadott el (1560 és 1561-ben.**) Eger és vidéke e hitvallást szinte elfogadta magasztos fellángolással legkésőbb 1562. év elején.

*) Az egeri hitvallás elé bocsátott egyik előszót Czeglédi György várad lelkész 1561. jul. 19. írja alá, s abban paptársáival üdvét kíván az olvasóknak, s azt mondja „készek védeni a támadások ellen a hitvallást (Confessionem defendere), mely a szentírásból és atyák irataiból merítettet.

**) A két debreczeni lelkész az első debreczeni hitvallást Németi Ferenczhez (1862. aug. 12.) intézett ajánló levelükben azt „mi hitval-

Midőn Veráncz Antal egri püspökké s várparancsnokká neveztetett (1557-ben) Ferdinánd királytól, a vidéket s magát Eger városát a reformáció szellemétől áthatottnak találta, megtet- szik ez a királyhoz (1560. feb. 21.) intézett leveléből „Tudja meg Felséged, hogy e helyütt s a szomszédságban a k ö z n é p, nemesi és katonai rend nagyobb része lutheranus. Maklár, Nagy Tálya, Kis Tálya, a püspökséghez tartozó 3 falu pedig 3 papot s egy ta- nitőt tart, kik oda e püspökségbe jövelelem előtt költöztek be.

Az egri várórség — 300-at maga a püspök tartott köteles- ségből — Zoltai István és Kátai Ferencz kapitánysága alatt, re- formátus volt, sőt a polgárság s nemesség jó része is. *) A várban saját hitű lelkészöket, Tábori — (Castrensis) — Lőrinczet s a ta- nitőt**) a királyi és püspöki parancs ellenére folyvást magok közt tartották. Ily körülmények közt Veráncz mindent elkövetett, hogy a reformációt saját városából és vidékéről ki irtsa, nevezetesen a maklári és tályai négy prot. férfit előbb börtönnel fenyegette (1560. okt. 5.), s midőn pedig ezek azt felelték: „el vannak tö- kéelve tovább is hiveikkel maradni, tanítani és predikálni a Lélek küldé őket“ elzáratta, az egriek közbenjárására is csak azon fel- tétel alatt bocsátá szabadon, ha Egertől 20 mértföldnyi távolra költöznek, s midőn az ezen ítélettel elégedetlen várórség a király- hoz felebbezett a lelkészek visszahelyzése ügyében, Veráncz a ké- relem visszautasítása mellett szólalt fel, nehogy „a kath. vallás neve és tisztelete e vidéken kiveszszzen.“ Egyszersmind a katonaságot is

lásunknak, mely nyilvánosan zsinatokban terjesztetett elő. (Confessionem nostram, quam publice in synods exhibuimus) nevezik. — Alább említés van a Debreczenbe egybe gyűjtött atyafiakról „cum fratribus debrecini collectis.“

*) A református puritán színezet mellett bizonyít az is, hogy az egri templomból oltárok, ereklyék, Mária képek, sőt a harangok is kihá- nyattak. (Lányi: Magyarföld egyház története. Pest. 1844 94. l.) Jász- Berényben a zárda leégett (okt. 11. 1560), a lángok láttára örömben ujongtak az ujitók, e miatt Veráncz rájuk gyanakodott mint gyujto- gatókra.

**) Ha Szikszai Heollopaeus Bálint ez alatt Egerben volt, al- kalmasint tanító minőségben lehetett ott; az bizonyos, hogy Hellopaeus (magyarul Halász, vagy a „heliopietio“ görög igétől, mely azt jelenti: halászni; vagy a latin Hellops=izeshal, szótól) 1566. októberben Genfbe íratta be magát tanulóul, s 1567—1572-ig volt egri lelkész, mert 1572-be Debreczenbe hivatott meg lelkészül Mélius halála után. Már külföldre menetele előtt szolgálnia kellett egy pár évig Egerben, maga állítja, hogy 7 évig tanita ott.

felhívta, hogy vagy bocsássák el lelkészöket. vagy vizsgálatra adják neki át, különben mint makacsokat büntetni fogja. — Ily lelkiismeret és vallás szabadság elnyomó intézkedések ellen az egrí vitézek esküvel kötelezték magokat hiven megmaradni vallásukban és nem engedni. — A király előtt mint árulók és összeesküvők vádoltatván be, mint a kik a várat a török kezére akarják játszani: királyi biztosokul Turzó Ferencz és Dersfi István jelentek meg (1561. végén) Egerben. A kihallgatáson bebizonyítván király és haza iránt tántoríthatlan hűségöket, valódi puritán lélekkel így nyilatkoztak: „Szoros esküvel elhatázzák sem lelkészöket nem nélkülözni, sem hitöket, melyet nyugodt lelkiismerettel fogadtak el, — meg nem tagadni, s e tekintetben sem a felség, sem bármely uralkodó vagy földes ur kedvéért nem tágitnak, mint a kiknek világi dolgokon kívül a lelkiekhez semmi joguk, — s ha a felség vagy Veráncz nem akarná őket papostól tűrni, készebbek holmijokkal s papjokkal máshová költözni.“ — (Veráncsics Antal összes munkái. VIII. kötet: Vegyes Levelek. Pest. 1868. ismertetése Garáditól: Budapesti Szemle. 1869. év. V-dik füz. 102 — 124. II.)

Hitök igazvolta felmutatása végett Mélius Pétert, azon vidék leghíreseb lelkészét keresték meg, ki átküldé nekik a már akkorra kész hitvallást, ezt aztán az egriek egy 1562. febr. 6. aláírt kérés levéllel „Confessio Catholica“ czim alatt Ferdinánd királynak, és fia Miksának ajánlva felküldték, istenre hivatkozással állítván „hogy ők nem a király ellen szövetkeztek, hanem hitök és üdvösségök ügyében, az igaztan és lelki jólétök érdekében.“*)

A magyar királyhoz felküldött ezen első hazai ref. hitvallás neveztetik egervölgyi vallástételnek (Confessio agrivalensis), melyet Mélius Péter Debreczenben ki is nyomtatott 1562. a „debreczeni egyház vallástétele“ czim alatt, az egriek számára pedig „Confessio Catholica“ czimlappal. Ugy tekinthető e hitvallás, mint Debreczen, Várad és Eger első ref. gyülekezeteink hitvallása, miután meg is van jegyezve benne, hogy Debreczen és vidékebeli szomszédos egyházak aláírásukkal tették azt magukévá. — E hitvallásban az urvacsoráról tanítaték „Krisztus teste

*) „Confoederationem nostram non contra S. M. V. factam esse, sed in causa fidei et salutis, pro vera religione doctrina et salute animarum nostrarum“ így szól az ajánló felirat. Látszik tehát, hogy a hitökben való megmaradásra esküvel való elkötelezést ellenfeleik politikai célra zsákmányolák ki. Ezek valának a magyar covenanterek!

és vére lelkünknek s nem testünknek szellemileg van jelen, valódiilag a hitáltali ígéletben, s adatik a választott hívóknak (50. l.), — s így határozott Kálvinista nézponton áll.

Ferdinánd az egrieket nyugodtan hagyta, talán mert a várórségre szüksége volt, sőt Veránczot saját kérelmére (már 1562. máj. 25. kérelmezte) felmenté a várparancsnokság alól, s oda a református Mágócsi Gáspárt, hevesi főispánt nevezte ki, ki e tisztet (1564—1572) hiven viselte is, s alatta a reformátio akadály nélkül szilárdulhatott, kivált Szikszai Hellopaeus Bálint jeles lelkészete alatt. (1567—1572.)*

Jegyzet. A hires egri vallástétel czime „Confessio Catholica de praecipuis fidei articulis, exhibita sacratissimo et catholico Romanorum imperatori Ferdinando et Filio suae majestatis, D. regi Maximiliano, ab universo exercitu equitum et peditum S. R. M. a nobilibus item et incolis totius vallis Agrinae, in nomine sanctae Trinitatis ad faedus Dei custodiendum juramento Fidei copulatum et decertantium pro vera fide et religione, in Christo et Scripturis sacris fundata. Anno 1562. Debrecini. 380 lap. 4 r.“ Meg van egy példánya a debreczeni ref. Kollegiomban, mely ide Nagy-Enyedről küldetett 1764-ben Sinai korában. A királyhoz szóló ajánló irat kelt 1562. febr. 6. Egerben. Melius és Szegedi aláírásával ellátott előszó pedig Debreczenben, 1562. jun. 29. Czeglédi György üdvözlete az olvasókhöz Váradon 1561. jul. 19.

A debreczeni hitvallásnak pedig, melynek az egri csak másolata más czimlappal s ajánlattal, czime ez „Confessio ecclesiae Debrecinensis de praecipuis articulis et questionibus quibusdam, quaestionibus ad consulendum turbatis conscientiis, exhibita ut sit testimo-

*) Hellopaeus kegyeletes ragaszkodását Egerhez tanusítja következő műve, melyet mint debreczeni lelkész bocsátott ki „az egri keresztényen anyaszentegyháznak és azzal egyetemben a többinek tanuságára irattatott rövid Katechismus“ (Debr. 1574. 4 r. 48 levél). Ajánlva az egri ref. egyháznak; ajánló szavában így ír: „hét esztendeig ti köntetek legeltetvén a J. Kr. anyaszentegyházát nem szüntem meg éjjel-nappal titeket tanítani és intézni.“ (Révész Figyelmező. 1870. év. 252. l.)

Paksi Mihály, ki 1568. Genfben, Bézánál tanult 1571-ben, Strassburg és Heidelbergben időzött, visszajővén Hellopaeus után lett egri lelkészszé. Ő volt utolsó lelkész, mert 1596. a törökök elfoglalván Eger a ker. egyház elenyészett, csak 1687-ben hódítottatott vissza, a mikor a jezsuitákkal együtt Fényesi György egri püspök a r. kath. egyházat teljes erőben visszaállítá, a protestáns egyház azonban azon üldöztetési korszakban felelevenedni nem birt. Prágai Lajos maklári ref. lelkész kezdeményezésére, mint leány egyház csak a legujabb időben szerveztetett, imaháza 1867. szept. 15. ünnepélyesen felavattatott s így a ref. egyház 261 év után támadott fel sírjából. (Prot. Lap. 1862. év. 85. l. 1867. év 1228. l.)

nam doctrinae et fidei contra calumniatores sanae doctrinae. Debreceni 1562. 4°. 374 lap. — Molius és Szegedi előszava 6 lapon. Aztán az ajánlólevél Németi Ferenczhez, kelt Debreczenben 1562. aug. 27. Aztán az olvasóhoz intézett szöveg Melius és Szegeditől, Debreczen 1562. jun. 29. keltezve. A Czeplédi aláírása Váradon, 1561. jul. 19.-én kelt. — A két hitvallás tehát egyazon mű; a két lelkész előszava is „agriensium et nostra doctrina”-ról szól. A hitvallás puritan szellemére mutat, hogy a folyónást elveti (39. levél,) a papi rendes oltárt, papi jelmezeket elévülteknek nyilvánítja (57. l.), a térdeplést, kéztéregtetést betiltja; az orgonákat mint pápistás eszközöket nem helyesli. (De organis musicis czikkben.) — Az isteni üdv kegyelmét csak a választottakra terjeszti ki. Az isteni üdv ígéretekről „quod ad applicationem et complementum in hominibus attinet, sicut fides non est omnium, ita promissiones tantum in electis complentur” (10. l.) Az urvacsoráról: a test és vér „non adsunt propter panem, in pane, sub pane, sed propter promissionem et in promissione, non corporaliter corpori caro Christi communicatur, sed animae spiritualiter” (50. l.) A 162. levelen a kérdésre: „szabad-e a törökkel harcolni” feleletül adja „szabad a hon igazságos és törvényes védelmében.”

Németi Ferencz, kinek mint egyház védnöknek, ajánlatott a hitvallás, János Zsigmond hive s Tokaj várában kapitány, e vár védelmében esett el 1565. febr. 10. Verböczi törvény könyvét a „Magyar decretumot” ő fordította Veres Balázsszal, és segítte kiadását saját költségén. — A kálvini reformáció, és Molius barátja, neki ajánlta Mélius Kátáját, 1562-ben. — Ugyan e főur egy egyházi éneknek is (162. dicséret) „Nagy hálaadással magasztallak téged én istenem” szerzője. (Prot. Lap. 1865. év. 821. l.)

21. A reformátusok önálló egyházzá szervezkedése a tiszai részen, a debreczeni zsinat.

Az első református egyházak: Debreczen, Várad, Eger példájára már zsinatok, esperességek s egész kerületek csatlakoznak a helvét irányu reformatióhoz, fordultak Wittenberg helyett Zürich és Genf felé.

Nevezetesen a tarczali zsinaton, 1562-ben azon kívül, hogy saját hitvallást készítettek, hogy a Genfhez csatlakozást nyilvánosan feltüntessék, Béza Tódor magán vallástételét is elfogadták, s hasonló ténél egy évvel később az erdélyi református testvérek (Tordán, 1563.), e lépés által a zempléni és erdélyi egyházak önálló és saját jelleget tüntettek fel. A tarczai-tordai hitvallás „Tan foglalata: (Compendium Doctrinae) czim alatt 1563-ban kinyomatott. Öt év múlva még szélesebb körben elfogadtatott az a debreczeni zsinaton s mintegy újra megerősített; majdnem egy század múlva 1655-ben Loránti Zsuzsanna fejedelemné

költségén S.-Patakon magyar fordításban is ki adatott, még pedig mint az egész magyarhoni lelkészek közös hitidoma. *) A tarczali zsinatban már az urvacsorai ostyát rendes kenyérrel helyettesítették, s az elővégzet tanát is előtérbe hozták.

Perényi Gábor, erős lutheránus fő ur, abauji és ugoccai főispán, ellenezvén a tarczali zsinat ujitásait, 1563-ban Ujhelyre gyűjtette a birtokaiban lakó lelkészeket, s meghagyta, hogy az ágostai hitvalláshoz csatlakozzanak vissza. Turi Pál, sajó-szentpéteri lelkész, védelmezte lelkész társai magoktartását mind az urvacsora, mind az elővégzet tanában. A főúr megnyugtatóására való tekintetből azonban beleegyeztek a sátoralja-ujhelyi zsinat tagjai, hogy a wittenbergi és lipcsei szász hittudósokat kérdené meg Perényi. A tekintélyes küldöttség (egyik tagja volt maga Turi Pál) meghozá Perényinek a szász tudósok választát. (Kelt 1563. júl. 11.) Ebben dicsérik ezek Perényit, hogy az ágostai hitvallást mellőztetni nem akarja; a Béza vallástétele egészen elütő az urvacsora tanában az övékétől, ég és föld távolnyi különbség levén a két felfogás közt, mert Béza szerint a Krisztus teste az égben van, az ágostai hitvallás szerint pedig e földön osztogattatik az urvacsorázóknak. Nem helyeslik az urvacsorai kenyér addigi alakjának megváltoztatását sem. — (Rib. I. 178.) Az erős kálvinista Turi Pál a terebesi vita (1564) után, melyen Radaschin Mihály bártfai lutheran lelkész (1542—1567.) őt engedelmességre akará szorítani, egyfelől a hitkényszer, másfelől Perényi haragja elől félrevonulandó, titkon elhagyá e vidéket, s előbb Biharra menekült, majd Szántón viselt lelkészi hivatalt s itt végzé be életét 1575. (Lásd. Klein: Nachrichten I. 331. l.)**)

*) Czime, Compendium Doctrinae Christianae, quam omnes pastores et ministri ecclesiarum Dei in tota Hungaria et Transylvania, quae in corruptum J. Chr. Evangelium amplexae sunt, docent et profitentur. In publicis synodis Tarczaliensi et Tordensi editum et public. a. D. 1562 et 1563 (latine et hung.) Patakini, typis. . . excudit G. Renius, 1655. in 8°.

**) Turi Pál 1555. apr. 13. írta be magát a wittenbergi tanulók anyakönyvébe; 1562-ben közeledett a genfi nézetekhez s Kálvinnak rendkívüli tisztelőjévé lett, mit bizonyít nem csak szilárd megmaradása a Kálvinista egyházban, de azon vers is, melylyel Kálvin Intitutióját jellemzé, mely így van:

Praeter apostolicas, post Christi tempora chartas,

Huic peperere libro secula nulla parem.

Magyarul így adható vissza;

„Kálvin könyvénel az idő nem szüle jelesbet

Krisztus után, jelesebb csak az apostoloké.”

Bár Perényi és Radaschin mindent elkövettek a kálvinizmus terjedése meggátlására, végkép fel nem tartóztathatták azt: az abauj megyei egyházak (máskép Kassavölgyi esperesség) Károli Gáspár esperes s gönczi lelkész elnökelete alatt 1566-ban (jan. 22—24.) Gönczön tartott zsinatban még határozottabban csatlakoztak a kalvinizmushoz, a mennyiben, nem csak a tarczai-tordai hitvallást fogadták el, de a genfi vallástételt is, Kálvin Kátét, *) melyet Kálvin 1545. adott ki genfi néptanodai kézi könyvül, bevették, aláírták, „mivel a szentírással megegyezőnek találták“ (judicamus convenire cum sacris litteris). Az ostya ellen oly ellen-

*) Kálvin Káté magyar fordításban 1695. adatott ki, czime: „A Genevai szent gyülekezetnek *Catechismus*a, avagy a Christus tudományában gyermekeket tanító Formácskája, melyet a nagy theologus Calvinus János, a genevai szent gyülekezetben, először galliai nyelven 1538. rövideden, aztán 1545 és 1553. esztendőben francziai és deák nyelven kibocsátott... mostan magyar nyelvre fordítottatott és kibocsátottatott Kolosvárott M. Tótfalusi Kis Miklós által 1695. esztendőben“ 16. r. 111. l. — Meg van a debreczeni Kollég. könyvtárban. Baló Mátyás m.-vásárhelyi lakos, és Baksai C. Judit asszony 5-dik évben járó „Judit nevű leányuk költségével lát-e Catechismus magyar világot, hogy felnevekedvén, a keresztyén tudományban való épületire s isten dicsőségére ezt tanulhassa meg“ mondja az előszó. Az urvacsora értelme így adatik ebben: a szent vacsora azért szereztetett a Christustól, hogy megtanítana minket arra, hogy az ő testének és vérének egyesülésével a mi lelkeink az örök életnek reménységére táplálhatnak... A mely ereje vagyon a kenyérnek a mi testünknek táplálásában, e jelen való életnek megtartására: ugyan azon ereje vagyon az ur testének a mi lelkünknek lelki képen való táplálására.... Krisztus az ő javait másképen nem közli minekünk, hanem midőn magát miénké teszi... Krisztus azt nem parancsolja, hogy az ő testét megáldozzuk, hanem csak egyedül azt, hogy azzal éljünk... Sem a test nincs a kenyérben bérekesztve; sem a vér a pohárban semmiképen. Sőt inkább úgy értek e dologról, hogy mi a jegyeknek valóságával éljünk: a mennybe kell a mi elméinket felemelni, a hol a Krisztus vagyon, és a honnan őtet várjuk bíról és megváltól; e földi éltető állatokba pedig csak bijába keressük... az ábrázolásokhoz az ő tulajdon valóságukat hozzá teszi az ur J. Kr., a ki a valóság, minket részesekké teszen az ő valóságában (állatjában), hogy ő vele egyélettűek legyünk. Ezt az ő lelkének csodálatos és titkos erejével cselekszi az isten, kinek nem nehéz egybe szerkesztetni azokat, melyek a helynek távolléte miatt egymástól elválasztattanak.“ (Lásd 99—106. ll.) E Káté 6 részben: I. Az isten ismeretéről, II. a hitről, III. a törvényről, IV. az imádságról, V. az Isten igéjéről, VI. a sakramentomokról szól és tanít.

szenével viseltettek a zsinat tagjai, hogy azt „gonesz kenyérnek“ (nefarius panis) nevezzék. (Lampe. 138. l.)

A református egyház önállóságára, társadalmi függetlenségére a zár pecsétet a debreczeni zsinat tette rá, mely 1567. feb. 24—26. napjain tartatott Mélius Péter elnöklete alatt. A Tisza-vidék 17 egyház megyéjébeli lelkészek először is az erdélyi unitáriusok ellen készítették a debreczeni hitvallást (Brevis confessio pastorum — Lelkészek rövid vallástétele, megjelent latinul és magyarul ugyanazon évben Debreczenben) a szent háromság hitéikre védelmére; ugyan ez alkalommal magukénak „(Mi confessiónknak“) nyilvánítják a tarczai-tordai hazai hitvallást; egy-szersmind pedig — Bullinger által készített s egy évvel előbb Zürichben megjelent s a genfi lelkészek által is bevett második Helvét hitvallásnak is aláírtak mindnyájan, még pedig tekintettel az akkori nehéz körülményekre, nevezetesen a szentháromság tagadók erős támadására, azon szabály mellett, hogy a ki azon hitvallásokat „vakmerően visszaveti, felbontja, s azokkal ellenke-zőt tanít, egyházi igazságszolgáltatás útján büntetessék meg.“ (Articuli Majores. artic. 74.) Nevezetes e zsinat azért is, hogy egyház igazgatásra vonatkozó törvény cikkeket is (Articuli Majores LXXIV.), ugynevezett Kánonokat, hozott, melyek az egyházi alaptanok, jó rend, szertartások, egyházi hivatalok, fegyelem-ről szóló szabályzatokat ölelvén magukba, általok a magyar református egyház szabályos társadalmi szervezetbe lépett. — Így s itt vette kezdetét a teljesb Helvét vallástételnek, mint hit-idomnak (symbolumnak), hazánkba lett behonosítása. A „Bővebb czikkelye-ket“ (Articuli Majores) ünnepélyes hangon ajándékták a zsinat tagjai „a Krisztus választott, megváltott, megigazított, megtisztított, újjá szült jegyesének“ azaz az egyháznak. Az 52-ik cikk rendeli hogy a Káté (Catechesis), azaz az apostoli hitidom, uri ima és tiz parancs, tömör és rövid magyarázatja a gyülekezetekben (in Ecclesiis) megtartassék.“ A Káté alatt nyilván a heidelbergi Káté értetik.

A Helvét hitvallást magyarra fordítá s kiadta Szenczi Czene Péter érsekújvári ref. lelkész. 1616. Samarjában; Rhédei Ferencz bihari főispán és váradi kapitány rendeletére újra kiadta latinul s magyarul Lipszai Pál debreczeni nyomdász. 1616-ban Debreczenben. A heidelbergi kátét pedig közvetlen sze-rint magyarra Huszár Dávid, Gál pap fia fordítá s adta ki Pápan, 1577; újra fordítá s kiadta Szárászi Ferencz, debreczeni lel-

kész. 1604-ben. — (A pápai első kiadás egyetlen, hiányos példányának ismertetését lásd. Prot. egyh. s isk. Lap. 1866. év. 1647. l.)

Épen azon évben, melyben a debreczeni zsinat oly nagy fontosságu s jelenkorig kiható erejű végzéseket hozott s megalapította századokkal daczolólag a magyar ref. egyházat szervezett testület gyanánt, s tette mindezt a szabadelvű János Zsigmond erdélyi fejedelem kormánya alatt: a kálvinizmus a dunai vidékeken legfelsőbb helyről akadályoztatott, Miksa magyar király ugyanis Oláh Miklós esztergomi érsek ellenjegyzésével Bécsben 1567. október 31. kelt a soproniakhoz intézett királyi parancsában, a kálvinistákat (secta Calviniana sive sacramentaria) mint veszedelmes és kárhoztatott eretnekeket országában sehol nem türendőknek nyilvánítja, szigorun meghagyván, hogy azokat se befogadni, se velök érintkezésbe jönni ne merészeljenek alattvalói. — (Ribini. I. 207.) Ezt azon Miksa király tette, a ki személyes jó hajlamáról a lutheránusok iránt ismeretes volt, s ki lutheranus vallásu tábornokához Swendi Lázárhoz azt írta „a vallás ügyeket nem lehet karddal eldönteni, Krisztus és az apostolok másképp tanítottak, az ő kardjuk volt a nyelv, a tanítás, az isten ígéje s a keresztyéni élet“ (Horv. Mihály. Magyarország Tört. 1861. III. 297. l.) Ugyan ő 1570-ben betiltá a könyvkereskedőknek a trinitarius(?) és sacramentarius könyvek árulását. (Prot. egyh. s isk. Lap. 1867. év. 294. l.) Miből kiderül, hogy a kálvinizmus sokkal szigorubb bánásmódban részesült a habsburgi uralkodó család alatti ország-részekben.

22. §. A nagyváradi református egyház és Kollégium eredete és sorsa.

Sem Martinuzzi váradi püspök (1534—1551) alatt, ki maglyát gyujtata egy szent-szobrok előtti térdelést nem helyeslő váradi lakos alatt (Lampe 90. l.), sem Zaberdin Mátyás szinte váradi püspök (1551—1556) fenhatósága idejében, kit főispániranggal Ferdinánd király nevezett volt ki, nem hatolhatott be Váradra a reformatio, a káptalan és szerzetesek is, p. o. Szegedi Gergely ferenczes barát, minden erejökkel gátolván azt. Csak is Erdély önállósága visszaszereztetése után (épen ekkorra esett Zaberdin halála is, 1556. aug. 12. halván el) állott be a kedvező fordulat; mivel egyfelől az erdélyi karok és rendek kimondák a kolosvári országgyűlésen (1556. nov. 25.) az egyházi java k

világiasítását, állami czélokra fordíttatását; másfelől a lutheran vallás szabadságát (1557, Tordán), e végzések értelmében Nyakazó Kendi Antal váradi vár-parancsnok a várból eltávolította, miután hiveik úgy is alig voltak már, a r. k. papokat és szerzeteseket (1557), a püspökség és káptalan javait elfoglaltatta (1558.), minek következtében a ref. egyház teljes erőben azonnal megalkult Czeglédi György első lelkész vezérlete alatt. Az 1559—1561-ig itt tartott értekezleteken, zsinatokon jött létre, Mélius Péter befolyásával a két legelső kalvinista hitokmány a kolosvári és egri vallástétel első szövege. — Másik nagy tudományu és tekintélyü lelkésze a szelidlelkületű Károli Péter (1568—1576) bihari esperes, később superintendens, adta meg teljes szervezetét az egyháznak. Ő nemcsak nagy hitvitákban, kivált a híres váradi disputációban (1569), de irodalmilag is védelmezte az unitár támadások ellen az egyházat, érdemeiért János Zsigmond fejedelem szőlő-birtokkal is megajándékozta. (1669. jul. 19.)

A váradi egyház főpártfogója volt Telegdi Miklós ref. főúr, jeles ifjakat taníttatott külföldi egyetemeken saját költségén, mint Paksi Mihályt (1568. Genfben); a rendíthetlen hittü, egyház és templom ápoló, tudós férfit Béza Tódor, kivel levelezett is, azzal tiszteltelte meg, hogy „hittani levelét“ neki ajánlá azon reményben, hogy élvezettel olvasandja azokat s a nagy hitrázkódások közt (czélzás az unitar mozgalmakra) vigaszt és erőt meritend azokból. *) Pártfogók valának még Csáki Pál és László váradi lakosok, és Hagymási Kristóf fejedelmi tanácsos, ki úgy látszik Károlit külföldi egyetemeken taníttatta volt, a mennyiben ez 1571. kiadott munkájában (Brevis . . . explicatio) magát az ő alumnusának nevezi (ajánló levél.) — Ezen Hagymási Kristóf hajtá végre az 1566. márcz. 19-diki tordai országgyűlés végzését, mely a „pápai tudományhoz és emberi szerzésekhez ragaszkodó“ papokat ha át nem térnek, az országból kiutasítja, **) a

*) Béza Tódor levele Telegdihez 1573. szept. 18. kelt Genfben, közölve van Lampe—Embernél 272. l. Telegdi meghalt 1584. s Telegden temettetett el, sirirata így szól: „fidei patronus, munifici fovi templa scholasque manu.“ Polgári Lex. Pest. 1866. III. 287. l.)

**) Az egykoru Mélius Szent János Jelenéseinek, 17, 16. e tételére „mezitelené és pusztává teszikstb.“ ily magyarázatot tett vonatkoztatva azt a r. k. egyházra „semmit neki egy pénz-adót, jövedelmet nem adnak, sőt minden dézmáját, quartáját, jövedelmét elveszik a papoknak, barátoknak, érsekeknek, . . . kiűzik a klostroból, káptalanból, mint Erdélyben, Váradon . . . nevetik a pápa hitit, tudományát: . . . az isten János

határidőre (1566. apr. 7.) Rhédei Ferencz nagy prépost kivételével, ki a javított tan mellé nyilatkozott, Várad a r. katolikus papokat ki igazította s minden templomaikat elfoglalta, a r. katolikus imálya ennek következtében megszűnt. (Lányi — Knauz. II. 66. l.) Már ezelőtt egy évvel kihordák a „hugonották“ — mint nevezték a Swendi ellen panaszt tevők a puritán reformátusokat — a képeket és oltárokat a székes templomból. — A reformációval megjelent a sajtó is Váradon, s 1565. Mélius bibliája (Jób könyve) nyomtattaték ott.

A reformációval egykoru az iskola is, mely csak hamar első rangu Kollégiummá, hit és bölcsészetszaki intézetté, nőtte ki magát. Az 1557. jun. 1. tordai országgyűlés kilencz pontu végzésében megrendeltették államilag s így állam költségen is, a váradi iskola felállítására, e célra a mindenszentek zárdája adatván. (Ker. Magvető. Kolosv. 1863. II. 274. l.) Első tanáru azonnal Sasvári Gergely neveztetett ki (1557) Beregszászi Péter és Joó János váradi tanárok, amaz irodalmilag (1585) „Ventilatio ...“ czimű művében, emez élőszóval (1589) vitáztak Váradon Szántó István jezsuitával a pápai 1582. febr. 24. kelt „inter gravissimos“ kezdetű bulla által életbe léptetni rendelt új vagy Gergely-féle naptár felől.

A váradi kollégium, melynek fő jótévi I. Rákóczy György fejedelem, ki egy tanári széket fizetett, és Lorántfi Zsuzsánna, fejedelemné voltak, ki 3000 forinttal segélte, — 1650 és 1660 közt érte el virágzása tetőpontját Tarpai Szilágyi András, Enyedi Sámuel, Komáromi István, Köleséri Sámuel, Püspöki János és Mártonfalvi György tanárok alatt. Ez időben Váradon 3 lelkész szolgált: Nagyari Benedek, Kovásznai Péter, Kállai András, ez utóbbi várbeli pap; a nagy templom tíz oszlopon nyugvék, a várkapuval átellenben. A vész és pusztulás is épen ekkor köszöntött be. Ali basa 60,000 emberével körülfogta a várat, mely 1660. aug. 18. feladta magát tovább el'ent nem állhatván. A kollégiumi diákság Mártonfalvi György tanárával együtt Debreczenbe szállítattott át, s a váradi kollégium a debreczeniibe olvadt bele. (Budai II. 281. l.) A ref. nagy templom még az ostrom előtt felgyújtatott; a nyomda a várbevétel után elszállíttatott; a város disztől meg-

király fiával (a barátokat) kipellengérezteté 1564 és 1565-ben.“ (Lásd Sz. J. Jelenés. bh. levelet.) Ugyan ő nyomban alább arra int „nagyobb részét a káptalan, klastromok jövedelmének, az iskolákra, tanítókra, nyomtatásra költsétek.“

fosztatott s pusztulásra jutott s egyfelől a nemzeti fejedelemség gyengülése, a török z arolás, — másfelől a német uralom alá kerülés miatt a gyász évtized kezdetén, 1671. megszűnt a ref. egyház; Benkovics Ágoston bihari főispán (1688 óta) és váradi r. k. kúspök, a r. katolicismus visszaállítója pedig letelepíté a oda a ferenczes barátokat; 1712. a Rákóczy mozgalom leverése után visszament a káptalan is, s a zord idők sulya alatt a prot. egyház életre nem kelhetett, s az egykori fényes egyház, mint leány gyülekezet Püspöki és Száldobágyhoz csatoltatott.

J e g y z e t. Csakis a türelmi parancs kihirdetése után II. József alatt támadott fel, több mint százados sirjából újra életre, kimutatván, hogy 100-nál több családból áll a ref. hivek száma (142 gazda és 65 zsellér találattván reformátusnak), a parancs értelmében gyülekezetbe szervezkedett s 1782. márcz. 12. meghívta első lelkészeöl Keresztési Józsefet, a ki r. kath. papság ellenzése miatt csak is 1784. jan. 1. nyithatta meg az első ref. isteni tiszteletet egy sátorban, mely a Tisza család udvarán állittatott fel. Roppant nép s a tiszántuli superintendens Szilágyi Sámuel jelenlétében, 123 évi némaság, árvaság után, megzendült az evangyélom ajra, az új lelkész 2. Kor. 5, 17. alapige nyomán („A régiek elmultanak, imé mindenek megújultak“) tartá beköszöntő beszédét. A haszonbérbe vett telken nyomban megkezdtek deszkából a templom sátrat felállítani, de Kolonics László r. k. püspök hajdukkal hányatta szét, a lelkészt és tanítót butorakkal együtt utczára vettette s csak 13 nap múlva juthattak egy bér lakba. Megnyittatott a páris patak mellett egy bér szobában a néptanoda is Horvát György tanító alatt 25 növendékkel; febr. 15. megalakult az egyház tanács; jul. 26. kapta meg a megye közbenjártára az engedélyt telek vásárolásra a Körös mentében; a deszka sátor aug. 1-én nyílt meg köz isten tiszteleti helyül; szept. 20. vettetett meg a kő templom alapja; a temetések alkalmávali utcán eneklés csak 1787. febr. 20. engedtetett meg. — (Keresztési József: Krónika. Pest. 1868. 8 r.) Ma a váradi ref. egyház közel 9000 lelket számlál.

23. §. A reformátio megszilárdítása Debreczenben.

Debreczen, mint ekkor nagy kereskedelmi központ, gyakori érülködésbe jött különböző nemzetbeli és nézetű emberekkel, fialátogatták a külföldi egyetemeket, így p. 1529. Jánosi Gergely Wittenberget; mind ez és egyéb tényezők bizonyos szélesebb lát-

kört nyitottak szabadabb szellem felé hajló polgárai, világot látott kereskedői előtt, a fogékonyságá tettek azokat a reformáció befogadására. *)

A mohácsi vész után Debreczen Szapolyaihoz pártolván az erdélyi fejedelmek alá került; Szapolyai 1536-ban adományozta e várost egyik kitűnő hívének Enyingi Török Bálintnak, de ő török fogságba esvén (1541.) s ott is végezvén be életét 1550-ben, bár a reformáció híve volt, ennek előmozdítására itt nem sokat tehetett. Ellenben az ő ellenfele Martinuzzi legnagyobb befolyásu államférfiu Izabella királyné kormányában, éppen ellene dolgozott a hitujításnak, e végből 1545. jun. 7. Debreczenben tartott országgyűlés által (26. cikkül végzés) megtiltatatta, hogy valaki maga jószágain lutheránusokat tartogasson, ellenben azt, hogy a lutheránusok bárhol üldöztessenek és megfogassanak, engedélyeztette. — E végzés éle alkalmasint a Dévayt pártoló Enyinginé Pemflinger Kata, valamint maga Dévay ellen is irányult, ki 1543 óta működék itt. Épen e végzés hozatala mutatja, hogy ekkor már a reformáció-mozgalom megindult volt a város kebelében.

Török Bálint halála után egyik fia Török János (1550—1562.) öröklé Debreczent, s az ő korára esik a reformáció behonosulása Debreczenbe, melynek itt első ismert hirdetői Dévay, Radán Balázs, Kálmáncsai, Somogyi Máté (1555) valának, előbb a képek, oltárok távolítottak el a templomból, majd a mise szüntettetett meg, helyette a biblia magyarázás és olvasás hozatván be. A r. katolikus egyház Debreczenben 1552-ben szűnt meg létezni, s a város egészen protestáns, még pedig előbb lutheránus lett annyira, hogy 1554. febr. 13. a városi gazdai Hivatalnak kellett a templomi képeket, kereszteket, papi jelmezeket, kármzásakat stb. átvenni a Szent-Miklós kápolnából (Miklósutczán feküdt), miután az egészen elhagyatott hívek és pap nélkül maradván. A vá-

*) Hogy a kereskedelessel és árú kezeléssel foglalkozók csatornáján szivárgott be, legelőbb mint hír és újság, majd melengítettett s terjesztett a reformáció, bizonyítja maga Mélius 1561-ben kiadott predikációs előszavában, melyeket egyenesen a magyarországi kereskedőknek ajánl, mint a kik szélylyel jártokban legelőbbben vették, hallották, dicsérték és beszélték másoknak az új hittudományt, s mint a kik által terjedt az el, ilyen hamar „közöttünk” tehát Debreczenben is. (Szabó K. Századok. 1867. év. 152. l.) E gyengéd figyelem a kereskedők érdemei iránt, úgy tekinthető, mint elismerés és hála záloga a reformátor részéről.

rosi plebania templom, mely „Szent András“ apostolról nevezeték,*) szinte a protestánsok kezébe jött át, s régi, öreg, végül nagy templomnak hivatott főleg 1672. óta az új vagy kis templomtól megkülönböztetőleg. Valamint korább is a plébánust a város választotta volt a földes ur belenyugvásával, s rendelkezett az egyházi vagyon felett, e jogot megtartá még inkább a reformáció után: eként az egyházi ügyek, maga a papválasztás is a városi tanács teendői közé tartozott, mely aztán a protestáns lelkészeket minden akadály nélkül hívá, választá.

A városi tanoda is azonnal nagyobb lendületet nyert a reformáció tápláló szelleme által, úgy hogy vidékről is gyülekeztek ide nagy számmal; a városi tanács 1556. máj. 21. elrendelése szerint azon jövedelemnek fele része, melyet az éneklő diákok temetés alkalmával szoktak kapni, azon tanulók számára adassék, kiknek számára itt semmi segély nincs. Az itteni tanodában nyerhette képeztetését a Horhiból eredt ifjú Melius Péter, innen ment 1556-can Wittenbergbe, hihetőleg pártfogója Török János költségén, s két évi ott időzése után debreczeni lelkészül hivatván 1558-ban, rendkívüli erélye, lankadatlan tevékenysége, olthatlan lelkesedése, nagy esze és szilárd következetessége által ő lön a debreczeni ref. egyház vég megszilárdítója, a kálvinizmusnak úgy itt, mint vidékein 1559-től kezdve megalapítója, szervezője; — mint debreczeni plébánus (e cím, mint első papé, még megtartott hagyományosan kezdetben) 1561 után már negyed magával, egyik lelkész társa levén a buzgó Szegedi Gergely is, működött az egyház lelki építésén, a tanodában is adván órákat. Meliussal s az ő irdalmi művével kezdődik Debreczen sajtója is, mely 300 év óta annyi művel gazdagítja a prot. irodalmat!

Török János halála után (1562. jun. 7.) testvére Török Ferencz (1562—1571.) és özvegye Guthi Ország Borbála (1571—1580.) valának oszlopai a reformációnak. Már Melius korában s általa a debreczeni gyülekezet nemcsak irányadó, vezérő, de döntő szerepet vitt épen a kálvinizmus megszilárdítása, diadalra juttatása nagy művében főleg az 1567-diki debreczeni

*) Szilágyi Erzsébet, Debreczen földes asszonya 1470-ben azon különös kiváltsággal ajándékozta meg a debreczeni plebanust, s a ferenczes barátokat, hogy a mészárosok minden levágott marhának nyelvét nekik tartoztak beszoigáltatni. (Polg. Lex. új kiad. II. 470. l.) A plebania templomán s Miklós kápolnán kívül volt még Debreczenben Szent László (Széchenyi utcán), Szent Anna, Erzsébet (Varga utcán) nevezetű templom és kápolna s egy imaház a ferenczes zárdában (Csapó utcán).

nagy jelentőségű zsinat óta. Az Erdély bérceiből kirohanó unitárius áradat hulláma Debreczen sziklakeblű hitbajnoka által erősitett lelkeken törött meg és mállott szét. Így lőn voltaképen református anya egyházzá, a kálvinizmus bölcsejévé s maradt ahhoz mai napig is rendületlen hű. — (Kutatók: Révész Imre két nagybecsű cikke „a debreczeni főiskoláról.” Pr. Figyelmező, 1870. év. 275 és 391. Szűcs Debreczen tört. I. 164. II. 536.)

1. Jegyzet. Mélius, ki kezdetben, Wittenbergből megjötté után maga is Luther híve volt, de Szegedivel váltott levelezése után (49. lap) a leghatározottabb puritán kálvinistává vált, a stöckeliánusok ellen, kik miatt Turi Pálnak el kelle hagyni a felvidéket, hasonló keménységgel, elfogultsággal kelt ki s minden kaczerkodást, közeledést a r. katholicismushoz elítélt, megtetszik 1563-ban kiadott Válogatott predikációiból „Hát ha a király (czélzás a stöckeliánusok azon törekvéseire, hogy Ferdinánd vagy Miksa királytól engedékenység mellett is helyeseltessék hitvallásaikat) azt kívánja, hogy őtet hallgassák? . . . mit csavargotok ti hitlen pápisták, pápák majmai, hogy Németországban, Bártfán, Eperjesen, a bálványokat (képeket), az oltárt, ostyát . . . megtartsátok? Nem vagytok igaz jegyesi a Krisztusnak, hogy az Antikrisztus pápát követitek a J. Krisztust hátra hagyván . . . ti hát mit czigánkodtok az interimmel. Isten mondja . . . fő és rettenetes bűn a bálványimádás . . . és mindenféle babonás kép. Te wittenbergai pápát akarod követni.” (294. l.)

2. Jegyzet. A megszűnt r. k. egyház részben visszaállíttatása Debreczenben. Midőn Debreczen az 1715-diki országgyűlés 108-dik cikke által a szabad királyi városok közé czikkelyeztetett, az gróf Csáky Imre váradi püspöki helytartó s bibornok működésére oly feltételhez köttetett, hogy a város r. k. templomot építtessen s a Ferenczes barátoknak zárda helyet adjon, a város tiltakozása félrevettetett s a római főpapság hatalmas korában engedni kellett a városnak, s 1716. csakugyan felállíttatott a r. k. egyház, egy év múlva urnapi körmenet tartatott s a r. k. lelkész kineveztetett, a templom alapköve 1721. Sz.-Anna napján letétt; 1746-ban pedtg a felépült templom felszenteltetett. A ferenczesek is betelepíttettek 1716-ban; a kegyesrendiek pedig 1719. — így lőn 168 évi szünet után ismét visszaállítva az erős clerus uralgó akarata folytán a r. k. egyház Debreczenben. — (Szűcs: Debreczen történelme, Debreczen. 1871. III. k. 745—759. ll.)

24. §. A 2-dik helvéthitvallás és a heidelbergi Káté hazánkban.

A) A helvéthitvallás.

A Bullinger, Myconius és Grinaeus által (1536) készített első helvét hitrajz a helvéták első egyetemes hitvallásánál el lett fogadva ugyan, de a lutheránus testvérek folyvást külön állást foglaltak; másfelől a református *) egyház is Kálvin nagybbszerű működése következtében sajátosb idomulást vón, s irányában a németországi hangulat ellenségesebb, élesebb jelleget öltött: III. Frigyes pfalzi választó fejedelem (szül. 1515. mh. 1576.) — a ki 1559 óta határozottan a kálvinismushoz csatlakozott, szemben a németországi protestánsokkal, egy oly egyetemes hitvallás készítését vette szívére, mely az ágostai hitvallással egyenlő tekintélyre emelkedjék a református országokban vagy nemzetek közt, s ilyenül a megnyilando német országgyűlésen (1566. márcz. 23.) felmutatható legyen; a szentírással egyező tartalmánál fogva jobb indulatra hangolja a császárt, gyűlést, s a gyanuszkodókat. Ily szándék mellett és körülmények közt kérte fel a fejedelem 1565. nov. irt levelében a nagy tekintélyű Bullinger Henriket, zürichi lelki pásztort, oly bővebb vallástételt fogalmazására, mely a helvét, német, és francia reformátusok értelmét világosan magába foglalja. Bullinger még 1562-ben a dühöngő dögvész és aggsága miatt halálra kész lélekkel készített volt egy vallástételt, s azt mint végrendeleti hagyományt a zürichi egyháznak szánta hit-vezérkönyvül. E magán vallástételt küldte el III. Frigyesnek, ki azt nagy örömmel helyeselte. E fejedelmi helyeslés után Bern, Genf s a többi cantonok lelki pásztorai is elfogadták; latin és német szöveggel legelőször 1566 márczius 1-én jelent meg Zürichben ajánlva minden hívőknek „Confessio et expositio simplex orthodoxae fidei et dogmatum catholicorum sinceræ religionis Christianae” czim alatt. Ez a teljesebb vagy második helvét hitvallás, melyet egy év mulva Mélius indítványára Debrecznben elfogadtak 17 egyházmegye lelkészei. (Lásd: Prot. Lap. 1858. év. 257. stb. lapokon Révész Imre cikkét, s Böhl kiadta Helvetica confessio előszavát).

* Legelőször a Helvétiaával szomszédos francia protestánsok vették fel a református nevezetet, hogy magukat a r. katolikusoktól megkülönböztessék, példájokat követve a helvét egyház, nevezetesen Genf (1535) az elnevezés használatában. (Mosheim. II. Vol. Cent. LVI. cap. II.)

A 17 egyházmegye ezek valanak: váradi (ma bihari. n.-szalontai);- érmelléki; máramarosi;- makói (ma békés-bánáti);- debreczeni;- szatmári;- beregi;- szilágyi (ma erdély részekbeli);- nyíri (ma felső szabolcsi);- bősörményi (ma hajdu kerületi);- nagybányai;- ugocsai;- túri (ma heves n.-kunsági);- károlyi;- zempléni;- ujbári (ma abauji);- és borsodi. E 17 egyházmegyéből 3 u. m. zempléni, abauji és borsodi önkényt elszakadt kormányzattal a Tiszántúltól független esperestségeket alkotott 1734-ig, a mikor a Tiszáninneni egyházkerülethez csatolódott; a többi 14 egyházmegye együtt maradt 1821-ig, a mikor a magyarhoni négy egyházkerület közértekezlete (General convent) végzéséből a szilágyi tractus az erdélyi ref. püspökségbe kebelezetett. Kezdetben a Tiszántuli kerület „Cistibiscana“ neven említették — (Prot. Lap. 1860. év. 426. l.)

Elfogadta a helvét hitvallást a samarjai egyházkerület Komjátiban 1626; el a pesti kerület 1642-ben; el a szatmár-németi nemzeti zsinat 1649-ben s így lett a magyar ref. egyház közte-kintélyű vallástétele, hitjelvénye. (Symbolikus könyv.)

1. Jegyzet. Hogy e hitvallás első aláírói ugynevezett „papiros pápát“ csinálni nem akartak, mutatja 1566. márcz. 1. kelt előszó, melyben kimondják, a) hogy ugy a szertartásokban, rendtartásokban (in ritibus vel ceremoniis,) mint még a tan fogalmazásában („tudomány előadásának módjára“ modo expositionis doctrinae) mindig szabadsággal éltek Krisztus egyházai“ (semper enim hac in re Christi ecclesiae usae sunt libertate; b) készek bővebben megmagyarázni az előadottakat sőt „azoknak kik az isten beszédéből jobbakra tanítanak (meliora ex verbo dei docentibus) köszönettel helyet adni és az urban engedelmeskedni.“ — Jól megjegyzendő azonban, hogy a szabadságot „Krisztus egyházának“ tulajdonítják, s nem Krisztus nélküli ujitóknak; továbbá megkivánják, a „hit főbb ágazataiban“ (in praecipuis fidei dogmatibus), még pedig igaz hívő értelemben, a kölcsönös meg-egyeződést, ők hát sark dogmák nélkül fenálló egyházat nem képzelhettek, a mint hogy nem is lehet; — végre a jobbakra tanítás alap forrásaul az isten ígétét jelölték, az isten ígéje tehát emberi ígével nem helyettesíthető. Az Articuli Majorest aláíró lel-készeink is a fentebbi nézetben voltak, mondván az előszóban „tanulni mindenkor, s jobbakat hallani Isten szájából nem pirulunk. Elismerjük kiskorúságunkat, s a naponkénti. növekedés szükségét.“

2. Jegyzet. A Tiszántuli ref. egyházkerület elrendelte ke-

gyeletes hálából, hogy a Helvét hitvallás 3 százados évfordulati napján a debreczeni kollégiumban iskolai ünnepély tartassék. Az ünnepély puritán egyszerűséggel meg is tartatott 1867. február 24. vasárnap a debreczeni kollégium imatermében, melyre az egyházi előjáróság, a városi tanács és egyháztanács is meghívott; jelen volt Balogh Péter superintendens, a polgármester, kornokok (presbyterek), tanári kar, a tanulósság s a debreczeni ref. hívek nagyszáma, az Emlékbeszédet az egyháztanács kinyomatta. „Emlékbeszéd, melyet a Helvét hitvallás Debreczenben 1567. febr. 24.-iki zsinaton történt elfogadása háromszázados évfordulati napján... tartott Tóth Mihály hittanár. Debreczen. 1867. 8 r. 24. l. Ajánlva van a debreczeni anya egyháznak. — Emlékbeszédében mondja szónok „nekünk ezt (a helvét hitvallást), mint a magyarországi reformáció véglegesen elfogadott pecsétjét és zálogát, mint a ker. hittudomány akkori állásának hivatkoztát, mint a vallásbeli egyenjoguság törvénykönyveinkben élő emléket:—ma is illő, és kell, hogy tiszteletben tartsuk és emlegetsük.“ (21. l.) A főtanodai énekkar zengedezése nyitá és zárá az ünnepélyt. — Ne feledjük el hogy a hit szabadságának is kell józan korlással birnia, hogy e szabadság magát a hitet le ne rombolja, a hit égi tükrét szét ne zúzza! *)

Kegyelemes megemlékezés jelölül vehető azon tény is, hogy Böhl Ede, a bécsi evang. theologiai akadémiában hittanár, gondos átnézetben kiadta a Helvét hitvallást Bécsben, 1866-ban, terjedelmes előszóval, vázolván abban e hitvallás történetét, melegen emlékeztvén hazánkról, függelékül csatolván magyar hitbajnokaink néhány nagybecsű levelét Bullingerhez. E hitvallást a tudós kiadó isten „nagy jótéteményének“ (magnum beneficium) nevezi és tartja, s az isten egyháza rombolói ellenében gyógyszernek (medicina.) — „Confessio Helvetica posterior... Eduardus Böhl. Vindobonae. 1866.“ 8 r. XXXV+119, pp. — (Lásd ismertetését Prot... e. Lap. 1866. év. 9. sz.)

B) A heidelbergi Káté.

III. Frigyesfejedelem rendeletére készítették Ursinus Zakariás és Olevianus Gáspár, a heidelbergi Sapientiae Kollegium tanárai, 1562-en németül „Keresztyén tanítmány“ czim alatt egyházi és tanodai használatra ezen Kátét. Neveztetik ez azon tartományról,

*) Az Emlékbeszéd példányai elárusításából 180 forint jött be, mely Melius Péter emléksobrára fordíttatni rendeltetett s azóta neveztetett célra kamatozik.

melynek számára készült legelőször, palatinatusi katechimusnak is. A latin és német kiadás 1563. jelent meg. — A hires 80-dik kérdést maga a fejedelem igtattatta bele viszonzásul a trienti zsinat (1562 szept. 22.) azon szigorú végzése ellen, mely a mise áldozat tanától eltérőleg értéket átokkal sújtja. E zsinatilag is elfogadott első nagy tekintélyű symbolikus könyvét a református (kálvini) egyháznak az ágostai 1566-ki országgyűlésen maga III. Frigyes is védelmezte.

E katechismust maguk a heidelbergi hittudósok küldték be hazánkba, kitetszik ez azon levélből, melyet nevezett tudósok 1564. szept. 1. kelve intéztek válaszul a kolosvári ref. predikátorok levelére. A lutheranizmus és kálvinizmus közötti erős elvtusa, mely irodalmi téren is folyt, a megyesi vita értekezlet által (1561. febr. 6.) a lutheran egyetemekhez felebbeztetett. Az akkori kolosvári lelkészek (Dávid, Heltai s hihetőleg a két tanár is: Szikszai Kovács Balázs és Károlyi) megkeresték levelökkel heidelbergi tisztársaikat az urvacsora és elővégzet tanában fenforgó vita-pontokra nyerendő felvilágosítás végett, megküldvén a Hebler Mátyás féle hitidomot is. A Hebler ellenvetései megczáfolására küldék a heidelbergiek válaszukhoz mellékelvén a heidelbergi Káté egy példányát. — Harmadfélév alatt annyira ismeretessé lett az, hogy a debreczeni zsinaton (1567.) hozott Kánonok 52. cikkelyében megrendeltetett, hogy a káté a templomokban a gyülekezet előtt magyaráztassék. (Budai Ézs. Magyarország. Históriaja. Debreczen. 1808. II. 169—171. l. és Tóth F. Prot. ekkl. Hist. Komárom, 1808. 324. l.) A szathmár németi nemzeti zsinat 1646-ban, II-dik határozatában szentesíti, hogy „a heidelbergi vagy is palatinatusi káté mindenütt megtartassék és taníttassék.” — Így lett egyik tanönyve a tanodában az ifjaknak, a templomban a felnőtteknek. — Magyar nyelven több helyen és többször kiadatott Pá pá n (1577) ily czim alatt „Catechesis, a keresztyén hitről való kérdések, melyeket minden hív keresztyénnek tudni kell,” — Debreczenben (1604); Oppenheimban, (1612) hol Szenczi Molnár Albert a Károli biblia végére a zsoltárkönyv után 143—190 lapokon adta ki; — Váradon, Patakon, Kassán, Lőcsén, Kolosvárt, Fehérvárt, Bâselben 1754-ben *); új (csonkitott) alakban Debreczenben 1786 óta szinte több ízben.

*) E kiadásról Hatvani István debreczeni tanár számadásából (7 lapnyi kézirat a debreczeni Koll. könyvtárában) érdekesnek tartom feljegyezni a következőket: „Nem ítéltetvén tanácsosnak, hogy a debr

Jegyzet. Mint kiváló református nép-könyv a szomorú 18-dik században a papság és kormány által üldözöbe vétetett a heidelbergi Káté is, legelőször 1748 szept. 23. rendeltetett el a kormány által a Káté letartóztatása, s betiltása, azon okon, mert az veszedelmes könyv s a kath. vallást sérti. Midőn aztán a tiszántuli egyházkerület 1781 jan. 8. II. József császárhoz azon kérelmet intézte, engedtessek meg a káténak Debreczenben újra kinyomtatása; — ellenben annak Landerer Mihály pozsonyi r. katolikus nyomdász által 1780-ban az ő tudtoks beleegyezésök nélkül eszközölt kiadása, mely a 30 57. és 80. kérdéseket megcsonkítva közlé, példányait foglaltatná le: feleletül azt nyerték 1781. aug. 10-kén, hogy csak azon feltétel alatt nyomathatják ki, ha a Landerer féle hivatalos minta-kiadás szerint megfogják tisztítani az említett 3 kérdés szövegét a catholicismust sértő kifejezésektől.

A tiszántuli egyházkerület előjárói a nehéz idők nyomásai alatt teljesíték a felső kívánalmat, s 1786-ban lényeges változtatásokkal (a mint t. i. az 1782. aug. 2. kelt helytartó tanácsi intévény parancsolta,) nyomtatott az ki Debreczenben. Így maradt az azóta is „mint élő és sajnos emléke,” az üldözés korának. — A csonkítás egyik példája p. o. az, hogy a Káté 80-dik kérdése végéről az utolsó tétel, mely így hangzott: „És így a misének fundamentoma semmi nem egyéb, hanem a Jézus Krisztusnak egyetlenegy áldozatjának és szenvedésének megtagadása és bálványozás” — valamint e tételnek bebizonyítására szerzett jegyzés, teljesen kihagyatott a pozsonyi és debreczeni csonkított kiadásokban.

A Káté B. Bajtai Antal József erdélyi r. k. püspök vádja folytán Erdélyben szinte üldözöbe vétetett s 1769. nov. 24.

czeni typographiában a Catechesis kinyomattasson, mivel Felsővezeték aszszonyunk a tilalom alól csak ekkor szabadította fel a typographiát: úgy gondolkodtunk, hogy külső országon is meglehet.” A debreczeni egyház csakugyan Baselben Im-Hof Rudolf nyomdászszal nyomtatott 2900 példány heidelbergi Kátét 1754-ben, mely négy csomagban Boroszlón (hol felévig hevert), Bilitzkán (némely része tovább hevert itt egy évnél), Bélán át Debreczenbe szállíttatott, a 4-ik csomag 1757. okt. 10. — A példányokért fizetett az egyház 725 rhén. forintot, hoztali költséggel együtt 866 frtot; — bekötöttet aranyosan 1166, parasztosan 278 példányt, a kötésért fizetvén 330 magyar forintot 28 dénárt. A káték eladatása felől 1758. feb. 1. intézkedett az egyház tanács, egy példány árát a deákoknak hét garasban szabván meg. árváknak díjtalanul adatott. Az első csomag (1600 példány) 1760-ra már elkelt, mert feb. 1. bontatott fel a többi csomag.

egy királyi leirat annak példányait elkoboztatta, használatát pedig szorosan betiltotta. — A kolosvári ref. főtanoda eljáróinak kérelmére hasonló válasz adatott, mint a debreczenieknek, hogy t. i. csak a „sérelnes helyektől megtisztítva“ nyomtathatják ki, így tehát a ref. egyház a maga hittani meggyőződését sem a szentekről (30. kérdés), sem a purgatoriumról (57. kérdés), sem a miséről (80 kérdés) világosan ki nem fejtette s az e tekintetben téves r. katolikus felfogást meg nem róvhatta. — De az erdélyiek inkább elhalaszták, jobb időkre várván, a káté kiadását, mint sem maguk nyomtassák azt ki hiányosan, melyről a debreczeni emlékirat is (1782. april. nyujtatott be II. Józsefhez) elismerte, hogy „e hazában törvényesen bevett symbolicus könyvet megváltoztatni egy közönséges zsinat feladata és teendője.“ — Csakugyan jobbra fordultak egyházunk kül körülményei 1790 — 91-ki országgyűlés által, s miután az 1791-ki 26-ik törvényczikk 5. pont, minden symbolicus könyvek kinyomtatását szabadon hagyta, Eperjesi Zsigmond erdélyi ref. püspök engedelmével a heidelbergi káté régi, eredeti alakjában 1793-ban, Nagy Szebenben kinyomatott. — A heidelbergi Káté mult századi sorsát legelőször Szilágyi Ferencz fedte fel a magyar tud. akadémia előtt 1868. nov. 16. tartott értekezésében. (Lásd „A Heidelbergi Káté s a magyar és erdélyországi protestans autonomia a XVIII. században. Szilágyi Ferencz. Pest. 1869. 8 r. 43 l.)

25. §. Mélius irodalmi működése, munkái.

Hogy a csak 36 évet élt s épen délpontján elhalt ifju, s mégis nagy Mélius, ugy lelki tehetségét, írói munkakörét, és irányát, mint roppant és lankadatlan szorgalmát jobban méltányolhassuk és felfoghassuk, tartsunk szemlét, lehetőleg korrendszerint, az általa irt s világ elé adott munkák felett, melyek részint magyar, részint latin nyelven irattak.

1. „A szent Pal Apostal levelenec mellyet a Colossabeliecnak irt, predicatio szerent valo magyarazattya“ 8 r. 160. lap. ajánlva a debreczeni tanácsnak 1561. máj. 1. így irta magát alá: „a ti szentegyhazi szolgatoc Melios Peter.“ megjelent Debreczenben, nyomtatta az odamenekült kassai lelkész Huszár Gál; egyetlen példánya az erd. muzeum könyvtárában.

2. „A Christus közbe jarasarol valo predicacio, melyeket Melius Peter a döbrötzőni lelki pasztor irt.“ 4 r. 56 l Debreczen, 1561. nov. 1. ajánlta „a magyarországi keres-

kedő és áros népeknek." Nyomtatta valószínűleg Huszár Gál, s így ez és a fentebbi könyv első sajtó termény Debreczenben. — Egy példány meg van az erdélyi Muzeumbau.

3. „Az Aran Tamás hamis es eretnec tevelgesin ec es egyeb soc tevelgeseknek melyec mostan az elfordult fejő emberec között elárattanac, meghamisítási, a derecszent irasbol es a regi szent iras magyarázó Doctoroknak irasokbol, a debretzeni Tanítottc által, ki volt Szent Andras napjan, es Karacson Havanac 1. 11. 12. 13. es 14. napjan, az egész keresztyeni gyűlekezet előtt, Christus Urunc születese utan, 1561. Debretzönbe nyomtatott anno 1562.“ 4 r. 168 lap. Az erdélyi muzeum könyvtárában. Enyingi Török János és Török Ferencz főispánokhoz és a debreczeni ker. atyafiakhoz szóló ajánló levelet írta 1562. feb. 14. Huszár Gál, a nyomtató. Írta „e kis könyvecskét Mélius Péter a ti pispektek.“ Arany Tamás arian, az az unitar tanokat hirdetvén Debreczenben, 37 tételét sorban czáfolják Melius, és a debreczeni lelkészek és tanítók, kik már többen valának, csakugyan több napi élő szóbeli vitában sikerült nekik őt a hithűségre vissza vinni. — (Lásd e 3 mű ismertetését: Szabó K. Századok. 1867. év 150—154. II. *)

4. „Confessio Ecclesiae Debrecinensis“ más czim alatt „Confessio catholica . . .“ 4 r. 374 l. Debreczen 1562. (aug. 27.) E hitvallás is Mélius művének tekinthető, ő írta az ajánló levelet és az olvasókhöz intézett szöveget, amint 1562. aug. 27. ezt, jun. 29. lelkésztársával együtt. (Lásd részletes czimeit fentebb). E mű már a tulajdonképeni debreczeni nyomda, s idevaló ujoncz nyomdászok első műve, úgy látszik Huszár Gál ekkor már eltávozott az őt nemesen felkaroló városból, s lehet, hogy éppen ő oktatta, tanította be az első kísérlet tevőket, ezért nevezik „első mutatványnak“ (primum specimen) e könyvet. s mentegetőznek a hibákért; másik oka a hibáknak, hogy éppen akkor a török rettegte a várost, akadályozta a munkát, s maga Mélius is távol volt. (Előszó az olvasókhöz).

5. Melius kátéja Az egész keresztyén tudománynak röviden való summája Debreczen, 1562. 8 r. Ajánlva

*) Huszár Gálra, mint kiadóra maga Mélius hivatkozik, válogatott Predikációja (megjelent 1563) 98-ik lapján így „Az in principiot Joa. I. megmagyarázhad . . . csináltam azon is commentet lásd Huszár Gálnál“ Arany Tamást és nézetén levő társát Olajos Jánost „aszu fa leveleknek“ nevezé 1566-ban Melius, (A sz. János Jelenése . . . rr. IV. levelén.)

Németi Ferencz tokaji várparancsnoknak, kérve őt, hogy legyen őtalma e könyvnek „az Béliál irigy porontyai ellen,“ — nevét így irta alá „Somogy Péter mester, a te nagyságod szolgája.“ Erről Ember Pál azt jegyzé fel (Lampe. 128), hogy ezt Melius, „korának disze,“ a szomszédbeli és debreczeni egyház javára és használatára szerkeszté. Ez tehát úgy tekinthető, mint első ismert tankönyve a debreczeni tanodának, melyben maga Melius is tanított. Megyéjéről nevezi magát itt Somogyi Péternek; lehet ez volt első műve, melyet kéziratban használt a tanoda. — (Megvolt Nagy István könyvgyűjteményében.)

6. Postillák. „Magiar Praedikatio c, kit postillanac nevezne c, a prophetac es apostoloc irassabol, a regi Doctoroknac, Origenes, Chrisostomus, Theophilactus, S. Ambrus, S. Hieronymus, S. Ágoston, es a mostani bölcz Doctoroc magiarazassok szerint“ Döbröczömbe. 1563. 8 r. 592 l. Nyomtatta Török Mihály, az első debreczeni magyar nyomdász Szép czimlap, a főbb sorok veres betűvel, lap közepén van Debreczen város akkori czimere. Ajánló levele 1563. máj. 25. ily aláíráttal „Melius avagy Ihász Peter somogi fiu, de Horhi.“ „A nagyságos Magochi Gáspárnac“ torna megyei főispánnak „nekem jo Uramnac es patronusomnac.“ Hálaadásra inti isten iránt Mágócsit, ki 1562. szabadult ki a török fogságból. Az olvasókhöz előszavában írja „noha magyarul a biblia, de sokan hamisan értik és magyarázzák . . . az új testamentomból a mely conciokat csináltam, a görög textusból fordítottam, a kiket pedig a proféták írásából, a zsidó nyelvből, ne csodáld azért ha az Erasmus, Hieronymus fordításával nem mindenütt egyez“ nyíltan mondja, hogy a magyarázatban nemcsak Luther, de kiváltképen a genfi ék írásait követte. E predikációkban többek közt erősen küzd a hazai nyelven való igehirdetés mellett „Bolondok, eretnekek, Pápa lelkűek azok, a kik magyarul nyelven, értő nyelven írni, predikálni igazat épületre, szentírást, nem hagynak.“ (557. lap.) Alább az igaz kátékat és predikációkat néma predikátoroknak nevezi. — Ezzel végzi „Szent Pál nem emlékezik ez levelben Szent Péterről, maga még a szolgákat is megemlíti. Bizony hát ott Rómában Szent Péter nem volt.“

E munka nem egyéb mint Pál apostol Rómabeliekhez írt levelének magyarázata predikáció alakban. Felette becses azért, mert az egész levél benne eredeti fordítás görögből magyarra. — A teljes szép példány a debreczeni Kollégium könyvtárában meg van.

7. Predikációk. „Válogatot praedikatio c a pro-

phetac es apostoloc irassabol, mind egész esztendő altal való fő innepekre, es minden fele szükséges dolgokrol es articulusokrol a regi es mostani Doctoroknac magyazasoc szerint. Döbröczömbe. Nyomatott Töröc Mihál által. 1563.“ 4 r. 361 l. Mágócsi Gáspárnénak Massai Eulaliának szóló ajánló levél alá (1563. decz. 16-kán) így jegyzé nevét szerző „Melius vagy Ihász Péter de Horhi döbröztöni szigen (szegény) káplán,“ a nevezett urnőt „az isten drága magzatai“ egyik dajkájának tekinti, kit a dajkaságért „drága hányt-alju ruhákba“ öltöztet a Krisztus, a lelki férj. — Végül inti a bölcsebbeket; irjanak predikációkat, magyarázatokat „mert látjuk országunkban az iskolák, tanítók megfogását.“

E műben is a predikációk, illetőleg magyarázatok alapjainul felvett terjedelmes szöveg-szakaszok, vegyesen az ó és új szövegből, az eredetiből magyaritvák. Álljon még itt irányából egy pár mutatvány „Szent Pál is ezt mondja, hogy írással dugjuk be szájokat az ellenkezőknek. Ti pápisták ottan fegyverrel disputáltok“ (Böjti predikáció. 194. l.) „Ha bajt akarsz vivni a bűnnel, ördöggel, a testtel, törvény átkával, öltözzél a Krisztus érdemébe, a Krisztus fegyvere legyen rajtad, ülj a Krisztus lovára, a szentlélek legyen hadnagyod“ (menybemeneti predikáció 327. l.)

8. Agenda, magyar liturgia (ritualia seu Agenda ecclesiastica“ mint jelzi Ember P. Lampe 709. l.) Az előbbeni könyvhöz függelék különös czim nélkül, folytatva megszakítás nélkül a 361—420 lapig. A 7. és 8. számalatti egy könyv új saját-sága nyomdászatilag, hogy felül a széleken is számozva van mindenik lap. A debreczeni Kollégium példányából hiányzik az utolsó lap, megvan még a kolosvári és n.-enyedi ref. koll. könyvtárában. — Az I-ső tárgy „a kereszteleésnek igaz módjáról.“ A kereszttellek én téged — alakzat helyett magyarosban ily alakzatot használ „én téged moslak (374. l.) . . .“ A II. tárgy: „a vacsora osztogatásnak módja.“ III. „A beteg visitálásáról.“ IV. „A házasságról.“ Az ujszülötteket a „király fiainak“ nevezi; a jámbor házassokat „isten fiai dajkáinak.“ (406. l.) A férj egyik tiszteül írja „az ő társát, fiait, háza népét isteni félelembe és tudományba nevelje, predikátor legyen az ő háza népe közt“ (408. l.) az egyetemes pap-ság szép alkalmazása tanittatik itt! Lásd ez Agenda terjedelmes ismertetését Dobos Jánostól Protestans egyh. s isk. Lap. 1847. év. 67—163. ll.

9. Vita irat Debreczen védelme. „Apologia et abstersio Ecclesiae Debrecinensis a calumniis, quibus temere apud

Academias et principes accusatur. Debrec. 1563. 8 r. 36 l. (Bod: Athenas. 172. l.) A megyesi vetélkedés (1561. febr. 6.) következtében külföldre intézett Hebler féle szerkesztmény ellen tisztázza, védi Debreczent s a kálvinista álláspontot Melius e röpiratában.

10. **Vitairat.** „Refutatio Confessionis de coena domini Matthiae Hebler, Dionysii Alesii et his conjunctorum, unacum judiciis quatuor Academiae Wittenbergensis, Lipsiensis, Rostochiensis et Francofurtiensis, quae Saxionibus transilvanicis diplomatis papalis instar missa sunt anno Don. 1561.” Debrecini ex officina Michaelis Török. 1564. 8 r. 88 l. (Athenas, 172. Weszprémi: Biographia 110. lásd fentebb.)

11. **Bibliafordítás.** „Sámuel és királyok két-két könyvei Debreczen, 1565.” nagy ivrét, 478 lap, nyomtatta Hofhalter Raphael. Utolsó lapján e hálaadás olvasható: „Áldott legyen mindörökké a Jehova Elohim, a ki egy valóságos igaz, szeut, örökkévaló ur, Egy isten, három személy, a ki erőt adott erre, hogy a zsidó nyelvből (akkori írással: nieluboel) és sok jámbor magyarázásából vezetett és világosított erre, hogy elvégeztett, adja az isten, hogy az ő lelkével mindeneket, de főképpen a fejedelmeket építse ebből. Amen. Petrus Melius vagy Juhász de Horhi: pastor et servus Jesu Christi.” Ajánlta Patócsi Zsófia és Massai Eulalia vallásos keblű hölgyeknek. — A debreczeni Kollegium példánya elül csonka, az 5-dik fejezettől kezdve azonban hízagtalan.

12. **Biblia fordítás.** „Jób könyve. Várad. 1565.” 4 r. 220 lap. Hofhalter Raphael nyomdája. Egy példány a magy. Akadémia könyvtárában.

13. **Hitvallás.** — „Brevis confessio pastorum ad Synodum Debrecini 24. 25. 26. februar. anno Dn. 1567. convocatorum celebratam. Debrecini. Mih. Török. 1567.” 4 r. Tartalma: „1. De uno Jah. 2. De Jehova Elohim seu de Triade. 3. De mediatore. 4. De causa Peccati. 5. De sordibus Antichristi damnandis. 6. De praedestinatione. 7. De libero arbitrio. 8. De statu animarum Sanctarum. 9. De Coena Domini. 10. De pane coenae. 11. De aris et vestibus. 12. De mulierum anima et resurrectione. — Refutatio argumentorum Sabellianorum.” (Athenas 173. l.) A II. János királynak ajánló levelét írta Melius. Ez új hitvallás a nagy vitályt és zavart keltett erdélyi unitáriusok ellen készült a lelkészeknek utasításul. Valóban ez év az unitáriusok roham éve volt a sajtó terén, kik „Rövid utmutatás,” — „Rövid magyarázat,” — „Refutatio Scripti Petri Melii,” — Demonstratio

falsitatis Doctrinae Petri Melii,“ (e műben sophistáknak nevezvék a 3-ság védők), — „De falsa . . . cognitione“ Dávid és társai tollából folyt művekkel, léptek fel Mélius s a háromság hívók ellen. Tömörülni és védekezni kelle hát, ezt tette Mélius s a végből hívá egybe az örökre nevezetes debreczeni zsinatot, mely az egyetemes hullámság közepett szikla alapra helyezkedett, s századokra kiható intézkedéseket hozott létre. — Melius legnagyobb szabásu tetteivel, messzelátó érzékével itt magaslék fel.

14. Hitvallás. „A Debreczembe össze gyűlt keresztien praedikátoroknak, igaz es szent iras szerint valo vallásoc“ Debreczen, 1567. 4 r. 56. l. A fentebbi hitvallás magyarul, fordítá s kiadta Melius, e debreczeni, váradi és kassai egyházakhoz intézett (1567. jul. 16.) előszóval. — Tartalma: 1. Az egy való istenségről. 2. A szent háromságról. 3. A Christus való istenségéről, és hogy öröktől fogva született istennek fia. 4. Az szentlélek való és egyenlő és imálandó istenségéről . . . 13. A szabadakarat ellen . . . 14. (utósó fejezet) Az urvacsorája kenyeréről. A temetés helyéről. — (Lásd részletesebb ismertetését. Prot . . . Lap. 1847. év. 166. lap. Dobos J.-tól.)

15. Kánonos könyv. Melius készítette ezen egyházi törvényeket is, melyeket épen az ő elnöklete alatt tartott Debreczeni zsinat (1567) elfogadván, ki is adott ily czim alatt „Articuli ex Verbo Dei et lege naturae compositi, ad conservandam politiam ecclesiasticam, et formandam vitam christianam in omnibus ordinibus necessariam“ Debreczen. Török Mihály nyomdáján, 4 r. 68 l. Áll 74 cikkelyből. Mind az előszóba, mind a 74. cikkelybe a helyét hitvallásnak őseink által lett ünnepélyes elfogadása be van igtatva. Második kiadása 1591. Debreczenben. — Egy más kiadása is történt Debreczenben 1633. E törvények is a váradi „rövidebb cikkelyekkel“ (1577-ből,) s a tasnádi zsinat (1663.) által hozott pótlékokkal együtt, alapul szolgáltak Zoványi György zilahai lelkész által szerkesztett „Zoványi féle Kánonoknak“ (megjelent e 103 kanonból álló gyűjtemény 1733. Kolosvárt). — Mélius az egyház társadalmi szervezője és kormányzója gyanánt tűnik fel a Kánonok által.

16. Biblia fordítás. „Uj testamentomon“ Szeged (?) 1567. 4 r. A kecskeméti anyakönyvi feljegyzések szerint, Debreczenben, 1571. jelent meg. (S. P. Füzetek. 1859. év. 66. l.) Ember Pál még látta egy példányát a szathmári könyvtárban, (Lampe. 728. l.) melyet 1703. tűz emésztett el. Ma már Melius uj szövetési fordítása egész irodalmunkban sehol nem található.

17. Predikációk. „A szenth Janos irassanak, a kit görögül Apocalypsisnek azaz eltitkolt dolgoknak megjelenésének hinak, predicationok szerent valo igaz magyarázatia“ Várad. 1568. 4 r. 568 ll. Legelül öt lapra terjedő hatalmas fohász van az Istenhez, kél Debreczenben, 1568. jan. 8. ily aláírással „Te isteni felségednek debreczeni juhaival méltatlan nyomorult pásztor Juhász Peter de Horhi.“ Ez ima megható vonásokkal rajzolja a Gondviselést „Te (isten) méhedben hordasz mint édes anya, és tenyeredbe felírtál, úgy óltalmazasz mint szemed fényét, egy csöp könnyünket sem hagyod elveszni, hanem tömlőbe szedőd, a mi hajunkat, futásunkat, tetemünket megszámláltad, soha el nem hagysz...“ Hálát ad istennek, hogy dajkákat szerez az egyháznak, iskolának, mint Mágócsi Gáspárt stb. előszámlálja az akkori egyház védőket és jámbor uri nőket... kéri az istent, hogy „hozza hátra... a Dávid Ferencz eretnkségéből a ker. fejedelmeket.“ — Hogy e munkát Mélius 1566. szept. 10-kén végezte be, mutatja az 509. lapon találtató e megjegyzése „most is a török, tatár, anno 1566. belepte a földet... Szigetet 1566. szept. 7. vette meg,“ a debreczeni példány véglapján levő év 1556 tehát nyomda hiba. — Az egész terjedelmes szövegben névszerint Dávid ellen nem kél ki, nem is említi, miből ki jó, hogy 1566. szeptemberig Dávid tana nem háborítá fel sem Mélius, sem a hívek nyugalmát, de már bezzeg a 17 hó mulva kelt előimában hatalmasan dörög Dávid ellen szerző. — — Érdekes tudni azt is, hogy Mélius korában Debreczenben, s így a reformátusoknál a görög nyelvet nem Erasmus modora szerint olvasták p. o. Jel. 18, 3. versben a négy görög szót így olvassa Mélius „hi empori tis gis.“

Végre felemlitendő, hogy e magyarázat előtt az egész Jelenések könyvét saját fordítása szerint fejezetenkint közli. — Megvan a debreczeni ref. Kollégium könyvtárában, fő czimalapja, s középen pár levél, hiányozván.

18. Vita tételek, „Propositiones de Jah et Jehovah, seu de unitate et trinitate in Deo vero. Item de Christi generatione aeterna etc... 2 die augusti disputandae“ 4 r. Várad, 1568.“ Az itt kitűzött vita elmaradt, vagy az 1568. aug. 24-diki pataki zsinatra vonatkozik, melyet az unitárius zavarok ellen hirdetett Czeglédi Ferencz zempléni esperes. E művére czéloz alkalmasint Melius a János Jelenése 17. lapján „erről szoltam a szentháromságról irt könyvbe.“

19. Vitaokmány. „Disputatio in causa SS. et semper be-

nedictae Trinitatis... per decem dies Albae Juliae habita.“ Kolosvár. 1568. 280 lap. A fehérvári vita okmányait összeszedte Mélius, előszóval ellátva kiadta Heltai Gáspár kolosv. nyomdász és lelkész. Második kiadását is ugyancsak Heltai, de a ki akkor már „a francisco-blandratisták nézeteivel kezdett vitorlázni,“ — rendezte sajtó alá. (Weszprémi: I. 105. l.)

20. Hittan. „Az igaz keresztyénségnek rövid fundamentoma“ 4 r. 1569. ajánlta a hitben már akkor ingadozó II. János királynak. Talán új és bővített átdolgozata ez előbb irt Kátéjának. (Bod. Athenas. 173. l.)

21. Hittan. „Az egész szentíráshól való igaz tudomány“ Debreczen. Komlós (Lupinus) András. 1570. 4 r. Nagybecsü előbeszéddel — kelt 1570. márcz. 1, — mely erős vonásokkal ecsetli a kor erkölcsi romlottságát. (Közölte Tóth Mih. M. Pr. egyház szónokl. tört. 22. l.) A Nagy István könyvgyűjteményével Lipcsébe került.

22. Hitvallás. „Confessio vera ex verbo Dei sumpta et in Synodo Czengerina uno consensu exhibita et declarata. Debrecini excusa ab Andrea Lupino. 1570.“ 5 r. 38 l. A fekete keretes czimlap XI pontba sorozza a tartalmat. Az első 6 lapon a bibliából vett érvek közölvék az antitrinitariusok ellen az ellennézetűek rágalmaira adott felelettel együtt. A következő 6 lapon Melius ajánló levele II. János királyhoz Debreczen 1570. aug. 10. kelve, czélja a szentháromság hitében megerősíteni az ingadozó fejedelmet; Blandrata és Dávid követőit ujkori Pilátusoknak és Heródéseknek jelzi, megróvja őket, a miért nem mertek megjeleni Csengerben; egyszersmind a fejedelemtől új hitvita tartására kér engedélyt, teljesen meglevén győződve, hogy a „Szent Lélek kardjával“ lefognak azok győzetni. — Nyomban közölve van Bézának Genf. 1570. márcz. 9. Meliushoz kelt levele. Béza Melius működését az egyházra nézvé „felette hasznosnak“ tartja, s bátorítja „szép példával“ menni elő elvtársai erősítésében. (Ki van adva mindkét levél Lampe. 263—269 ll.) A tulajdonképeni hitvallás a 16—28 lapokon adatik elő „Confessio pastorum Ecclesiae Jesu Christi, exhibita in Csenger...“ felirat alatt. Öt első cikkkecskéje szól a szentháromságról. A többi cikkek szólnak az urvacsoráról, a keresztségről stb. utósó cikk a „közbenjáróról.“ Aláírva „Horhi Mélius Péter által.“ — e szerint e hitvallás is Mélius tollából folyt.

A Csengeri zsinatra előre ki voltak bocsátva a vitatételek (legalább is 51, némelyik hivatolva van), a zsinatra el nem ment

Dávid külön kiadott munkában (*Responsio pastorum . . . Claudiop. 1570.*) czáfolgatá a „*Melius féle tételeket*“ (*propositiones Melianas*). E hitvallás nevezetessé lön az által, hogy az összes reformatus hitvallások gyűjteményébe (*Corpus et syntagma Confessionum fidei . . . Genf. 1612.*) bár tévesztett nevezetesen „*lengyel (polonica) hitvallás*“ czim alatt, mint főkép „*magyar református hitvallás*“ beigtattatott. s egész Európa előtt mint ilyen mutattatott be.

23. Hit-bölcsészet. „*Principia quaedam in Theologia et philosophia im m o t a.*“ A csengeri confessio végihez nyomtatva 8 lapon, megelőzi Meliusnak Debreczen, 1570. Aug. 15, kelt s Csáky Mihályhoz, II. János király udvari tanácsosa és titkárához intézett ajánló levele, szerző a közlött XXIV elvet és szabályt a végből írta, hogy kimutassa, miszerint a Servetféle Blandratisták, nem csak az isten, de a természet elveinek is ellenségei. (Megvan a 21. és 22. pont alatti mű a debreczeni ref. Kollégiom könyvtárában Grawer „*Bellum Calvini,*“ és Gönczi: *Panharmonia*, czáfértekezéseik után kötve.)

24. „*Krisztusnak, Szent Péternek. Szent Pálnak és pápának egymással való beszélgetései.*“ Debreczen. 1570. 8. r. (Lásd Weszprémi. II. 46.)

25. Növénytan. Mélius halála után 6 évvel jelent meg Hel-tai Gáspárné műhelyében az ő *Herbariuma*. „*Az fáknak, fűveknek nevekről, természetekről . . .*“ Kolosv. 1578. 4 r. 376 l.

26. Egyházi énekek. Karácsoni ének „*Mindnyájan örüljünk hű keresztyének*“ (179. ének), a verssorok elejéből kijő „*Melius fecit in Debreczen.*“ — Nagypénteki „*Csodálatos nagy bölcsesség.*“ (210. ének.)

27. Könyörgések „*a debreczeni főbíró és esküdt polgárok választása előtti könyörgés*“ (*oratio.*) Egy hely belőle így hangzik: „*Tartsd meg a te nyomorult anyászentegyházadat, és ezen te szegény nyomorult városodat, holott a te neved segítségre hivattatik, tiszteltetik és imádtatik.*“ (Közlé Révész I. Prot . . . Lap. 1858. év. 1157. l.) Hihetőleg a derék Duskás Ferencz főbíró beigtatása alkalmára készült 1570, ki iránt Mélius tisztelettel viseltetett. „*Ez alkalmi könyörgés, mint valami erekye, több mint egy századnyi időközön az évenként megtartatni szokott tisztujítás alkalmával, előzőleg mindenkor felolvastatott.*“ (Szűcs. Debreczen Tört. II. 553. l.) — „*Nagyon valószínű, hogy tőle eredt azon latin szövegű ima is, mely a városi tanács minden nagyobb fontosságu tárgyalásainak elébe volt jegyezve.*“ (u. o. 554. l.)

28. Levelek a fentebb említetteken kívül a) Bullinger Henrikhez, írta Debreczenben 1569. ápril 27. Ebben Melius Dávid Ferencznek két munkájában (a két „Cognitio“-ban) felhor-
dott 400 eretnek-tétel sorozatát és czáfolatát igéri kiadás végett Zürichbe küldeni. Gyors tudósítást kér: lesz-e vállalkozó nyom-
dász, különben Genfbe fogja átküldeni Bézához. E levelet legelő-
ször világ elé Böhl Ede bocsáta „Confessio Helv. 114. l.

b) Dudics Andráshoz, ki mint pécsi püspök lépett ki (1567-ben) a r. k. egyházból Krakkóban létekor s ott meg is nő-
sült, — két levelet irt Melius. Thretius Kristóf, Béza barátja, ki akkor Krakkóban időzött s Dudicsot a helvét tudósok körébe akarta vonni, javasla Méliusnak a Dudicshoz közeledést. Melius engedett s 1571. (május hó körül) egy levél kíséretében megküldé neki néhány iratait az erdélyi unitariusok ellen. Dudics, ki ekkor már lélekben az unitár nézeteknek hódolt, mérsékletre inté Me-
lius (1571. jun. 30.) — Melius egy 2-dik s igen kemény levéllel válaszolt (1571. aug. 16.) Dudicsnak, kit irataiból hitetlennek, anti-Krisztusnak (Krisztus ellenségének), Ario-Sabelliusnak ismert meg, meghagyván neki, hogy művecskéit (mea opuscula) hala-
déktalanul adja át Thretiusnak. Dudics végválasza (kelt 1571. szept. 22. Antimelius aláírással), melyben végleg szakított Melius-
sal, a legnagyobb gyűlöletet leheli Melius ellen, szemtelen bohócz-
nak, eszeveszett emberkének stb. nevezvén őt, szégyenli, hogy oly könnyelmű lehetett, miszerint könyveit (libros illos) és leveleit el-
fogadta.) A két utóbbi levelet közlé Géresi Kalmán. Prot . . . Lap. 1862. év 954. l.) Károli Péter váradi lelkész kísérté meg Dudi-
csot jobb véleményre hangolni Melius iránt (1572-ben), de sike-
retlenül, mert Dudics Károlihoz irt levelében „csodálja ennek em-
beri érzületét, miszerint ez egy oly szörnyet (mint Melius) tűr, sőt szeretettel ölel.“ (Lásd e nevezetes levélváltásokat, Lorandus Samuelfy: Andreae Dudith Orationes . . . de vita et scriptis — Halae. 1743. 109 . . .) Lubieniczky lengyel egyháztörténetirő cso-
dálja Dudicsnak zordságát „e jó férfi“ (Melius) iránt. Melius Du-
dicsban az eretnekséget támadta meg, de Dudics Mélius személyét és lényegét zúzza szét egészen keresztyéntelen érzülettel.

Valószínű, hogy B é z á h o z is irt leveleket, ezt következtetni lehet ennek Meliushoz irt két leveléből (1570. márcz. 9. és jun. 18. ez utóbbi közölve van Lampe. 269. l.) Thretius-sal is vál-
tani kellett leveleket, még pedig 1569-ben, sőt előbb is.

29—31.) Elveszett vagy kéziratban maradt művei.*) Az előbb Dudicshoz intézett, ettől Mélius felhívására, Thretiusnak átadott s ez úton Genfbe juttatott művekről írja Béza (1570. márcz. 9.) Méliusnak, hogy „könyveit (libri tui) megkapta, de Crispinus nyomdász, családi gyásza miatt, azt még ki nem nyomathatta; de meg a nehéz olvashatás miatt (rosz írása lévén Méliusnak) újra le kell azt tisztáztatni. Maga írja Mélius II. János királyhoz intézett levelében (a csengeri vallástétel elébe függesztve), hogy „3 könyve adatott ki Genfben“ (Hæc omnia S. M. V. ex tribus libris meis Genevæ editis clarius intelliget“ Lampe. 267. l.) E művek az unitáriusok ellen irattak. E 3 könyv egyike lehet azon négy százat haladó eretnek tételek sorozata és czáfolata, melyeket a Dávid-féle két „Cognitio“-ból vont ki s még 1569. april 27. kiadás végett Bullingerhez Zürichbe küldött meg. — Másika pedig, néhány zsidó rabbi szentháromság ellenes tételeinek czáfolata. Sőt megczáfolását igéri a rabbik Párisban kiadott szidalmazó iratának is, melynek egy példányát Thretius, az ő barátja, küldé meg neki. — Ugy látszik, hogy azon időben az unitárius támadások által felbátorítva a zsidó rabbik is, (köztök József nevű) eljöttek vélték a kort, a keresztyén hitczikkek ellen irodalmi fegyverhez nyulni; sőt azokat, mint egykor Hithagyó Julian, gúny tárgyává tenni (nugari et illudere)! Lásd Bullingerhez irányzott levelét, Böhl. Helv. Conf. 117. l.

Mélius mint író, ha nem volt is rendkívüli mély tudós, de az egy Szegedi Kis Istvánt kivéve, kortársainál alantabb nem áll; tekintetbe veendő az is, hogy az ő pályája nem elszigetelt szobatudósé, de a közélet tüzeiben küzdő csatáré volt, s mint ilyenek, hosszabb fontolgatásra ideje sem lehetett; a mint elgylt elve, vagy egyháza ellen a támadó röppentyű, sietve kellett viszonzni. Ő a hit védője volt a pusztá emberi okoskodások ellen, a védett ügy szentsége s nem fegyvereinek netán időszerű gyarlósága szerint hozandó felette az ítélet!!

*) A „Bővebb czikkek“ 63. articulusában a mondatik, hogy az anabaptisták és Serveticusok elleni „egyéb érveket és bizonyítékokat lásd a Háromságról (de Triade) ez évben irt s 1567. augusztusban kiadott magyar könyvecskében, libello ungarico.“ Vajjon nem Meliusé ez? s vajjon hol létezik? Miután magyar, anál becsesebb volna!

26. §. *Mélius Péter.*

Azon vas jellemű és munkás férfiú, ki a már letett alapokon szélesesen terjedő, szilárd és viharokkal daczó élő testületté szervezte a magyar református egyházat, — abban az orthodox hitet eleveníté, s hitvallásokba öntve emlékszerűleg kifejezte, Mélius Péter volt. Született Somogy megyének Horhi nevű falujában 1535 körül, tehát oly időben mikor már Dévay irta czáfművét Sárvárt (34. l.) Családi neve „Juhász“ volt, ezt görögösíté Mélius-ra (mélon, görög szó = juh.) — A wittenbergi egyetem anyakönyvébe 1555. okt. 25. írta be magát így: „Petrus Melius hungarus.“ Innen 1558-ban hivatott meg a város által debreczeni lelkipásztornak s az ifjú tudós csakhamar vezérférfivá nőtte ki magát. „Neki sem születésében, sem családi egybeköttetésében, sem anyagi körülményében nem volt semmi érdekes, de a néphitéérti rendkívüli lelkesedése, páratlan szorgalma, szilárd elhaározottsága kivívták részére a kortársak fe tétlen tiszteletét.“ (Szűcs: Debreczen Tört. II. 549.) Két év múlva esperessé, 1561-ben pedig superintendenssé választatott.

Kora és köre minden hitmozgalmaiban irányadólag, sőt döntőleg szerepelt. A r. katolicismus támadó fellépése ellen az eger-ölgyi vallástételt szerzé (1562), hogy szegletkő legyen az; az ágostai vallástétel uralmával szemben a Helvét Hitvallást honosítja be, s ez által az európai nagy református nemzetek családjába avatja fel a magyart; — végre a csengeri zsinaton 1570. a csengeri hitvallást hozza létre, mely az Erdélyben, sőt Magyarhon némely helyein is, erőre kapott egység hívők (unitáriusok) ellenében, hajszálnyit sem engedve fejezi ki a szentháromság hitcikkét. Mint egy második Athanasius küzde a magyar Ariusnak mondható Dávid Ferencz ellen, s a ref. egyházat a fenyegető szétmállástól az ő rendíthetetlen kitartása mentette meg, az ingadozó lelkekbe új erőt öntvén épen lángoló hite által. Valóban ő volt fővezére „ama nagyszerű irodalmi és tudományos harcznak, melyet a dicső ősök a szentháromság hitéért vívtanak, a mely harcz a magyar reformált ie gyház élet-halál harcz vala.“ (Révész Imre. Figyelmező. 1872. év. 180. l.)

Irodalmi művei számosak, negyedrétbe számítva ötödfélezer lapot haladnának s húsz íves kötetre osztva, tennének 15 kötetet 31-re tehető külön munkái, s mindezt 14 év alatt termelé az ő elméje! Irt egyházi beszédeket szentírás magyarázat alakban

(5 kötet),- hitvallást (négyet),- hittani fajta művet (hetet),- vita iratot (ötöt),- ezeken kívül jeleskedett mint biblia fordító. Az ő irói munkássága igényelte és hozta létre a debreczeni könyvnyomdát (1561.) s ellenfele, az unitárius Dávid Ferencz, bizonyossága szerint, kiadott könyveivel diszes palotát szerze a debreczeni piacon, mi irói termékenységét, s művei kelendőségét eléggé igazolja.

Hitbeli meggyőződését merészen, elszántan és leplezetlenül fejezte ki nemcsak irataiban, de előszóval, zsinati termekben, heves vetélyek sorompói között, tudósok, urak, fejedelem, népkegy s változó korszellem ellenében.

Nagyágát elleneinek gúnyja és gyűlölete valamint tisztelőinek dicsérete és szeretete egykép bizonyítja. Mig a világhírtű Dudics András egykori pécsi püspök „elveszett, esztelen emberkének, kérkedő bohócznak“, — irományait „boldogtalan, szörny-szüleményeknek“, Blandrata meg „ravasz ámitó“-nak (vafer impostor) nevezé (1568. jan. 27.); — addig a fél Európát beutazott Skaricza Máté „egyetlen“ (unicus) Melius Péternek, — Béza Tódor pedig, ki két levéllel is megtisztelte, — „az igazság felette erős bajnokának“ tarták őt. Ellenei rettegték, hivei tisztelték.

Élte délpontján (36. éves korában) a testi és lelki nagy munka emésztvén el, halt el Debreczenben, 1572. decz. 16. éji 11 órakor, s a Czeglédutcza végén álló dombos, ma már elhagyott, ősi sírkertben temettetett el, sirja felé óriás kőkoporsó (ingens saxum) hengerítettvén.*) A debreczeni városi tanács jegyzőkönyve halála bejegyzésekor „tiszteletre méltó nagy tudomány“ jelzővel illeté őt.

Erős, következetes, hajlithatlan jelleménél fogva legjobban hasonlít a reformáció magyar apostolai közül Genf reformátorához, s így a „magyar Kálvin“ név legméltóbban őt illeti. A más-hítnézetűek iránt türelmetlen volt, mint Kálvin és százada, mert engedékenységgel közönyös lenni nem tudott; — a puritán egyszerűséget szerette, épen mint Kálvin, s ezért a jelmezre, külsőre so-

*) „In coemeterio suburbano extra portam Czegledinam tumulatum fuisse, monstrat lapis sepulchralis hodie dum superstes“ — írta Wessprémi debreczeni orvos 1774-ben; az egykoru városi jegyzőkönyv szerint „in horto sepulturae ad orientem, in vertice collis majoris tumulo est conditus, quo igens saxum involutum est.“ — E szerint a magyar reformáció 3 oszlop apostola: Dévay, Kálmáncsai, Mélius, nagy valószínűséggel debreczeni földben nyugszanak.

kat adó papokat „fényes bogarak”-nak nevezte; — az isten, „legfőbb urságát” ismerte el, ép úgy mint Kálvin, ezért hirdeté, hogy „valamely nép és ország istennek nem szoigál, örökre el kell annak veszni,” — és „a tanító isten nélkül semmi” (Apocalypsis) . . A magyar reformáció fővárosává ő emelte Debreczent, mint Kálvin Genfet, — s a kegyelet késett emlékszobrot emelni nevének.

Jegyzet. A nagy elmék teremtik a nagy idöket, s a nagy idök szülik a nagy embereket, Mélius kora valóban a magyar reformáció történetében a legfordulatosabb, válságosabb, és sok tekintetben páratlan. Nagy és századokra kiható eredményt előállító embereink éltek akkor. Méliussal egykoruak valának: Szegedi, ki ugyanazon évben halt is meg, Károli Gáspár, ki Wittenbergben tanuló társa volt, Huszár Gál, Károli Péter; Hebler Mátyás; Hel-tai Gáspár, Dávid Ferencz; — a r. katolikusok közül: Veráncz Antal, Oláh Miklós, Dudics András; a fejedelmek közül János Zsigmod és I. Miksa, mindkettő felvilágosult uralkodók, — a külföldiek közül Béza Tódor és Knox János, mely utóbbi Meliussal egyazon évben hunyt el.

Tagadni nem lehet, hogy ellenfelei iránt kiméletlen volt, gyűlölt és gyűlöltetett, nyelve lezúzó, néha rettenetes, mint az élet-halálharcz korában szokás. Földingás, villám és dörgések között a lelkület egészen más szokott lenni, mint béke ölén szende hold fény, vagy mosolygó derület világa alatt. Az unitarismusnak kérelhetlen sujtója volt, saját lelkész társának Somogyi Máténak igazolnia kellett magát a városi tanács előtt, hogy ment az unitárius rokonszenvektől, egyik hallgatója Patkó Mihály hasonlót volt kénytelen tenni, így kívánván Mélius. (Szűcs: Debreczen Tört. II. 552. l.)

Túlélte öt neje Erzsébet és két leánya: Anna és Dorottya; özvegye iránt kiváló előzékenységet és kegyeletet tanusított a város

„Midőn Mélius fő-főkint közreműködött, hogy a magyarság egyik lüktető erébe a Kálvinismus, mint valami szellemi galván folyam, bevezettség, ezzel egy új korszaknak veté meg alapját; s a mint a nemzet szívébe jutott az új üdvös elem, új, valódi „eltörölhetlen jelleget” hagyott az hátra, t. i. a jogtalan nyomás alatt meg nem olvadó lelkületet. Ki ne hallotta volna a népszerű kifejezést: vasnyaku kálvinista, mely az egyenesség, hajlíthatlanság fogalmait egyesíti? — Hazánk történelmében, hogy annak élete „könnyűnek nem találtatott” az eltapodó részéről, sulyos Brennus-kard a magyar reformált egyház vála; s ki a Kál-

vinizmus e Brennus-kardját a nemzet egyik oldalára övezte, az Mélius volt. E tekintetben hát, vallás különbség nélkül, a magyar nemzet hálájára is érdemes ő." (Beszédék, melyek a reformátusok debreczeni főtanodájában . . . Tóth Sámuel és Balogh Ferencz tanároknak . . . beiktatásuk alkalmával tartattak. Debrecz. nyomtatott a város könyvnyomdájában, 1866. 8 r. 51. lap." Ára 30 kr. a bejövendő összeg Mélius Péter emlékére fordittatik. Lásd e kiadványban saját székfoglaló beszédemet „Mélius Péter hatásáról" 25—46-dik lapig, különösen a 44. lapot.)

27. §. Az unitárius egyház keletkezése Erdélyben 1566—1568.

Az olasz félszigetről elűzött merész és tulzó gondolkodók egyrésze, köztök Socin Lélius és Blandrata György, Lengyelországba menekültek s miután ott a szervezkedő református egyház tanát a szentháromságról vita alá hozván visszaveték 1562. (nov. 4.) a pinzovi zsinaton: lelkészeik hivatalról lemondásra vagy kibujdoklásra lettek szorítva, csak is Rakov mező városban tudtak 1569. után némileg meggyökerezni s tekintélyes állást foglalni.

A Socin pártu Blandrata György, ki azt vallá, hogy az istenségben a mint egy isteni lényeg, ugy csak is egy isteni személy van, előbb Genfből (1558), majd Lengyelországból (1563) kiűzetvén Erdélybe jött, János Zsigmond fejedelem udvari orvosává nevezteték ki, itt annyira megnyerte az ifju fejedelem bizalmát, hogy a nagyenyedi zsinatra (1564. apr. 9.) fejedelmi képviselőül és elnökül küldetett.

E zsinat után, melyen a ref. egyház végleg elvált a lutheránustól, Dávid Ferencz kolosvári fő lelkészszel, a ki 1559 óta határozott kálvinistává vált, közeli viszonyba jött s az unitárius tanfogalmakat vele megkedveltette.

A különben is kétkedő és habozó Dávid Ferencz lelki világában végbement nagy fordulatot Károli Péter kolosvári tanár tudatta a magyarhoni kálvinistákkal Az unitárius nézet a tordai zsinaton 1566. (márcz. 15.) már nyilatkozik, a mennyiben a papság a 3 személy ellenében egy isten lényt vall (Capita Consensus: hárompontu tordai hitvallás.) Még határozottabban kezdődik a szakadás a nyomban megnyílt gyulafehérvári zsinaton (1566. april 24—27), hol János Zsigmond is jelen volt s a szentháromság tanát Dávid ellenében Mélius Péter védte szen-

vedélylyel, Servétus-féle*) hazugságnak bélyegezvé Dávid rejtélyes állítmányait. Itt szembesült először egymással az unitáriusi mozgalmak két leghatalmasabb alakja mint ellenfél: Dávid és Mélius. Ugy látszik, hogy a többség Dávid nézletével rokonszenvezett itt, mert megállapodásra nem juthattak; ellenben az ugyanazon évi marosvásárhelyi zsinat (1566. máj. 19.), melyet pedig Dávid hitt össze, határozottan a református felfogásnak hódolt.

Ez évben, 1566-ban, alapítá meg Dávid Kolosvárt az első rendszeres unitárius egyházat, midőn a szabad ég alatt hatalmasan predikálván, hallgatói vállukon vitték be őt a piacutczai nagytemplomba, mely ettől fogva unitárius templommá lett.

Mélius szükségesnek látta immár az erélyesebb és szervezetesebb ellenállást s a debreczeni zsinaton 1567. febr. 24. Dávid hét tételét tévesnek nyilatkoztatta, s ellenében „brevis confessio“ czim alatt a szentháromság tanát a ref. egyház elvei szerint írásba tétette. Nemcsak, hanem az ugyan ekkor alkotott debreczeni egyházi törvényekben (Canones Meliani, vagy is Articuli Majores) a fejedelmek felhivatnak a Servét és Sabellian azonkori (nunc) eretneksége, a Krisztus és Szentlélek istensége tagadásának megbüntetésére (6. Artic.); a Servetikus stb. eretnekek nézetei „napok sőt óránként változnak“ nád és szalma szálkint, és szilárd alap nélküliek. (61. artic.); ezek halálra méltók, az egyházból kirekesztendők, a hatóság által pedig pallos jog szerint megöletendők (64. artic.). Blandrata és Dávid ugyan megnevezve nincsenek, de nyilván rájuk van célzás.** Ezzel a harcz megizentetett Deb-

*) A spanyol Servétus Mihály, a szentháromság világhírű gúnyolója, megégettetett Genfben 1553, mint eretnek. Sabellius, 3-dik, Arius, 4-dik századbeli ker. papok valának, kik a Krisztus állandó istenségét finom modorban ellenezték, ezért eretnekek közé soroztattak.

**) „Tanítjuk, így hangzik magyarul a kemény 64. cikk, isten igéjéből, hogy a káromlók, eretnekek, az igaz tan által törvényesen megczáfoltak és elítéltek: halálos bűnösök, az egyházból kivetendők, a tisztviselőktől (a magistratibus) pedig kardjognál fogva kivégeztetendők (occidentos.) Mint a milyenek a Sabellianusok, Serveticusok, Ariánusok, Fotinianusok, kik a személyi különséget sajátság, alany, nyilvánulás és intézkedésben (dispensatione), a valódi és igazi háromságot tagadják, s az istenségnek, személynek, allománynak egységét egyedül az atyának tulajdonítják.“ Azon eretnekek hát, kik az isten „igazi egysége, lényege és háromsága ellen,“ továbbá „a fiu és szentlélek istensége“ ellen tanítanak, mint istenkáromlók (Lev. 24.) megöletendők (occidentis).“ — Miután Európaszerte a háromság tagadók isten káromlókul tekintettek — az egy Erdélyt kivéve, saját létök és jó hírók megvédése szempont-

reczenből, kivált miután Mélius egy körlevélben (1568, febr. 2.) Sabellius és Arius-féle eretnekséggel vádolta Dávidot és követőit „nem kételkedvén, hogy a viperák fajzatai isten igazságos ítélete következtében tragice dőlnek el,” — de szükségét látja annak, hogy a bajok elhárítása végett magukat a hívők „imákkal, s a tudomány és szentírás segédelmével erősítsék.” Vészharang-kint figyelmezteté az egyházak doktorait és őrállóit szilárdságra; az általános ingadozások korában maga menvén kitartó munkásságban példával elő.

Ez alatt Erdélyben Dávidék az irodalom terén fejtettek ki roppant munkásságot a maguk érdekében, többek közt Mélius és a debreczeni zsinat végzése ellen Dávid Ferencz czáfolatot (Refutatio Scripti P. Melii...) bocsáta ki, ajánlván 1567. (szept. 1.) II. Jánosnak, szabad tanhirdetést kért tőle, mindennemű kül kényszer ellen tiltakozott. — Blandrata és Dávid tekintélye, kik részére a fejedelem sajtót is állíttatott (1567 óta) Gy.-Fehérvárt,*) s az ezen kibocsátott számos magyar nyelvű röpiratok,

jából is vissza kellett utasítani Méliusnak minden szentháromság ellenes nézeteket. Sajnos! hogy az új szövetség szellemével öszhangzott „kerülését” (devitamus) az eretneknek (61 artic) a válságok forrongásának hatása alatt az ő szövetségi zord állásponttal (haereticos lapidandos esse. 5. art.) cseréltek fel s hozták javaslatba hitszilárd őseink! A szeretet is lehet vak. A hit is tulhajtó!

*) Hofhalter Rafael debreczeni nyomdász az unitarizmus szolgálatába állván Debreczen egy kevés ideig nyomda nélkül maradt, erre czéloz Melius Péter a „Szent János irásának... magyarázatja” című s 1568, Váradon megjelent műve az „olvasóhoz” intézett szövegében „miként az oskolák, praedikátorok fészkei megromlanak ez nagy sok háborúság miatt, így az isten a nyomtatást is a mi országunkban megfogyatkoztatá.” Így a nyomtatás megfogyatkozását istencsapásnak tartja. Gúnyosan ki kél a bérért magát eladó debreczeni nyomdász ellen szójátékot csinálva nevéből. „Amaz Roszhalter Rafael, a ki a szentháromságot megcsufolta... mint Judás a pénzért elárulta, megfaragta és csufolta a szentháromságot (a gunyképek faragvány mintáira czéloz)...” A debreczeni nyomdát ujonnan kelle felszerelni, panaszkodik Melius, hogy nem sietnek az urak segíni kellőleg a felszerelést adakozással „jó szerszámmal a szegény nyomtatók nem csinálhatnak.” Alább „a szegény könyvnyomatóknak sem házok, sem jövedelmök.” Valóban szép vonása Mélius lelkének, hogy a nyomdászatot annyira szíven hordozá.

A debreczeni kánonok, az ugynevezett „Bővebb czikkek.” melyek 1567. febr. 24. hozattak, a 62. cikkben kárhoztatják azokat, kik a szentháromságot „rútképek és alakokban” (foedis simulacris et idolis) kigúnyolják, milyenek a Serveticusok. Az egy istenben egységet és há-

szenstháromságot gúnyoló képek (horrendae et abominandae imagines. Lampe. 686. l.) nagy mozgalmat keltettek; folyt a szó és toll harc az unitáriusok és kálvinisták közt. A szenstháromság erőpiratokban „Geryon, Czerberus, 3 alakuszőrny, háromarczu bálvány” stb. névvel illetett a hívők nagy botrányára.

Kedvez az új mozgalomnak a tordai országgyűlés 1568. jan. 6. vallásügyi törvénye, mely rendelé, hogy kiki az evangéliomot minden helyen az ő értelme szerint hirdesse, a hitközség oly lelkészt tarthasson, a kinek tanítása tetszik; — senki tanításaért hivatalától el ne mozdíttassék. E leplezett irányú törvény hallgatólagul szabad kezet engedett az unitárius nézetű lelkészeknek a terjeszkedésre. Az unitáriusok innen kelteznek felekezetőknek Erdélyben törvényes létezését. *)

Azon férfiú, ki az unitarizmust diadalra segélte Dávidon kívül főleg Kornyi Békés Gáspár, a fejedelem leghivebb embere, 1565 után Erdély egyik legnagyobb birtokosa, s fejedelmi tanácsos volt; mint ilyen legtöbb befolyással volt János Zsigmondra, s egyik főtenyezője a tordai végzésnek, mely a hitszabadságot biz-

romságot két szelenczébe (thecis) festik, az egyik szelencze az istenség lényege, melyben az atya, fiú és szentlélek, mint 3 kés a hüvelyben, tartalmaztatnak, s egy szelencze és 3 kés négy levén, a háromság hívőket négy isten hívéssel (quaternitas) gyanusítják. — A másik szelencze (theca) a háromság, melybe (a gúnykép szerint) az egység záratik. Egy tárgy 3 helyen! Bor három kisebb edénybe töltve! E gúnyképben terjesztett okoskodást czáfolja idézett kánon, mondván „gonoszul ábrándoznak azok, kik az isteni természet egységét és azonságát, és a háromságot vagy is az egy Jehovah megkülönböztetett sajátosságait és intézkedéseit (dispensationes) az atya, fiú és szentlelken kívül lehetőknek tartják, s a lényegét, mint valami elvontat, kopárt, szelenczét terjesztik elé. A természet egysége nem található az egyedeken kívül, sem ezektől elválasztva, de azért az egyedek számát nem szaporítja, mert az egyedeken kívül az nincs. Az istenség egysége és azonsága az atyában, fiuban, szentlélekben van, ezektől külön nem vehető, s így isten lényegének egysége a személyektől elvontan nem mennyiség, s nem szaporítja a háromságot. A szelencze kívül van a tartalmon, de a lényeg nincs kívül az atya, fiú és szentlelken. A négység (quaternitas) mint üres vád visszatartatott. (De Disciplina Ecclesiastica ... opera Georgii Gönci ... Debreczini. 1633. 86—96. ll.)

*) Háromszázados emlékünnepe törvényes létezésök és szabadságuknak meg is ülték 1868. aug. 30-iki tordai zsinatjokon. Az emlékhymnus újra kifejezést ad hitelvőknek e soraiban „Megváltónknak őt (Jézust) hívők, vallván ember-létét.” Ember és megváltó vajjon nem ellentétes fogalmak-e a hittanban? (Lásd. Prot. Lap. 1868. év 1219. l.)

¹ Az unitarius lelkek száma ma Erdélyben 53,539-et tesz.

tosítá. Maguk az uniárius írók koruk Gamálielének, Krisztus bajnokának, támaszuk és védnöküknek nevezik őt. — Az udvari emberek támogatása következtében aztán csakugyan rövid időre gyors és rohamos emelkedést vőn az unitárizmus áradata.

28. §. *Nagy hitviták s az unitarizmus délpontra emelkedése, fejlődése János Zsigmond haláláig. (1568—1571.)*

A kedélyek forrongásban voltak, egyesek és hitközségek lelkesmerete habozásba jött a felett, melyik félen van az igazság, s mintán a két fél egymást kölcsönösen gyanúsítá: a hitkérdés megoldása végett a fejedelem elrendelte a közös vitatkozást. A tiz napi vita Gyulafehérvárt 1568. (márcz. 8. stb. napjain) a fejedelem palotájában tartatott meg, jelen volt azon János Zsigmond udvarával, Csáki Mihály és Békés Gáspár tanácsosok, Blaudrata. Dávid, Gyulai Pál fehérvári tanár, és Basilius István kolosvári lelkész az unitáriusok, saját czimezéssel „evangelikus hittiek” részéről; — Mélius Péter, Czeplédi György váradi lelkész, Károli Péter ekkor már váradi tanár, Turi Pál bihari lelkész stb. a reformátusok, mint magukat nevezék „Katholikusok” részéről. *)

A nagyszerű vita végeredményileg az unitáriusok javára ütött ki, mivel a fejedelem teljes szabadságot adott ezentulra is mindkét félnek szóval és irodalom terén vitatkozásra. Mélius szerint e vetélkedésből „több romlás, mint épülés következett.”

Ellenkező eset volt Magyarországon a Ferdinánd uralta részekben, mert midőn a szentháromság tagadó Egri Lukács ungvári lelkész a kassai zsinaton (1568, jan. 27.) az itt készült hitvallást, hogy t. i. „az ige (logos) öröktől fogva személy . . . egészből egész, igaz istenből igaz isten” (Lampe. 213.) megtagadta aláírni, s mivel az isten fia öröktől fogva való személyességének ellenzése

*) Mily gondolkodással és érzülettel volt áthatva Mélius a vitán megjelenésekor, megtetszik „A Szent János jelenéséről” szóló magyarázata elé bocsátott, 1568. jan. 8. kelt imájából, holott is Servetus és Dávid eretnekségét vaslánczra nevezí, melylyel a Sátán némelyeket megkötözött; — alább a Jelenés sommájában „az hitetlenek seregét és gyülekezetit az égbe meggyőült üstökös csillagokhoz” hasonlítja. . . Dávid Ferencz és Servetus eretneksége fénylik az égen, de hamar elvész a cometa” (jós hang szerű!) Szerinte „Dávid még et fúj a község lelkébe.” — Ily két erős meggyőződés embere, mint ekkor Dávid és Mélius valának, aligha állt valaha egymással szemben egyháztörténelmünk terén, béke és alku lehetlen vala köztök. A vihar élén emelt hullámok zúznak vagy zúzatnak.

miatt úgy tűnt fel, mintha a Dávidéhoz hasonló mozgalom árt akarna indítani: Miksa király tábornoka Schwendi Lázár által elfogatott s öt évig fogságban tartatott. (Tud gyűjtem. 1829. VI. kötet.)

Miután a fejedelem, környezete hatására, szívből unitárius lett (1569. aug. 10.) főbb hivatalokba unitárius nézetűeket juttatott; továbbá külföldről is, nevezetesen Wittenbergből, erélyes fellépésre szólíttatott fel, mit bizonyít azon tény, hogy Major György wittenbergi tanár czáfiratában Dávidot halállal büntetendőnek véleményezé; végre benn a hazában is unitárius egyházak alakultak: hogy „a hivek lelkismerete megcsendesedjék,” hivatta össze a fejedelem udvari papja, Dávid Ferencz által a nagyváradi vetélkedést (disputatio) 1869. okt. 10-re, azon meghagyással, hogy közérthetőség szempontjából a vita magyar nyelven folyjon s az üldözésnek eleje vétessék.

A meghívóban Dávid a szentháromság tana felett gúnyolódik és ferdít, irván „ők (a reformátusok) ötséget (quintitas) vallanak, egy lényeket, ki isten, három személyt, kik közül minde-
nik isten, és egy embert Krisztust. Ellenben ő csak egy istent vall, ki igéjével és lehelletével (verbo et spiritu) teremte minde-
neket; a megtestesülést emberi találmányok sorába utasítja; azt azonban elismeri, hogy Krisztus isten fia, csodásan született, az atya a maga istenségét közölte vele de csak isten végzetében és tudatában, (s így fogalmilag) nem pedig valódiilag öröktől fogva való. A szent lélek az atyának és fiúnak személytelen szelleme, bennünk működő életerő, hatály (virtus).” Lampe. 228.

A református lelkészek — Mélius vezérlete alatt — az erdélyi unitáriusok ellenében irányelvül „Sententia catholica“ *) czim alatt hat pontu vallástételt szerkesztettek, e szerint vallják, hogy az egy istenben öröktől fogva három valóban (realiter) megkülönböztetett alanyi tulajdonság (proprietas hypostatica) volt, az atya, fiu és szentlélek pedig lényeg, méltóság és hatalomban egy. A fiu valóban öröktől fogva való mint az atya lényegéből született, majd emberi testbe öltözött, megváltónkká lett istenember. A szentlélek az istenség 3-dik alanya. (III.

*) Méltán nevezteték katolikus hitnézetnek, mert „bármennyire különbözzenek is a protestansok a római katolikusoktól egyebekben, a szentháromság tanában tökéletes egyező értelemmel vannak” (Hagenbach). Így hát Melius és társai a r. katolikusok helyett is küzdöttek, s bizonyára az ő hálójokat, elismerésöket is megérdemli e tekintetben! E talajon prot. és r. kath. egyház egyek.

IV. V. VI. pontok.) Aláírtak a debreczeni, bősörményi, szoboszlai, derecskei, békési, szentesi stb. lelkészek összesen 62-en. (Lampe. 246.)

A hat napig tartó komoly vitán Dávid pártfogója Békés Gáspár elnökölt (moderatorkodott), jelen volt a fejedelem is a vita folyamába bele is szólt, még pedig Mélius ellen. Ismét Mélius és Dávid harczolának a szentírás és okoskodás fegyvereivel egymás ellen: az isten, a fűség, a krisztus istensége felett. A vita teljesen be nem végeztetett, János Zsigmond berekeszté az üléseket azon határozatával „birodalmában minden részen szabadság uralkodjék.“ A két felekezet teljesen elvált egymástól, Dávidék külön vallástételt adtak ki „az egy atya istenről;“ a két tiszavidéki lelkészek, „az eretnekeknek egy lélekkel ellenszegülők,“ szinte; ez utóbbiban, melyet Bod Péter „legszebb vallástételnek (pulcherrima confessio) nevez, s melyet a fejedelemnek ajánltak, így fejezik ki hitnézetöket a sarkkérdésben: „Hiszszük Isten egyszülött és örök fiát, az ur Jézus Krisztust az atya állományából idők előtt (ante secula) születettnek, a ki leszállt az égből, megváltóunkká lön, isten és ember, s kárhoztatjuk e megváltó ellenségeit, ál-testvéreket, kik őt istenített embernek (deificatum hominem) lenni állítják.“ (Lampe 250—52.)

E szakadást eszközlő vetélkedés után Váradon is tömegesen álltak át az udvar által kegyelt unitár egyházba.

Mélius, ki saját állítása szerint azért jelent meg társaival a vitán, hogy „isten tisztességét és a Krisztus istenségét őltalmazza,“ — kit maga Béza Tódor két levélben (1570) bátorita és edze, — rendületlenül küzdött s még egy kísérletet tesz a fejedelem megnyerésére, neki ajánlja „Az igaz keresztyénség fundamentoma“ czimű művét (Debreczen, 1869.) s egy hit-lelkével telt levél mellett (1570. aug. 10.) megküldte újabb értekezéseit Béza észrevételeivel, melyeket Genfben nyomtatott a magyar ariánusok ellen, új zsinattartásra kérvén engedélyt.

A zsinatot meg is tartá Csengeren 1570. Ezen azonban Dávidék nem jelentek meg. A csengeri confessio tiz pontjában lett kifejezve, s megerősítésül aláírva, a szentháromság hitágazata református értelemben. *)

*) A csengeri hitvallás az isten fiáról ezt tanítja „Krisztust testére nézve Dávid fiának, s ember testvéreihez, a bűnt kivéve, mindenben hasonlónak hisszük. Hiszszük és valljuk, hogy ugyanezen Krisztus, ige minőségben, (secundum Logon) az atya isten egyszülött fia, az atyával

Végre mindezek daczára az unitárizmus elérte csakugyan tetőpontját, Kolosvár meghódolt annak, átpártolt Heltai Gáspár oda való lelkész is, s a fejedelem a marosvásárhelyi országgyűlésen 1571. jan. 5. magát is unitáriusnak vallván, élénk vita után törvényül hozatta „confessióért senki ne bántassék, se predikátor, se hallgatók,“ — ekép nyertek az „egy istenben egyet értő egyházak“ mint magukat nevezték, országos szabadságot, bár világosan megnevezve nem voltak. Mélius és a csengeri zsinat unitáriusoknak nevezék őket.

Nem sokára ezután 1571. mart. 14. meghalt az ifju fejedelem 31 éves korában s Gy.-Fehérvárt unitárius szertartás szerint temettetett el. Sommer János kolosvári unitárius tanár tartá felette a dicsbeszédet hangsúlyozván „ő volt a legelső király (tegyük hozzá mint unitárius király utósó!) kinek birodalmában az isten egységét valló tudomány szabadon taníttatott és meglehetős előmenetelt tett.“ — Az ő türelme és bátorsága azon korban mindenesetre példátlan s dicsőség illeti őt az utókor szempontjából, hogy alatta „a hitért és meggyőződésért kiontott vér nem áztatta a földet“ (Jakab Elek jeles czikke Keresztyén Magvető. Kolosv. 1863. II. kötet. *)

egyenlő isten és Jehova, ki kezdettől fogva minden dolgok előtt (ante omnia opera), a legmagasztosabbnak szájából, mint dicsőségének fénye, állományának jellege (characterem) született, ki által lettek mindenek a teremtés előtt, a teremtésben és a teremtés után. Ki szövetség angyalának, isten beszédének, az idők teljességében testet öltöttek mondatik. Rom. 1. 8. 9. Zsid. 1. 2. 3. Gal. 3. 4. Ki isten alakban, az atyához egyenlő létére magát megalázta és szolgálai alakot vőn fel, ki emberré levésében lefizette az egész váltságdíjt (antilütron), azaz egyenértékű árt, örök lelkének hatalma és ereje által. Mivel úgy tetszett az atyának, hogy abban test szerint, azaz valóban, benhonolna az istenség egész teljessége, hogy így mindenek általa felépíttethessenek. (restaurari possint.) Efez. 1. Kolos. 1. 2. II. Kor. 5.

Jólehet ezen Krisztusnak mint testvéreihez mindenben, a vétket kivéve, hasonló valódi embernek: test szerint emberi eredet és születés tulajdonittatik: mindazáltal amennyiben az atyának egyszülöttje, isten alakban létező, oly élettel bir, mint az atya, kezdet és időszerinti változás benne épen nincs. Mivel az élő-istentől jött élő-isten (Jehova a Jehova egressus), örök időktől küldetett: egyedüli, titokzatos és kimagyarázhatlan születés által egy szülöttje az atyának.“ (Lásd. Confessio vera... in Synodo Czengerina. Debrecini. 1570. a II Fejezet.) Közlők ez erőlyes hitvallás pontját, mint a nagy unitárius vitáknak végeredményét, melyre tanilag a ref. egyház jutott.

*) A felette részrehajló s vakbuzgó r. k. Istváni Miklós kemény és sötét ítéletet mond János Zs.-ról „csak néhány szemét ember-

29. *A református és unitárius hitelvek, s kölcsönös hangulat a váradi disputatio idejében.*

(Kutató: „Unitárius írók a XVI-dik századból.” I. Kötet: A nagyváradi disputatio. Kiadják: Nagy Lajos és Simén Domokos tanárok. Kolosvárt, Stein Jánosnál. 1870, 8 r. 178 l. az 1570-dik évi kiadás után. A lap idézetek e könyvre vonatkoznak.)

A váradi vetélkedés (disputatio) az atyaság, fiúság, Krisztus istensége és a szentlélek felett folyt.

I. *Dávid* és követői álláspontja, elvei. Dávid határozottan ellene nyilatkozott a szentháromság bevett tanának „a pápa antikrisztus új istent talált, — egy állatot (lényeg) és abban három valóban különböző személyt: atyát, fiút és szentlelket... és az egy bizony isten helyébe ezt a négyeseges bálványt hozta be.” Tagadja, hogy e pápai tudomány igaz legyen s az istennek könyvében megtaláltassék (13. l.) „A fiu öröktől fogva nem volt, sem akkor midőn a menny és föld teremtetett, hanem akkor kezdetett, mikor fogantatott szentlélektől és született szűz Máriától (97. l.)... isten országában, mely lelki ország, Krisztus az első szülött, ki által mi is születünk (73. l.) Miután vette a Krisztus az atyától az istenséget, az az istenség, a melyet vett, halhatatlan, de mielőtt kapta volna, nem volt halhatatlan; noha az istenség, mely a Krisztusnak adatott halhatatlan, mindazáltal a Krisztus ő maga meghalt érettünk (152. l.) ha halhatatlan lett volna, nem halt volna meg (147. l.)” — A Krisztus istensége. „Mikor azt mondjuk, hogy a Krisztus isten, annak az egy istennek teljes istenségét tulajdonítjuk neki, mely teljességgel ő benne lakozik. (70. l.)... a Krisztus örökké való isten, mert az

rel barátkozott annyira, hogy ezek tetszésök szerint forgatták. Elhalt ifjúsága virágában, Jézus istenségének megvetője, s gonosz eretnokségnek követője, ki az ő isteni dicsőségét gyalázza, kora halállal mult ki, kétségkívül hogy örök kárhozatra vessék.” (Magyarország Története 1490—1606. Fordította Vidovich György. Debreczen. 1868. II. K. 582. l.) E nevezetes kor úgy látszik azt is igazolja, hogy a magyar lélek egyaránt bir hajlammal, érzékkel az isten fiúság, és isten atyaság titkos és nagyszerű hite iránt ép úgy, mint az ész-elviség (rationalismus), hitforratás s hitbeli könnyelműség iránt, amazt Melius ezt Dávid e valóságos Chamaelon képviselvén, annak iránya istent közelíteni hozzánk, emennek: távolítani azt az embertől és szükségleteitől.

istenség nem időszerint való, noha az atya isten a maga istenségét időszerént adta neki (99. l.) . . . valami a testnek fölötte, avagy a test kívül vagy a Krisztusban, a mit az atya a Krisztusnak adott, az az ő istensége, adta neki az ő dicsőségét, nevét, megszentelő lelkét, ez az ő istensége (140. l.) Nem vall két istent, mert a Krisztusban lakozó istenség, melyért ő istennek mondatik, az atya istensége (156. l.) Az ember J. Krisztus a teljes atyai istenségnek hajléka, temploma, mindenek felett áldandó isten, új világ teremő. (174. l.) — Krisztus imádása. Nem csak az egy teremő atya istennek hajol meg minden térd, hanem még a megfeszült J. Krisztusnak is. A Krisztus imádása meg nem háborítja, fel sem fejt az egy teremő istennek tiszteletét, mert az egy teremő isten magasztalta fel az ő fiát és parancsolta, hogy nem csak az emberek, hanem még az angyalok is imádnák Krisztust. Ha az atya-istenen kívül és az ő parancsolatja kívül tisztelnők a Krisztust, bálvány imádók volnánk. Krisztusnak is könyörgünk (113. 119. l.) Nyilván vagyunk pedig, hogy a Krisztust imádnunk kell, de ezt imádván, ugyanazon egy teremő istent imádjuk, mert ez vagyunk a Krisztusban, — tiszteltetik és imádtatik a Krisztus, mert egyenlő az ő mennyei szent atyjához (116, 117. l.) — A szentlélek: istennek hatalmas és mindenható ereje, ajándék, tanító, oktató kenet, tűz, élő víz, megvigasztaló, a fiúnak lelke, isten erejének velünk való maradása, közlése. (176. 177. l.)

II. *Mélius* és társai álláspontja s elvei. — A szentháromságról: „E három t. i. atya, fiu és szentlélek egy isten (14. l.), e háromnak egy istensége van (16. l.). Az atya isten elszakadhatlan, azért valljuk Krisztust úgy teremőnek és áldandó istennek lenni, mint az atyát; mind a három teremő (21. 23. l.)“ Fiuságról: „valaki minden teremtetett állatnak előtte született az atyának állapotából az az istennek örökkévaló fia és egyenlő az atyához, ilyen a Krisztus (72. l.) az isten fia, ki mennyből alá szállt, vette fel a testet és lett testté, immár nem kettő, hanem egy. (89. l.) Krisztus embersége (emberi természet) öröktől fogva nem volt, Dávid magva ezt teszi (27. l.), az emberségnek adatott a hatalom, de az istenségnek sajátja volt, annak nem adatott.“ „Mikor mi Krisztus két természetéről szólunk, nem két Krisztust vallunk, hanem csak egyet, mikép a test és lélek egy ember, azonképen az isten és ember egy Krisztus, az isten ki öröktől fogva született, az ember, ki időszerint felvétetett. (89. l.)“ Krisztus istenségéről „Krisztus ő magától való, halhatlan és láthatlan isten (148. l.) a megtestesülés előtt csodákat tett . . . a Krisztus egy

isten az atyával, azon teremtető üdvezítő; az örökké való isten egyesült a J. Krisztussal (121. 139. l.); az istenség mind az atyáé, mind a fiué, az atyaság az atyáé, a fiaság a fiué, nem az atyaság van a fiuban, hanem az atyának istensége, az örökké való fiu, a logos, ki született az atyának valóságából (58, 160. l.) A mennyben isten, egyenlő az atyához, a mennyben ember, kisebb az atyánál. (165. l.)“ Ha a megszentelő lélektől volna az ő istensége, következik, hogy a szentlélek mind emberségének, mind istenségének atyja; — valamint azonban Krisztus nem a szentlélek fia, azonképen istensége nem tőle van“ (140. l.), Krisztus imádásáról: Krisztus emberségét nem imadjuk, istensége van az atyától, emberi természetét a szentlélek formálta (112. l.) Azokért imádtatik a Krisztus, a mikért az atya (118. l.) úgy kell imádni a Krisztust, mint az atyát (121. l.)“ — A szentlélekről: a szentlelket is egy istennek valljuk az atyával és fiuval.“ (166 l.)

III. *Kölcsönös hangulat* és ellenszenv a két táborban. Dávid és követői szerint Méliusék azzal áltatták a községet, hogy Dávidék bálványimádásra akarják vinni a hiveket s nem igaz istent tanítanak, holott szerintök Méliusék viszik bálványimádásra a népet, megtagadják s megvetik az igaz Krisztust (164. l.); a ki a háromságot tanítja, sok istent és bálványokat hoz be és támaszt, s az anti-krisztus vallását hirdeti (171. l.), — semmit sem tudtak az apostolok a pápának állatos, háromságos, személyes, meddő istene felől (172. l.) A fejedelem is határozott ellenszenvvel viseltett Mélius iránt, nem csak háta mögött, udvara előtt róvta meg őt kemény szókkal s bátoritá fel nagyjait Mélius ellen, hanem nyíltan megtiltotta, hogy ne pápalkodjék, az unitár lelkészeket ne kergetse, könyveiket ne égesse, senkit hittel az ő vallása mellé ne kötelezzon, a fejedelem az unitárius vallást nevezé igaz vallásnak (130. l.)

Méliust a felsőbb unitár körökben bolondnak, kábának, hazugnak gúnyolták (127. l.); a Mélius oldalán levők kívánák, hogy a vita folytán, választott bírák ítélvén, a másik fél megbüntettesék, ők pedig bosszusággal ne illettessenek; a bálványimádási vádakot szidalmazó beszédeknek nevezvén visszautasíták, ellenfeleik hisznek két egyenetlen istent, egyik láthatlan és halhatlan, másika látható és halandó levén (155. l.) és időszerénti (99. l.), ők a bálvány imádók (111. l.) A szentháromság ellenes kor áramlata s népszerűség ellenében találólag jellemzi Mélius belvilágát, kormánytól elhagyatottsága tudatát, és ennek daczára allhatatosságát e tétele, melyet az 5-dik napi vita előtti imája után monda „a mi orczánk

bátor szégyentüljön meg, csak dicsőíttessék meg az isten.” (128. l.) Mily nézetekkel volt a lég is mintegy megtelve, a váradi vetélkedés után az udvar adta elő példa után, s hogy fogták fel a háromság hívők Krisztus ellenségeit, kitetszik Mélius 1570. márcz 1. kelt előbeszédéből, e szerint az anti-krisztusok (érti az unitáriusokat), mint a zsidók kergetik, csufolják, feszítik, ölik Krisztust ez háromért: első, hogy isten fiának mondta magát, istenhez egyenlőnek tette magát (Jan. 5. r.), hogy istennel egynek mondta magát noha ember volna. — (Lásd. Tóth Mih. Magy. Prot. Egyház szónoklat Tört. 23. l.)

Jegyzet. Az unitáriusok s főleg Dávid Ferencz által Kolosvárt 1570, Nagy és Simén tanárok által ugyancsak Kolosvárt 1870-ben újra kiadott nagyváradi disputatio naplója részrehajló pártmű daczára annak, hogy az előszóban hiteles és meg nem hamisítottnak állittatik. Ugyanis nevezett kiadvány 1-ször egy oldalú, a fejedelem főnépével nézte át, maga a fejedelem is tett hozzá, a mi eszébe jutott, ezt állítják a kiadók; minthogy pedig az átnézők unitáriusok s így ellentáborbeliek voltak, nem lehet feltenni, hogy a maguk előnyét feltüntetni ne óhajtották volna, ide mutat az is; hogy a kiadványt fejedelmi tekintély alá helyezék; továbbá, hogy az egykoruak is különféle ítéletet hoztak a felett, kilátszik belőle a gúny, ellenszenv, kivált az oldal jegyzetekből, a szavak éléből, hol például a reformátusok vallása „pápázók vallásának” van jelezve (X. 3. 62. 165. ll.) E tendentiosus gyanúsítás szélre kedvezencz théma volt, mutatja az unitárius lelkészek egy közösen megállapított s Békés Gáspárnak ajánlt hitvallás előszava is, melyben a reformátusok szinte „új katolikuskoknak” neveztetnek (l. Várfalvi Nagy János, „Reform” napi lap 1870. év 236. stb. számaiban.)

2-szor. De ellenmondások is vannak a kiadványban. Méliusnak az van adva szájába, „mi még a fehervári disputációban megvetettük ez igéket: állat, személy,” Dávid hasonlót állít: „egyszer már Erdélyben elálltak az egy állat és személy mellől, most ismét elővették.” Hellopaeus pedig visszautasítja ez állítást „mi az egy állatot és három személyt el nem hagytuk.” (15. 16. 81. l.) Az egy lényeg és 3 személy sarkalatos alkotó része a háromság tanának, e nélkül unitáriusságba jutottak volna azonnal. — Továbbá a fejedelem hihetetlen állítást tulajdonít Méliusnak, mintha ez azt mondta volna, „a vita előtt azt sem tudtam, mi legyen a Krisztusnak istensége, azt sem tudtam, micsoda Krisztus istenségét predikáltam, hanem a tegnapi napon bűvék az én

fejembe.“ (166. l.) Maga Dávid megczáfolja ezt a vitán, mondván: „már korább Debreczenben (és így jóval a tegnapi nap előtt) azt fogadá Mélius, hogy megbizonyítja, hogy a Krisztus oly isten, mint az atya, láthatatlan, halhatatlan.“ És így jól tudta Mélius mi legyen a Krisztusnak istensége. — (76. l.) Az ilyfélék nagyon csökkentik a kiadvány hitelességét részrehajlatlansága felől.

3-szor De nem is telyes a mű, először, mert a vita be nem végeztetett, 6-dik napon félbeszakasztatván a fejedelem által; de megkínagyások, hézagok is mutatkoznak, p. o. a hatodnap i vitában Thúri Pálról épen a fejedelem állítja, hogy az 5-dik napon olvasott, beszélt, holott a kiadvány szerint Thuri az nap nem is szólt, beszéde legalább közölve nincs. A fejedelem oly tételt idéz (némelyek vakmerőségét), mely az előzményekben nem találthatik világosan (166. l.) — Mélius beszéde a 4-dik napi vitán csonkítottnak látszik a kiindulás és alap közöltetvén csak, ellenben Dávid hosszas czáfolata adva van, ebben Krisztusnak a megtestesülés előtt angyal ábrázatban megjelenését „emberi álomnak, anti-krisztusról talált szemfényvesztésnek, hazugságnak“ nevezi kemény nyelven, mi mutatja, hogy e tételre súlyt fektetett, a Mélius beszédeben, mely Dávidé előtt van, az angyal ábrázatbani megjelenés hiányzik, tehát nem közöltetett. (121—124.) Az angyalokróli kérdés még másodnap hatalmasan szellőztetett mindkét oldalról.

Ha mindkét fél küldöttei közös meghatalmazás és előleges átnézés után szerkesztették volna a kiadványt, mi nem történt, lehetne e művet megnyugtatóbban fogadni református szempontból. Mindemellett is üdvözljük e kiadványt, mint a XVI-dik századi magyar hittani irodalmunk emlékét s e téren nyelvkincsét!!

30. *Az unitarizmus hanyatlása, Dávid bukása (1571—1579.)*

Nem a hitvilág ész által teljesen ki nem kutatható mélységén, hanem inkább csillogó, öntetsző s felette ruganyos emberi okoskodás lánczolatán nyugvó erdélyi unitarizmusnak napja, világi támogatói megfogytával, leginkább pedig alapítója Dávid Ferencz tekintélyének megrendülésével, gyorsan hanyatlani kezd s veszté népszerűségét, daczára annak, hogy szellemi hatalomra nézve egy táborral felérő ellenküzdére Méliusnak kora halála kedvező esélynek látszott.

Maguk az unitáriusok is érzék, hogy János Zsigmond halálára jók nagy veszteség s most már földi reményöket Békés Gás-

párba veték. Dávid Ferencz *) azonnal kifejezé félelmét, hogy az igaz vallásnak bontakozása lesz; az unitárius lelkészek meg **) szorongva szólítják fel Békést „koruk egyik jeles Gamalielét“ „Krisztus bajnokát“: ne engedje ellenségeik dühének és álnok kivánságának sikerülését, — hanem nagy tekintélyével, éles elmével és kézzel védelmezze meg őket. — De Békés a törvényes fejedelem elleni fellázadása, s a nemzeti érzülettel homlok egyenest ellenkezőleg a bécsi udvarhoz csatlakozása miatt, nemcsak befolyását, vagyonát veszti el, hanem mint fegyvert ragadt trónkövetelő Radnót mellett megveretvén (1575. júl. 9.), halálra ítéltetett s futással menté meg életét, véglegesen Lengyelországba költözött s ott halt meg Dáviddal egy évben (1579.) Így ez oszlop emberbe vetett remény meghiusult.

Az új fejedelem Báthori István (1571—1576) r. katolikus létére türelmes volt a vallásfelekezetek iránt, de az ujitásokat e téren nem kedvelte, az állami nyomdát Gyulafehérvárt kivette az unitáriusok kezéből, úgy hogy Dávid most már kéziratban védheté magát; Blandrata a fejedelem szolgálatába szegődött, 3 telket nyert is adományul, Dávid iránt pedig önzés és félelem miatt meghidegült. Ezek következtében a közhangulat fordulatot váltott, melyet csak Dávid nem vett észre.

Ide járult az is, hogy Dávid egyéni tekintélyét és jellemét botrányos családi viszánya nagyon elhomályosítja s töle sokakat elfordított. Nevezetesen 2-dik neje, egy ifju gazdag asszony, Barát Kata házasságtöréssel vádolván őt, válópert kezde ellene (1574.) A nagyenyedi papi törvényszék Alézius Dénes (erdélyi prot. püspök 1569—1577) elnöklété alatt elyalasztá őt nejétől, papi hivatalában maradhatását hivei izlésére bizván. Hallgatói megtarták ugyan Dávidot hivatalában, de Báthori Kristóf fejedelem az 1577-dik évi országgyűlésen működését Kolosvár és Tor-dára szorítja, a zsinattartástól eltiltá s ezzel az unitarizmus terjedése elébe gátot vetett.

*) Lásd következő művének előszavát: Az egy atya Istennek és az ő áldott szent fiának a J. Krisztusnak istenségéről igaz vallástétel a prófétáknak és az apostoloknak írásnak igaz folyása szerint... Irattott Dávid Ferencztől, a megfeszített J. Krnak szolgájától Károli Péternek és Mélius Péternek okoskodásának ellene vettetett. Kolosvár, 1571. ápril. 22. ajánlva Kornýáti Békés Gáspárnak.

**) Egy szintén Békésnek ajánlt közösen megállapított munkájokban — lásd Várfalvi Nagy János cikkei Békés Gáspárról a Reform napi lap, 1870. 236—261. számaiban.

Mind e mellett is Dávid bukását az akkori idők által el nem birható saját tulzása, folytonos szilárdtalansága, csak nem vakmerősége idézte elő. *) Saját eddigi elvtársai nem akarván az eddigi vívmányokat kockáztatni s méltán félvén a végletbe menéstől, előbb mérsékletre inték őt, sőt Blandrata az ő ellensúlyozására Erdélybe hívta Socinus Faustust is, a socinianismus egyik európai kezdeményezőjét, (1578—1579 volt Kolosvárt Faustus). De sem ez, sem az 1578. apr. 27. kolosvári országgyűlés végzése, mely „a hallatlan és káromló vallásujítást“ ellenzé: nem térítette higgadságra vagy megállapodásra a rohanó Dávidot. A fejedelem Báthori Kristóf elfogatta őt s a gyulafehérvári országgyűlés elé állíttatá 1579. jun. 2. itt Blandrata azon ujitással vádolta, hogy Krisztusnak imában való segélyül hívását a meghalt szentek imáadásával egy színvonalra helyezé, és a zsidó vallásra tér vissza. **)

Mily közbotránkozást szült Dávid új iránya, mutatja, hogy Blandrata maga részéről visszautasita minden elvközösséget Dá-

*) A r. katolikusból lutheránussá, lutheránusból kálvinistává, kálvinistából unitáriussá vált Dávid itt sem tudott nyugpontot lelteni, hanem még tovább sodortatott. Blandrata és Socinus Faustus álláspontja nem elégíté ki, hanem tulzóbbakhoz hajolt. Bock Sámuel szerint Neuser Ádám, előbb Heidelbergi lelkész, utójjára az unitarius vallásból muhamed hitére átpátrolt egyén, Dávidot Krisztus imáadásától elfordítá, 1572, mikor Sommerral Erdélybe érkezett. (Fr. S. Bock. Historia Anti-trinitariorum Regimonti et Lipsiae, 1774. T. I. 170. 889. pp.) A tulzó Sommer János-sal — kolosvári unitarius tanár 1569—1573;— és Paleologus Jakabbal, szinte kolosvári tanár (1573—1577. később Rómában égettetett meg), valamint Kárádi Pállal barátkozott és értett egyet. — A váradi disputatiokor vallott elvét feladá, mikor gyűlekezetében azt tanítá: Krisztust, minthogy természetére nézve nem isten, tévely nélkül segélyre hívni nem lehet (Bod. P. Hist. Unit. 85. l.) Az ő általa hirdetett nézetekben gyökeredik az erdélyi szombatosok vagy zsidózók felekeze is. Ő a keresztyén-ség határára csak nem kívülre helyezkedék élte vége felé.

**) Faustus, kinek barátilag feltárta nézeteit Dávid, tudósítá kézalatt Blandratát a felől, hogy Dávid a zsidóságba rohan, Krisztust mellőzni, Mózeszt az egyházba behozni akarja. Erre Blandrata eszközlétére a fejedelem a tanács által eltíltá Dávidot a szószéktől s őrizet alá vettette, majd 1579. april 24. a tordai részletes nemzeti gyűlés elé viteté, hol ügye a junius 1-re tűzött gy.-fehérvári orsz. gyűlésre halasztatott, maga a legszigorubb fogságba vettetvén. (Bod Péter: Historia unitariorum in Transylvania. Lugduni Batavorum. 1776. 8 r. 187 107. 114.) Blandrata, Dávidnak halálos ellensége, s épen ezért szenvedélyes részrehajlástól nem ment, Paelolog Jakabhoz 1580. jan. 10. irt levelében így jellemzi Dávid tanát „Sepelliendum esse evangelium, et revertendum ad Mosen et ad circumcisionem.“ (Bod. 144.)

viddal; valamint a megidézett unitárius lelkészek mintegy 25-en; köztök Hunyadi Demeter, Szathmári István, Basilius István, Eppel János, Dávidnak kolosvári tisztársai, esküvel igazolák, hogy nem részesei Dávid új tudományának. *)

Az unitáriusok már ekkor két pártra voltak szakadva: a többség Blandrata védszárnya alatt a Krisztus imádását helyeslé s Kolosvárt 1579. júl. 2. az egybegyűlt unitar lelkészek János Zsigmond korában kiadott művekből egy vallástételt készítenek (Consensus ministrorum . . .) s alá is jegyzék; a nagy kisebbség, hová Kárádi Pál is tartozott, a Krisztus imádását elveté, sőt a keresztséget és urvacsorát is, tehát Dávid irányát követé 1638-ig, a dézsi egyezményig (complanatio). — Invocantes et non invocantes.

A korlátnok Kendi Sándor mondá ki Dávid felett az ország ítéletét, melyszerint ő „mint az egyház egységét elhagyó, koholt tudomány valló, káromlásra vetemült eszelős ujitó a fejedelem tetszése szerinti időig fogságban tartatik.“ A már ezelőtt is súlyos betegségben roskadozó szerencsétlen Dávid a dévai börtönbe szállítottatott s ott halt meg nem sokára elme zavarodásban 69 éves korában 1579. nov. 15. „félelemért avagy kedvért vallását meg nem változtatva“ (váradi disputatio. 132. l. saját mondata.**) Ugyanazon Blandrata, ki felemelte, buktatta meg őt.

A kincssóvár és önző Blandratát — kit Kálvin éles szemmel „képzeltgős orvosnak“ nevezett, — 70 éves korában Lengyelor-

*) Nem így érte Kárádi Pál, Dávid rendületlen tisztelője, tömösvári pap s unitarius superintendens az alföldön, ki 1579. nov. 9. egy heves levelet intéze a kolosvári unitarius lelkészekhez, vádolván árulás, tudatlanság és rossz lelkiismeret felől s Judás Iscarioteseknek nevezvén el; Blandratát „viperának, tudatlannak, ravasznak, árulónak,“ Faustot „olasz esztelennek,“ Dávidot pedig vértanunak tartván; a kolosvári lelkészeket guny névvel illeti Basiliust basiliscusnak, Szathmárt Szamáriusnak, Eppelt Eb-heliusnak torzítván el. (Bod. Hist. Unit. 146. p.)

**) Utósó műve egy hitvallásféle, melyet kéziratban nyújt át Gyulafehérvárt Blandratának a lengyelországi unitárius egyházak bírálata alá bocsátás végett, a ki ki is küldte azt Lengyelországba, de a nem helyeslő bírálat már Dávid halála után érkezett meg. Az 1780-diki egyetemes unitárius zsinaton olvastatott fel a lengyelhoni válasz, 250 unitarius lelkész, 16 kivételével, helyesli azt s így Dávid nézete elejtetett. — Dávid utóda a kolosvári főpapságban és unitarius superintendenségekben Hunyadi Demeter lőn (1579—1592), ki a gyermek keresztséget azonnal visszállította az unitar egyházba. (Székely Sándor, Unitaria vallás történetei. Kolosvárt. 1839. 32. 85. l.)

szágban, hová kiköltözött — vagyonaért egy rokona fojtá meg 1580 után. (Bayle: Dictionnaire historique.)

Magyarországban, nevezetesen Békésen, Basilius István kolosvári lelkész akará meghonosítani az unitárizmust, de Mélius kintasíttatá; Pécsen meg, melynek híres püspöke Dudics András maga is sociniánussá lett, — Válaszuti György lelkész állt az unitáriusok élén, kivel a nagyhirű Skaricza Máté, ráczkevei lelkész, bo-
csátkozott vitába (1588. aug. 29); a tolnai lelkész Décsi Gáspár pedig el is tiltá hiveit érintkezésbe jönni a Krisztus istenségét tagadó unitáriusokkal. (V. Jankovich Miklós: A socinianusok eredetéről. Pest. 1829.)

Jegyzet. Legerősebben elhatalmazott az unitárizmus Kolosvárt, hol a református egyház jó darab időre elfojtatott, csak is a Bocskai-féle szabadság-háborúnak köszönhetette a kálvinizmus e városban való feltámadását. A reformátussá lett Báthory Gábor fejedelem lett annak helyreállítója, új megalapítója, az 1608-diki kolosvári országgyűlés az ő szorgalmazására határozá meg, hogy „szabad legyen a református papoknak Kolosvárra bemenni és minden egyházi kötelezettségeket vinni.” E fejedelem ajándékozta a reformátusoknak az óvári templomot, felhatalmazván a lelkésze-
ket arra is, hogy a halottakat nyilvános ünnepélylyel eltemethessék; minthogy azelőtt az uraló unitáriusok nem engedték meg nekik a belváros utczáin a szertartásos temetési menetet; s a nép hangulat is annyira ellensége volt a kálvinistáknak főleg, hogy még 1609-ben is közkeletű babona volt, hogy minden háromságos papnak a pokolba kell jutnia. — A türelmet bizony az unitáriusok sem ismerték eléggé akkor, mihelyt és meddig valahol egyedül uralgó polczra jutottak. E tekintetben nincs egymásnak mit vetni szemére. — (Szász Gerő: „A Kolosv. ref. egyh. történetének vázlata.” Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára.” Kolosv. 1870. 8, 9, 20, ll.)

31. §. *Beythe István, a csepregi szóváltás, a két protestáns felekezet elválása Dunán túl, s ennek szomorú következményei.*

(Kütfő: Fabó András: Beythe István Életrajza, Pest, 1866. 8. r. 76 l. Tóth F. Túl a dunai Püspökök. — Győr, 1808. 8 r. 90 stb. ll.)

A lutheránusok és kálvinisták legtovább képeztek közös egyházkerületet túl a Dunán, Sopron, Vas és Zalamegyékben, az úgynevezett: „Fertő és Balaton közti” egyházkerületben a Rába két

partján. Ez egyházkertület superintendense Beythe István 1585-től fogva közösen igazgatta mind a két protestáns egyházi gyülekezeteket.

A németországi tulhajtó lutheránusok, hogy magukat a kálvinistáktól ridegen elkülönözzék, aláírták az Andreä Jakab tübingai tanár által tervelt „Formula Concordiae” hitokmányt 1577. (máj. 28.), melyet aztán Ágoston szászválasztó fejedelem, s legtöbb német lutheránus egyházi testület ünnepélyesen tettek magukévá (1580, jun. 25). Ezen hitrajzban, a lutheranizmus e magna chartájában, megállapították a Krisztus testének mindenütt s így az urvacsorában is, jelenvalósága, az „ubiquitas” dogmája, és a másképp értő kálvinisták, eretnekek gyanánt kárhoztattak. A végelválás a két testvérfelekezet közt, mondhatni elszigetelés, ily hitrajz és hangulat miatt, bevégzett tényynyé lőn Németországon.

Hazánkban, épen a Dunán túl, hasonló mozgalom tartotta izgatottságban a kedélyeket, s a túlbuzgó csepregi lutheránus lelkész Réczés János minden követ megmozdított a felekezeti gyűlölet felszításával lutheránus hitfeleinek elkülönzésére. E pártbeliek Brentiánusoknak is nevezetnek eleinktől, Brenz János würtembergi luth. lelkészről, a ki első emelte dogmai tekintélyre a „testmindenüttiség (ubiquitas) tanát” (1559.)

Nádasdi Ferencz, a jeles Tamás fia, a Rába vidéki protestantizmus világi főpártfogója pedig a megtört béke és testvéri közöség fentartására törekedett, e célból meghívta a két fél főbjeit Csepregre (Sopron.) A csepregi szóváltás (Colloquium) a téres templomban tartatott 1591. (jun 2, 3.) jelenvoltak mintegy 15-en, u. m. Nádasdy, Beythe, Réczés a magyar Brencz, Skulteti, Szörény bártfai új lelkész, Horvát Gergely szepesi alispán s többen. Legelőbb is a kálvinizmus gyanujában állt Beythe István superintendens fejezte ki köszönetét Nádasdi iránt, a miért ő az egyházak testvéri egyesülését keresné. A szóváltás a lutherán urvacsorai nézet felett folyt, legfőbbkép Beythe és Skulteti közt. Beythe, elve a reformatio sarkalatos elvével, a szabad vizsgálat jogával, leplezetlenül mondá ki meggyőződését, — mely a kálvini felfogást közelít meg. — Midőn pedig a gyűlés kihallgatás helyett bíráskodni akarna felette, lelkiismeretén való ez urkodást tűrni nem akarván, fiával, Beythe András surányi lelkésszel, boszúsan odahagyta a gyűlést. A vihar kitört.

Ellenfelei, a többségben levő Réczés párt, szentségtörőül (sacramentarius) és békeháborítóul tünteték fel Beythét, s a nehez-

telő Nádasdy azon nyilatkozatával „az ágostai hitvallás ellen cselekvőket birtokain megtérni nem fogja” — zárult be e viszálykodó szövegtétel.

Itt veszi kezdetét a két protestáns egyháznak közigazgatásilag különválta. A sopron és vas megyeiek többnyire hivek maradtak Luther tanához, míg a többi megyék magyar egyházai kálvinistákká lettek. A szakadást még inkább növeszté ifju Beythének (Andrásnak) értekezése az urvacsoráról, melyet (1591, jun. 23.) Réczéshez küldöttát, kérvén őt és feleit, hogy az igazság előtt ne hunyják be szemeiket; továbbá azon üdvözlő vers, melyet maga Beythe István írt, Pathai István pápai ref. lelkész „Sakramentumokról” szóló könyve elé (megjelent Pápán, 1592), mely versből a lutheránusok felfogása sötét időbelinek, urvacsorájok „pápista mise-félének” (papae missa) látszott feltüntetve: mert a Réczés-párt, a helyett, hogy engedelmeskedve elment volna Beythe superintendens által Vépre (Vas) hitt zsinatba, ellengyűlést hirdetett Hegyfaluba 1577. s ugyanekkor Vépre sértő átíratot küld, mi miatt az elkeseredett Beythe superintendensi hivataláról leköszönt, egyszersmind „német-újvári confessio” czim alatt éles választ bocsátott irodalmilag közre ugyanazon évben.

Erre a Réczés-pártiak magyarra fordíták, 1598, az Egyességi Hitrajzot (formula concordiae) s annak aláírására akarták a Nádasdy birtokán működő lelkészeket birni, az előszóban pedig Beythe ellen keményen kikeltek. *) Beythe védelmére ismeretlen szerző bocsáta ki kéziratban (1599) „igaz mentség” czim alatt egy a méltatlanságot visszatörölő iratot. Maga Beythe még ekkortájt is egész szeliden és érzékenyen kéri fel levélben Nádasdy főurat (1599. jan. 25.), állitná helyre a feldult békét.

Daczára azonban Beythe lemondásának és bevallott kálvinizmusának, nem választottak a lutheránusok még más superintendens, hanem Réczés János és Magyar István esperestek vitték a lutheránusok, Beythe András pedig a kálvinisták egyház igazgatási ügyeit; 1612-ben azonban, Beythe halálával, a lutheránusok Klasz ekovics István szentmiklósi lelkészt, a reformátusok pe-

*) A hitrajz czime „Summája azoknak az Artikulusoknak, kikről vetélkedések támadtanak az augustana confessióba való tanítók között, és a kik ez következő írásban, mely az Egyességnek könyvéből magyar nyelven irattatott, isten ígéjének tanítása szerint, és az hitnek egyenlő folyása szerint isteni félelemmel megmagyaráztattanak.” Keresztúr, 1598.

dig Pathai István pápai lelkészt választák saját superintendensökül. Az elszakadás ténynyé vált.

Beythe István a kálvinizmus nyílt hőse s némileg áldozata, született hihetőleg Kő helységében (Baranya, 1532.) Tanult Tolnában, volt külföldön (1555), tanárkodott Szakolczán (1559), lelkészkedett Sárvárt (1564), majd Alsó-Lindván, innen hivattott Sopronba magyar papnak, hová őt Bornemisza Péter semptei lelkész s az alsó Vág és Fertő közötti egyházkerület superintendense (1570—1584) ajánlta 1574. Végre 1582 körül Németujvárra költözött s lón Batthyányi Boldizsár udvari papjává. Hegyfalu templomában 1585 (Jakab napján) választatott mindkét felekezet által superintendenssé. Superintendensi hivatala 2-dik évében tartá a csepregi zsinatot (1587. márt. 12.) s bocsátá ki a csepregi kánonokat 27 pontban, mely szervező tehetőségének egyik bizonyítványa; superintendensi hivataláról leköszönté után szeliden tűrte ellenfelei gunyját, s élte 84-dik évében, megvakulva halt meg 1611, s temettetett el Németujvárt.

Irodalmi művei közül főhelyet foglal a g e n d á j a, (megjelent 1582, Gyzzing, 8 r. 50 levél, egyetlen példánya a marosvásárhelyi könyvtárban van), melyben mondja, hogy „a kik oltáron szolgálatják az urvacsorát, azt áldozattá fordították, — Krisztus-vacsorának, nem pedig áldozatnak mondandó az.” Másik műve „Keresztényi tudomány” (tankönyv, 1582. Németujvárt), benne tanítja, hogy „a szentség kenyere és bora el nem változik, hanem állapotában marad.” Irt ezenkívül biblia magyarázatokat, mik buzgó ígéléséről bizonykodnak.

Beythe úgy tekinthető, mint az Egyességi hitrajz keltette felekezeti düh áldozata; érdeme, hogy tiltakozott a szeretetlen mű ellen, melyet a külföld mérsékeltebb protestánsai is még létrejövételkor elítéltek; hazánkban pedig a lutheránusok még 1668-ban is a kassai zsinaton Liefmann Mihály superintendens alatt tekintélyül tartottak fen. (Munyai L. Antal? Hist. Ecclesiae evangelicae in Hungaria . . . Halberstadt. 1830. 116. p.)

A csepregi szakadás egyik következménye, illetőleg visszahatása volt, hogy a szigorú lutheri elveket valló wittenbergi egyetem Hunnius és Milius tanárok eszközlétére 1592. (decz. 2.) kiüzte kebeléből azon magyar hittanulókat, (ekkor számszerint 25-öt, lásd neveiket Lampe, 330. l.) a kik a Formula concordia legkiválóbb tánczikkét, a Krisztus testének mindenütt jelenvalóságát nem vallották.

Másik sajnálandó következménye lón a két testvér felekezet

írói közti éles tollharcz s a szélsőségig vitt gyűlölet, sőt tettelegesség. Berger Péter bicsei lelkész a kálvini nézetek bevitelére miatt, mint eretnek 1595, hivatalából elmozdított. (Fabó: Fata. 112. l.) Grawer Albert kassai tanoda-igazgató meg egyik legeszeveszettebb támadást intézte a kálvinisták ellen „Bellum Johannis Calvini” művében (Bártfa, 1597. 4° 225. l.) igyekezőn Krisztus és Kálvin tana közti teljes ellenmondást erőszakolni ki; Gönczi István, gönczi lelkész, felelt reá „Panharmonia” védírtal (1599.) melyben Krisztus és Kálvin tanának egyező voltát mutogatta. Erre Grawer még dühösebben tollat ragad irván „Absurda absurdorum absurdissima, calvinistica absurda” könyvét (Jéná, 1618), melyet Bod Péter egyszerűleg „graweri képtelenség”-nek (grawericum absurdumnak) nevez. (Magy. Athenas, 101. l.)

Majd Kanizsai Pálfi János pápai ref. lelkész és Letenyei István csepregi lutheran pap közt folyt az irodalmi viaskodás a szeretetlenség netovábbjaig víve. Szelidebb hangon emelék föl békítő szavát Samarjai János halászi ref. lelkész „Magyar Harmonia” könyvében (Pápa, 1628). melyben az ágostai és helvét hitvallások egyező voltából akarék a két félt szeretettel kibékéltetni, egyeztetni. De a heves Letenyei „A kálvinisták magyar Harmoniájának meghamisítása” művével (Csepreg, 1633) taszítá vissza a békejobbót.

Jegyzet. Skulteti Szörény, a nagy vitász, az eperjesi zsinaton (1595. okt. 5.) Mylius János lőcsei iskola rektort kálvinizmussal vádolta; Mylius meg azt lobbantotta szemére Skultetinek, hogy az ötvárosi vallástételtől és Melanchton tanától eltért, s aláírta az Egyességi hitrajzot, ez oknál fogva tiltakozott esperessé választatása ellen. A zsolnai híres lutheran közzsinat (1610. márcz. 28.) VII. cikkében a lelkészek symbolikus könyvéül bevette az Egyességi hitrajzot, kötelezőn minden felavatandó lelkészt annak előleges aláírására (Hist. Diplom. 26. l.) A csepregi vita után számos értekezlet tartatott az urvacsora tana felett, ez által az egyházi élet nagyobb lendületet vón „csak azt lehet sajnálni, hogy a hitágazati oldal annyira tulsulyban volt,” hogy a két fél közötti válaszfal mindig inkább szélesbült, a mi aztán a tömörült ellenségnek — a jezsuitáknak — megkönnyité a diadalt. Ország világ előtt tisztán áll, hogy az Egyesség könyve Magyarhonban is csak az egyességet nem mozdítá elő. (Bauhofer—Craig. I. Korszak. XVI. fejezet.)

32. §. *A r. k. főpapok, főleg Oláh Miklós támadó fellépése; a jezsuiták betelepítése hazánkba.*

A reformációnak hazánkban legnagyobb ellensége volt eleitől kezdve a r. k. papi rend (clerus), mely szövetkezve a korlátlanuralomra hajló kormányokkal a magyar prot. egyház 16-dik századi terjedelmét, midőn alig találhatók hazánkban 3 főuri család, mely protestáns nem volt (Szentiványi Márton jezsuita bizonyossága szerint), több mint két századon át, hol erőszakos nyílt, hol alatto-mos mesterkelt módokon fogyasztá és pusztítá, s az evangyéliomi testvér-felekezetektől a tagokat ízről-ízre kínosan elragadá. — A XVI-dik században csak kezdetét vette a főpapi támadás. Oláh Miklós esztergomi érseket (1553 — 1568) szokták a r. k. írók egyházuk megtartójának nevezni, valóban így is működött ő. — Az 1555-di országgyűlésen engedélyt nyert a papi javak visszaszerzésére; — az 1559-kin zsinattartásra; kinyerte Ferdinánd királytól (1560. apr. 10-diki rendelet) az egyházi jószágok és jövedelmeknek királyok által világiak részére történt elajándékozásának érvénytelenítését, eltörlését, mert „az emésztő gonosz gyökere az egyházi jószágok elrablásában létezett“ r. kath. felfogás szerint; Nagy-Szombatban megyei zsinatot tartván (1560. apr. 24.) 38 szakasz r. kath. hitvallást szerkesztett; még előbb (1558. feb. 20.) Nagy-Szombatban r. kath. iskolát alapítva 3 tanárral az iskola felügyelőjét kötelezván szabályilag: „vigyázni, nehogy valaki a mesterek közül eretnek dogmákat tanítson nyíltan avagy titkon;“ a trienti zsinattól azonszempontról, „nehogy az ur-nája farkasok martalékává legyen“ — kérelmezé (1563. máj. 25.) az urvacsorai kehely használatát s a pap-nőtülési jog megadatását, az előbbi IV. Pius pápa rövid időre engedélyezé is (1564. apr. 16.); r. kath. papok képzésére növendék házat (seminarium) alapítva 1566-ban papságra készülő tiz ifju eltartására szánt alapítványt.

Ezekon kívül a prot. lelkészek s tanítók ellen erőszakot is alkalmazott. Alsó-Szelében (Pozsony) Sümegi Péter tanítót (1557), Bécsben az ifju lelkész-jelölt Bornemisza Pétert 16 éves korában, — a znio-váraljai r. kath. zsinaton két turóczmegyei prot. lelkészt (1558), — Pozsonyban 3 lelkészt vettetett börtönbe, Selmeczről meg a tudós Cubicularis Ulrikot, odavaló lelkészt, száműzeté. (1560. máj. 6.)

Miután Oláh érsek semmi más eszközzel nem boldogult, hogy megyéjében a lutheránismust elfojtsa, — Viktória Péter osztrák jezsuita tanácsára 1561. Nagyszombatba betelepítette a jezsuitákat s Ferdinánd király által (1561. jan. 1. rendelet), a világiak kezéből visszavett széplaki apátságot és bényi prépostságot adományoztatta jövedelmül nékiek. — Az első jezsuiták (Seidel és Flander), — kik csakhamar megkezdték a tanítást is — nem sokára (1567) rendházuk leégése után „a protestánsok nagy öröme s a katolikusok nagy szomorúságára” — eltávoztak ugyan az országból, de csak rövid időre, mert a híres Draskovics György előbb zágrábi, majd győri püspök, végül kalocsai érsek a jezsuitákat, köztök Pitasich Márkot Bécsből, 1586. újra behozta s a Rudolf király által nekik adományozott turóczi prépostságba állandóan betelepíté. — Itt aztán Carillus Alfons főnöklete alatt 17 jezsuita működött, (1598. és 1602), 400 ifju látogatta iskolájakat.

Telegdi Miklós esztergomi nagy prépost és érseki helyettes († 1586.) már nemesb fegyverhez nyult, saját lakán Nagyszombatban az első r. k. hazai sajtót állítván fel 1578-ban a r. katolicismus irodalmi támogatása, s Bornemisza Péter elleni czáfműve kiadása végett.

Erdélyben is megkezdődött a r. katolicismus visszahatása a szabadelvű János Zsigmond s az őt követő Somlyai Báthory István (1571—1576) fejedelmek után. Az I-ső Báthory, bár maga r. k. volt, még teljes vallásszabadságnak volt barátja, de már a II-dik Báthory (Kristóf 1576—1581) munkába vette a r. katolicismus erőszakosabb terjesztését Váradon, Kozmásan és másutt a jezsuiták által, kiket legelőször Erdélybe ő vitt be 1579-ben, Kolosvárt két elhagyott zárdát rendelvén lakásokra, és iskolául; utóda III. Báthory (Zsigmond) meg a kolosmonostori apátság javaival ajándékozta meg a rendet. A protestánsok panaszt nyújtottak be a fejedelemnek a jezsuiták ellen, vádolván ezeket, hogy a protestáns lelkészeket elűzik, könyveiket megégetik, őket rágalmazták, az ifjuságot Enyeden s másutt erőszakoskodásra buzdítják; a rendek által támogatván a kérelem, az 1588-diki megyesi országgyűlésen Zsigmond engedett s rendeletében (1588. decz. 16.) a jezsuitákat 15 nap alatt kiharcolá Erdélyből, azon okon „mert ez az ország egyetemes akarata.” — Öt év múlva azonban Monostoron, Károly-Fehérvárt és Kolosvárt ujolag engedélyt adott letelepedésükre. Székely Mózes fejedele-

lem alatt (1603—1605) rövid időre megint kiűzettek. de 4 hó mulva Básta Erdély császári kormányzója (1601—1604) visszahozá őket a protestantizmus elfojtása céljából. (1603.)

V. SZAKASZ. A MAGYAR VALLÁSSZABADSÁG HÁBORUK ÉS BÉKEKÖTÉSEK, vagyis BOCSKAY, BETHLEN ÉS RÁKÓCZY KORA 1598—1647.

33. §. *A Bocskai felkelést előkészítő országos változások s a protestánsok üldöztetése Erdélyben és Magyarhonban.*

Báthory Kristóf fia a szerfelett ingatag jellemű III. Báthory (Zsigmond, 1581—1598.). Leleszi János jezsuita növendéke, a prot. vallás szabadságával Erdély függetlenségét és alkotmányát kockára tévé, mert a német udvarhoz szító jezsuiták sugallatára, kik közt Carillus Alfons spanyol jezsuita volt a fő tanácsadó, — 1598-ban átadta országát Rudolf királynak, maga a fejedelemségről leköszönte után, — jólehet nyugtalan természetével még 3 izben kísérté meg Erdély trónjára jutni s csakis 1602. hagyta végleg oda a pártháboruk viszályába döntött Erdélyt, — utoljára Rudolf király zsóldjában halt meg. (1613. márcz. 17.)

Rudolf a kegyetlen Básta György tábornokot nevezvén ki Erdély kormányzójává, ez egy tollvonással törle el Erdély szabad alkotmányát s nyomor és rémuralom korszakát nyitá meg. A A legtisztább hazafiak Bocskai és Bethlen félrevonulnak, vagy török óltalom alá menekülnek, mivel sarcz, inség, jogtalanság urat és földnépet egyaránt sujtának s a német név iránt kiirthatlan iszonyat támadott mindenütt. Hogy Básta a prot. vallás ellen is fordult, megtetszik Rudolfnak Erdélybe (1603. okt. 28.) küldött leveléből „semmit sem óhajtunk buzgóbban — ír — mint ezen országból az istentelen eretnekségek kiirtását és az orthodox. kath. vallás megszilárdítását.“ A polgári és vallásos szabadságnak egyszerre vetettek véget, s ez kettősön fájt a szabadságra termett erdélyieknek.

Miksa királynak (1564—1576.) a protestánsokra nézve kedvező uralma után a spanyol udvarnak eretnek irtó és szabadságot fojtó légkörében növekedett Rudolf magyar király kormánya alatt (1576—1604) *Magyarországban* is végzetes változások fordultak elő; német tanácsosai ugyanis mindent elkövettek a hon alkotmányának eltiprására; az idegen (spanyol és vallon) zsóldosok voltak urak a szabad országban, urakat, népet, egyként fosztogat-

tak s juttattak koldusbotra, még a csendes sírokat is felkutatták a holtak ékszereiért, — a rendek méltányos panaszaira fenn és lenn gúnyosan feleltek, a német kamara és hadi tanács jogsértést jogsértésre tetőzött.

A pozsonyi 1603-diki (feb. 24.) országgyűlésről Náprágyi Döme czimzetes erdélyi püspököt küldték fel a rendek Prágába (hol Rudolf elzárkózva kézmiveskedett inkább, mint királykodott,) elpanaszolni, hogy a magyar kancellária már csak névleg él, az ország-bírói jogokat a bécsi hadi törvényszék ragadá magához, a nép a kétségbeesés szélire sodortatott. Orvoslás helyett azonban a német kamara, élén Unverzagt Farkas elnökkel, még szigorubb eszközkhöz nyult, a jogérző s az igazság mellett felszólalni merő magyar főurat, Illésházi Istvánt, felségsértés ürügye alatt perbe idézteté, s miután Lengyelországba menekült, vagyonát elkoboztatá.

Ezekhez járult a vallásszabadság teljes felforgatása. Barbiano Jakab Belgiojoso gróf, s kassai főparancsnok felsőbb parancs folytán (1603. nov. 11.) katonai erővel foglalja el az evangélikus felekezet által már több évtized óta birt kassai főtemplomot (1604. jan. 6.), Szabó György nevű gazdag polgárt, mivel a foglalásnak ellent állt, 6 ezer forint birságra, más 3 nemest börtönre büntetett, a templomot átadta az egri káptalannak, a prot. lelkészeket a városból kiűzte, a tiltakozó város összes birtokát (28 falut) a kincstár számára lefoglaltatja s mindezt a legsértőbb hangu rendeletekben hajtatja végre. Hogy eljárása fenn helyeslésre talált mutatja azon körülmény, hogy a panasztevő kassai követek Prágában ki sem hallgattattak.

Ezek miatt az 1604-diki pozsonyi országgyűlésen (feb.) a politikaival a vallási sérelem is összekapcsolatott. A szikrázó evangélikus rendek vallásügyi kérelmét, melyben a kassai és egyéb templomok visszaadását, száműzött lelkészeik visszahívását s általában vallásuk szabadságát hangsúlyozák, maga Mátyás királyi főherczeg vállalta magára felterjeszteni. Mindemellett is a rendék előre óvást tettek (apr. 8.) minden netán kibocsátandó oly rendeletek ellen, melyek a vallásszabadságot megrövidítenék.

Balsejtelmek valósult. A megerősítés végett felterjesztett 21 törvénycikkhez Rudolf önkényűleg egy újabb cikket tőldött, melynek tartalma „a király az annyi eretnekségtől eláraszott Magyarorszáiban is virágoztatni, és terjesztetni kívánja a r. k. vallást, e végre megújítja valamennyi elődeinek e vallás érdekében alkotta törvényeit s rendeleteit; — a vallás tárgyában

országgyűlésileg vitatkozókat nyugtalan ujitóknak bélyegzi, s a korábbi törvényekben kiszabott büntetésekben marasztaltatja el. Ugy látszott tehát, hogy az eretnek égető és vagyonszétlövő minden, hazánkban már hatályon kívül esett, zord törvények felelevenítetnek.

Ezen a hazai törvényhozás történetében hallatlan tettel az alkotmányi és lelkiismereti jogsértés tetőpontra hágott. A hadiadó beszédese végett kinevezett Homonnai Bálint a felső vidéki megyéket Gálszécsre összehíván, ezek kimondják, hogy az országgyűlésen megajánlt pénzt és hadsegélyt mindaddig ki nem állítják, míg a törvénytelen 22-dik törvényczikk el nem töröltetik, s a prot. vallásszabadság meg nem erősítettetik. Feleletül Barbiano fegyveres erőt von össze, s tovább üzi a veszélyes játékot — Liszkáról Szántai Pál prot. lelkészt elűzván, a lefoglalt templomot a jezsuitáknak adja át. Pethő Márton szepesi prépost s kalocsai érsek a szepességi városokban a prot. templomokat erővel foglaltatja (1604. szept. 22. és okt. 2). Ki lesz a megmentő? ez óhaj és sóhaj futja át a nyomott haza kebelét.

Jegyzet. Templomfoglalás a szepesi városokban.

Pethő Márton szepesi prépost és királyi helytartó kalocsai érsekké emeltetése után kinyerte Rudolf magyar, és III. Zsigmond lengyel, királyoktól (1604. ápril 1.) a rendeletet, hogy a XIII szepesi városok evangélikusaitól templomaik elszedessenek, s a r. kath. papok visszahelyeztessenek. A lutheránok kiűzése célbavéttetett. Megjelenvén az érsek a szepesi káptalanban, követelte a bíraktól és a szepesi gróftól a templomok megnyitását, átadatását, e végre felmutatta a királyi parancsot, egyszersmind azon papokat, kiket nem ő avatott fel, hivatalaikból elmozdítottaknak nyilvánította. Élénk színekkel festé a fenyegető vészt, ha a parancsnak nem engedelmeskednének.

Pilcz Márton a városok grófja, hivatalából folyólag késznek nyilatkozott engedelmeskedni, előbb azonban indítványozza, folyamodjanak a templomok kérdésében a lengyel királyhoz (kinek voltak a városok elzálogosítás következtében polgárilag alattvalói), miután a rendelet isten törvényével ellenkezik s a lelki üdvet veszélyezteti. Hosszas húza-vona után egyezett bele Pethő a fellebbezésbe, egyszersmind a káptalan olvasó kanonokát Andaházi Gáspárt előre küldé a lengyel királyhoz azon utasítással, hogy vádolja be az evangélikusokat makacsság és engedetlenség felől, s eszközöljön újabb parancsot a templomoknak az érsek kezébe átbocsátására vonatkozólag.

A városok követei négyen, Pilcz vezérlete alatt megérkezvén a király elé kérik: erősitené meg templomaik további birtokolhatóságát. A király 9 nap múlva felelte: elismeri, hogy van a városiaknak joguk egyházi szolgákat (minisztereket) hívni, de mivel ők nem ilyeneket, hanem pásztorokat tartanak, ezek helyett vagy r. k. minisztereket válaszszanak, vagy bocsássák az érsek kezébe templomaikat, különben 20,000 forint büntetésben marasztaltatnak el. A követek bizonyítgatására, hogy miniszter és pásztor közt nincs semmi különség, azt nyerték feleletül: „szerintetek, de nem szerintünk.“ (Secundum vos, sed non secundum nos.)

Hiába volt minden esdeklés. Pilcz előre küldé sietve a követség egyik tagját megelőzendő Andaházit, meghagyván: őrizték a templomokat s visszajöveteléig át ne adják az érseknek. Valamivel később megérkezett Andaházi is, nagy vala az öröm a káptalanban a Krakóban járás sikere felett, már övéik a templomok, azt vélték. Mihelyt Pilcz haza jött, felszólítá őt Pethő a káptalan előtt: akarja-e visszaadni a templomokat a királyi parancs értelmében, vagy a 20,000 forint birságot késedelem esetében megketőztetni? A kapitány így felelt: A XIII szepesi városok mindig engedelmeskedtek a királynak, minthogy azonban a mostani parancs evangéliomi vallásukba ütközik, s a lelki-üdvet veszélyezteti, annál kevésbé egyezhet bele a teljesítésbe, mivel a polgári helytartó (starosta) nincs jelen, pedig ennek kötelessége a szepesi városok kiváltságait védelmezni, ^{és} annak engedélye nélkül ő felelősséget nem vállalhat. (Igy hagyta ezt meg neki Lubomirski herceg, mikor a királyi kihallgatás előtt megkereste őt is pártfogásért Pilcz kapitány.) Pethő érsek érvére „nagyobb a király tekintélye a starostaénál.“ Pilcz válaszolá: „a helytartó dolga a tényekért számolni.“ — „Tehát nem adjátok vissza a templomokat?“ kérdezé az érsek. „Nem, felelé a gróf, a templomi adót fizetjük nektek, s templom hijával legyünk?“

Az érsek erőszakhoz fordult terve elérése végett. A gonosz czélzatok ellen a szepesváraljaiaknak szept. 15. az olaszaiaknak okt. 2. meghagyta Pilcz, hogy erőnek erőt szegezzenek ellenébe. Csakugyan a templom kerítésbe helyezett örökkel üzték vissza a templomfoglalókat. — Midőn az érsek körútjában a lelkészeket mozditgató el helyeikről, a lőcseiiek kődobálással fogadták, épen mikor a régi karthauziak házába a jezsuitákat akarta bevezetni. (Klein. Evang. Pred. II. 186. l.) A tisztviselőket írásban szólítá fel a templomok, oiskolák, egyházi javak átadására. Reggeli 7 órakor 1604. okt. 9. az egész polgárság előtt olvastatott fel érseki ki-

váanalom. Gabler Péter lelkész buzdító beszéde folytán is, ki életét és mindenét felajánlá az isten ígéje védelmére, csakugyan közhatárzat lőn, melyet esküvel is megpecsételték, hogy az isten ígését és az ágostai hitvallást semmi kényszer körülmények közt meg nem tagadják. (Bauhofer—Craig. I. korsz. 18. fej.)

Nem boldogulván az érsek, hizelgéshez folyamodék, hogy Pilczet és társait megnyerhesse. De ezek szilárdok maradtak. Utó-jára szólítá fel őket: fontolják meg komolyan, hová vezet végtére az ellenszegülés? Másnap kelle, a határidőre, Pilcznek a káptalanba menni a végválasz tételre... midőn jó a hír, hogy a császáriak (Rudolf serege) kiirtattak mindegy lábig Bocskay vitézei által, sőt ezek már Szepes felé tartanak az érsek elfogására. Midőn egy másik hírnök is megerősíté a hallottak igaz voltát: Pethő Márton nyakra-főre felpogásolván üdvét a gyors-futásban keresett; a káptalanbeliek pedig a szepesi várba vették magukat. Így mentettek meg a szepesi templomok már 3-ad ízben. Imé egy kép a Bocskai felkelésből! Lásd (Munyai? Historia eccl. Evang. Halberstadt, 1830. 141—144. pp.)

34. §. Bocskai felkelés, az első magyar vallásszabadsági háboru a szerencsi és korponai országgyűlések. (1604. októbertől 1606. január 5.)

Bocskai István ref. főúr egyike azon kevés erdélyieknek, kik az osztrák házzali szövetségben s a két haza egyesítésében keresték Magyarország állami fennállásának biztosítását s a török járom alóli felszabadulását, ezért Rudolf híve volt és képviselője, mikor az 1598 (aprili) erdélyi országgyűlésen Báthori Zsigmond első lemondása után Erdély rendei hűségi esküt tettek a magyar királynak. Fájlalva Bástának alkotmánytipró erőszakoskodásait, s a német ellenes politikát űző erdélyiektől száműzve, biharmegyei jószágán Szent-Jóbon a politikai mezőről visszavonulva várta az események fejlődését.

Barbiano, hogy zsoldosait fizethesse államkölcsönöket csikart s Bocskaira is, ki azonban a fizetést megtagadta 20,000 forintot rótt. Az Erdélyből török felsőség alá menekült bujdosó magyarok levélben szólítják fel Bocskait, hogy álljon élökre Erdély függetlensége kivívásáért kezdendő felkelésben. E levél mielőtt Bocskaihoz jutott volna elfogatván Prágába küldeték, s a mit sem sejtő Bocskay haza-árulási kereset alá fogatott. — Barbiano főparancsnok egyelőre egy alvezére által elfoglaltatta Bocskai szentjóni vá-

rát. Értesülvén Bocskai Bethlen Gábor tudósításából az elfogott levél tartalmáról, Barbiánót arra kéri, hogy ügye rendes törvényszék előtt tárgyalassék, személye biztosítása végett azonban Solyomkö sziklavarába zárkozik.

Barbiano 10,000 emberrel indul felelet helyett Bocskai birtokai elfoglalására s (Okt. 14. 1604) Adorján mellett tábort üt, egyik vezére Pecz János Diószegig nyomul. — Bocskay a tett óráját ütni hallván, fegyvert ragad, Solyom várából 500 emberével a nagyszerű útra indul, a Barbiano seregében levő többnyire protestáns 3000 hajdút Kun István vezérlete alatt a vallásszabadság érdekében lengő lobogó varázsa alá átvonván, az első nyílt és véres csatát 9 roham után a német seregen Diószeg alatt fényesen megnyerte. — Mint köd oszlik előle szét az ellenség, ő folyton növekvő sereggel nyomába s 1604. nov. 12. ünnepélyesen bevonul Kassára, mely a futó Barbiano elől néhány nap előtt bezárta kapuit. Az egész felvidék, Eperjes, Késmárk stb. szabadítókint üdvözlí, a megyék Homonnai vezérlete alatt villámgyorsan csatlakoznak hozzá, s az ellenők küldött Básta kénytelen volt Kassa alól Pozsonyig visszahúzódni.

Bocskay diadalmas hadjáratát folytatja; vezérei Rákóczy Zsigmond Erdélyt, Rhédei Ferencz 10 várat foglalnak el, Czóbor Mihály Morva és Sziléziába csap át, egyik előcsapata Brünnebe, másik Ausztriába üt be, az ország nagyrésze Bocskaynak, mint a szabadság képviselőjének hódol meg. A székelyek legelsőbb kiáltják (1605. feb. 21.) Erdély fejedelmévé. Bocskay 1605. ápril 18. összehívja a szerencsi országgyűlést. Itt kiáltatik ki Magyarország és Erdélyország fejedelmévé, a r. kath. és a 2 prot. vallás egyenjogu szabadsága és korlátlan nyilvános gyakorlata itt határoztatik el. A Krakóból visszahitt Illésházi is a mozgalomhoz csatlakozik. Ekép az ország szívének maga és ügye mellett érezvén verni Bocskay: felszólítja Szilézia és Morva rendeit is, ragadnának fegyvert ez alkalommal vallásszabadságuk kivívására, s nyilatkozványában Európa fejedelmeivel tudatja a király elleni felkelésének súlyos okait.

Csak miután diadalkoszoruzott előhadai a Lajtán túl állanak; az eddig ellenszegülő erdélyi szászok is (szept. 14.) meghódolának; s maga a török vezér Budavárban (nov. 10.) szövetséget ajánl s királyi kőronával kínálja meg Bocskayt: küldé le a prágai udvar a békeajánlatokat válaszul azon pontokra, melyeket Mátyás főherczeg kezdeményezésére még 1605. jun. végén Bocskay diktált, s melynek első czikke így kezdődik: „Kivánja a magyar nem-

zet, hogy ő felsége minden várban, városban, falun, és mindenütt egész Magyarországon, szabad vallásában, kitkit megtartsen és abban senkit is meg ne háborítson.“ stb.

A királyi első izenet tárgyalására jött össze Bocskay hívására a korponai országgyűlés (Zólyom) 1606. nov. 21. A 15 pontú izenet ki nem elégtívén a rendeket decz. 3-káról új felterjesztvényt küldtek fel, ebben a vallásügyre nézve követeltetik, a) hogy ő felsége a romana, lutherana és helvetica religióban senkit ne háborgasson, az elűzött predikátorokat állítsa vissza, Lajos király végzéséből a lutheránusok kiirtása és megégetéséről szóló cikkeket, valamint a múlt évi hirhedt 22 dik t. cikket törölje el; b) czimzetes püspökök, kiknek egyházmegyéjük nincs, ne neveztessenek ki s az országot püspökök és papok, mint főispánok ne igazgassák; c) a püspöki törvényszék vagy szentszék megyei dolgokba ne avatkozzék, s ő felsége vegye le azt rólok; d) a jezsuiták, a zavar okozói tiltassanak ki az országból; e) ország hivatalok valláskülönbség nélkül, azaz evangélikusoknak is adassanak.

E feliratot Illésházi István vivén Bécsbe 1606. jan. 5. az alkudozások nyugodt folytathatása végett Mátyás és Bocskay között öt hónapra (1606. jun. 24-ig) fegyverszünet kötöttetett.

35. §. *A bécsi béke. Bocskay halála, a vallásszabadsági alaptörvény (1606. febr. 9-től 1608. decz. 6-ig).*

(Kútfők: Sinay: Sylloge Actorum Publicorum... Pest 1790. — Horváth M. Magyarország Tört. Pest. 1861. III. k. Pálkövi Antal, cikke S.-Pat. Füzetek, 1857. év. Apr. Jun. — Szilágyi Sándor: A Rákócziak kora. Pest. 1868. I. k. — Irinyi József „Az 1790—91-ki vallásügyi törvény...” Pest. 1857.)

A Bécsben (1606 febr. 9.) Forgács Ferencz nyitrai püspök által fogalmazott válasz (resolutio) — mely a korponai végzéssel együtt első kötésnek (prior tractatus) neveztetik, — tárgyalására jött össze a kassai országgyűlés (1606. máj. 22.), ki nem elégitő, kétséges, és homályos volta miatt zúgolódva fogadták a rendek e királyi választ, és új magyarázvánnyal, hosszú és éles indokolással visszaküldték Illésházi István, Thurzó Szaniszló s több követtársak által a már e közben Rudolf által Magyarország teljhatalmu kormányzójává (1606. márcz. 21.) kinevezett Mátyás főhercegnek Bécsbe.

A kassai viszon nyilatkozat (replikálás) tartalma „A vallás üldözése s a törvényes szabadság megsértése indítván fegyverfogásra: a rendek a fegyvert addig le nem teszik, míg sérelmeik nem orvosoltatnak, későbbek lévén inkább meghalni, mintsem ezen terheket tovább hordani. Kivánják tehát nyilván kitétetni, hogy valamint a római, ugy a helvetika és lutherán vallás az egész ország határain belől mindenütt (intra ambitum totius regni universaliter) hirdettség, e tekintetben ne a mult idő, de a mostani korigény vétessék tekintetbe, s minden ellenkező gátló törvény kivétel nélkül eltöröltessék.“ Egyéb pontok mellett hangsúlyozták különösen a jézsuiták eltávolítását, kiknek megtartása az ország régi alkatával és állapotával épen nem egyeztethető meg.

Végre e határozott hangu felterjesztvény után salapján adott királyi végválasz, a tulajdonképeni bécsi békekötvény Mátyás és tanácsosai részéről egyfelől, Bocskai követei részéről másfelől, aláíratott (1606. junius 23.), azon feltétellel azonban, hogy Bocskay és hozzátartozói helybenhagyása után lesz annak végleges érvénye. A bécsi béke-kötvénynek vallást érdeklő első oklevele így hangzik: „A mi a vallásügyet illeti, ellent nem állván a korább (pro tempore) kiadott köztörvények, valamint az 1604-diki utolsó törvényczikk sem, (minthogy ez országgyűlésen kívül tóldatott a végzeményhez s ez okból eltöröltetik) határozatott,

1. §. Ő császári királyi felsége a rendeket összesen és egyenkint, egyedül a Magyarország kebelében lakókat (intra ambitum Regni Hungariae solum) mind a főrendűeket, nemeseket, mind a szabad városokat és kiváltságos mezővárosokat, s közvetlen a koronához tartozókat, valamint Magyarország véghelyeiben is a magyar katonákat vallásukban, és hitvallásukban sehol és soha meg nem háborítja, sem mások által megháboríttatni, vagy akadályoztatni nem engedi;

2. §. Hanem az említett minden rendnek vallásuk szabad használata és gyakorlása engedtetik; de a r. k. vallás jog-sérelem nélkül, (absque tamen praejudicio catholicae romanae religionis) s hogy a r. katolikusok papsága, templomai és gyülekezetei érintetlenül és szabadon maradjanak, s annál fogva azok, melyek ezen zavarok idejében mindkét részről elfoglaltattak, visszaadassanak.“

E második válasz a kassai országgyűlés máj. 22-diki végzésével együtt nevezetik „második kötés“-nek (posterior tractatus.)

Rudolf 1606. aug. 6. írta alá e kötést s így a békét is, mely helybenhagyás végett Bocskayhoz lehozatott.

Bocskay e válasz szerkezetével sem lévén egészen megnyugtatta, s főleg e záradéknak „a r. k. vallás sérelme nélkül stb.” kitörlését követelvén, Illésháziával újra visszaküldte azt Bécsbe. Mátyás azonban 1606. szept. 23. kelt ünnepélyes diplomájában, azt adván okul, hogy a békekötés szövege már aláíratott Rudolf által, így meg nem változtatható, biztosítás okáért a rendek megnyugtására kinyilvánítja, hogy ama záradék „nem rossz szándékból tétetett oda” (non mala fide adjectum esse), hanem azon értelemben, hogy vallása gyakorlatában egyik felekezet se zavartassék; egyébiránt minden további elintézés és kiegyenlítés a jövő országgyűlésre hagyatik, mint a hol a felek ugy is össze fognak jönni.

A cseh, morva, és siléz rendek is magukra vállalák a békebiztosítását és megtartatását (garantia) 1606. szept. 25. A törökkel való szövetségi béke is megkötöttet (1606. nov. 22.) a 3 fél között 20 évre.

Ekép a törvényes felkelés és vallás-szabadság háboru bevezetett, Bocskay elismertetett Erdély, s ezzel kapcsolatos megyék fejedelmének, s mind Magyarhon alkotmánya, mind Erdély függetlensége megmentetett, a vallás-szabadság pedig kivátott.

Bocskay halálos ágyán feküdt, megis 1606. decz. 13. megtartá utójára a kassai országgyűlést, hol a rendeknek szívére kötven a béke szöveg kétes pontjainak a jövő országgyűlésen, hová a főherczeg elintézés végett utasítá azokat, kijavittatását, következő javitmányokat hozott indítványba:

a) az első czikkből a „r. k. vallás sérelme nélkül . . .” záragék töröltessék ki, ellenben ez a tétel „falvakban” (in villis quoque) beigtattassék, hogy az alsó nép se zárassék ki a szabadvallás gyakorlatból.

b) Azon cikkekre nézve, melyben a császár ragaszkodik a jezsuiták vagyon adományozhatási jogához, javálja, hogy a rendek előbbi kívánalmuktól, miszerint a jezsuiták a hazában ben ne hagyassanak, sem jószággal ne birhassanak, el ne álljanak.

c) a kassai nagytemplom a reformátusoké maradjon, s az egri káptalan onnan eltávolíttassék.

Ezen és egyéb mintegy 10 ponton tett módosítás-sürgetésből világos, hogy a bécsi béke szerkezete jezsuitai fogásainál fogva

nem elégité ki Bocskayt, e miatt több pontjára nézve a végkijavítást a következő országgyűlésre halasztatta és tartotta fen.

A nagy fejedelem nem sokára ezután 1606. decz. 29-kén reggeli 5 órakor 50 éves korában elhunyt, kívülről selyemmel bevont vaskoporsóba zárt tetemét, mely felett udvari papja Alvinczi Péter ref. lelkész szónokolt, Gyulafehérvárra szállíták, ünnepélyes eltemetés végett.

Az uralkodásra képtelen Rudolfot, Mátyás főherczeg főleg a magyarok, kiválólág épen a protestánsok, segélyével a trónról lemondattván, koronázó országgyűlést tartott Pozsonyban, 1608. okt. 22. Itt a bécsi szerződésnek (Constitutio Viennensis) négy oklevele az ország törvényei közé igttattatván, „valás tárgyaról való 1-ső cikkelye” tekintetbe vétetvén az utólag kívánt módosítások, következőleg alapittatott meg.

1. §. A vallás gyakorlása mind az országzászlósoknak, főnemeseknek és nemeseknek, mind a szabad városoknak és az ország minden rendének, saját jószágaikban, és a közügyészein; valamint Magyarország véghelyeiben is a magyar katonáknak, mindenkinek a maga vallása és hitvallása, mintszinte a mezővárosoknak és falvaknak, melyek azt önkényt és saját hatalmokból elfogadják, mindenütt szabadon hagyassék: és senki azok közül annak szabad használatában és gyakorlatában bárki által ne akadályoztassék.

2. §. „Sőt inkább hogy a karok és rendek közt minden gyűlölség és egyenetlenkedés elkerültessék, határoztatott: hogy minden vallásnak saját hitvallásu előljárói vagy superintendensei legyenek.”

A püspökök ellenmondása figyelembe nem vétetett a rendek által; a jezsuiták kiűzetése azonban elmaradt, törvénybe csak az igttattatott, hogy e rend fekvő javakat az országban ne birhasson. — Nádorrá a protestáns Illésházy István választatott. Mátyás 1608. nov. 19. megkoronáztatván decz. 6-kán aláírta és szentesítette a koronázás előtt hozott törvényeket, köztök a vallásügyi alaptörvényt is, melyen nyugszik a magyar protestáns egyházak országos szabadsága.

1. Jegyzet. A bécsi békekötvény az az a jan, 23-diki legfelsőbb válaszkönyve, mely szinte be van igttatva az ország törvényeibe, és a híres 1608-diki koronázás előtti 1-ső törvény cikkely közötti lényeges és előnyös eltérés következő részletekből derül ki.

1) A szabad vallásgyakorlatnak a falvakra kiterjesztése,

mi a bécsi békekötésben (jun. 23-diki válasz) hiányzik, az 1608. törvényszövegbe van beigtatva.

2) Ellenben a bécsi béke megszorító záradéka a r. kath. jogsérelméről és papságáról, a törvényből kihagyatott.

3) Uj mozzanatul — mi a bécsi békében érintve nincs, de abból foly — megállapítottatott a vallások kölcsönös függetlensége a külön előljárók (superintendensek) létesítése által.

4) A bécsi béke „egyedül magyarhon határain belől” (intra ambitum Hungariae solum) kitételét a törvény nem használja, s így a kapcsolt részek sem lettek volna elfoghatók a valás-szabadság élvezetétől.

2. Jegyzet. Bocskay temetése. Kassán 1606. decz. 29. reggeli 5 órakor pénteki napon (épen pénteki napon született volt 1557. jan. 1.) hunyt el 50 éves korában a halhatatlan emlékü fejedelem. Betegségét maga is mérgezésnek tartotta, különben vízkórban sinlett. Halálát már Bécsben jóval előbb rebesgették, nevezetesen szeptemberben. Korlátnoka Kátai titokban a németekkel tartott; a boszús nép őt tartván a mérgezőnek, darabokra vagdalta annyira, hogy özvegye lepedőbe sepertette össze a tetemeket a város piaczn. Halála 7-dik napján a fejedelmi tetemeket vaskoporsóba zárták, az udvari szolgák 500-an feketébe öltöztettek. A temetés első napi részlete 35,000 forintba került. A nehéz selyembe vont koporsót a főurak vitték a kassai Erzsébet templomba, hol a székek is fekete selyemmel voltak bevonva, a gyásztanítást Alvinczi Péter udvari lelkész tartotta, a magyar szónoklatot Rimay János udvarnok és tanácsos, a latint ifju Tököli Sebő. A gyászmenet feb. 1. indult Kassáról Gyulafehérvárig, 18 állomást tartván, ötezeret haladó diszkisérettel. A tetem feb. 21. ért Gyulafehérvárra, másnap helyezteték a sirboltba, nővére Bocskay Erzsébet, Báthory Kristóf fejedelemné mellé. A falba ezüst lap tétetett. Lásd e nagyszerű temetés részletes leírását, Szilágyi S. Rákóczyak kora 72. stb. lapokat.

36. §. Pázmány s a jezsuiták működése a protestáns szabadság ellen, s a r. k. párt tömörülése (1608—1618)

A r. catholicismus támogatásaért spanyol évdijat húzó Forgács Ferencz nyitrai püspök, 1607 óta (1615 ig) esztergomi érsek a r. catholicismus megmentése végett behívta a jezsuitákat Magyarországra, köztők a nagy elméjű Pázmány Pé-

tert*) grátzi egyetemi tanárt is, ki már előbb magyar iratai által fényes elmetehetségének jeleit adta s irodalmilag harczra kelt a protestantizmus ellen.

Az 1608-diki (pozsonyi) országgyűlésre, hová Rudolf király a jezsuitákat is meghívta, védíratot terjesztett be Pázmány a r. k. rendekhez a bécsi béke azon pontja ellen, mely tilalmazá, hogy a jezsuiták ingatlan javakkal birjanak Magyarországon. A lépés eredménytelen volt.

A zsolnai zsinat (1610) végzései ellen, melyek által 10 megyében szerveztetett superintendensek igazgatása alatt az evangélikus egyház, ünnepélyesen tiltakozott az esztergomi érsek. Az érseki óvás védelmére Pázmány tollat ragadott, s tevékeny részt vett a nagyszombati zsinatban is, mely a zsolnai ellenében a r. k. egyház megszilárdítása céljából tartatott 1611.

Hogy a jezsuiták a bécsi béke s az 1608-diki országos törvény ellenére anyagi javakkal birhassanak, a király 1613. máj. 1. Forgács Ferencz érseknek adományozá a jezsuiták által korább birt túróczy prépostságot, oly feltétel alatt, hogy annak összes jövedelmét bocsássa a jezsuiták rendelkezésére. Így játszattott ki mesterségesen az ország akarata és törvénye. Forgács halála († 1615. okt. 16.) után Pázmány Péter neveztetett ki (1616. nov. 25.) túróczy prépostnak, s ily minőségben mint főpap (praelatus) a törvényhozás termébe bejutott. Barátságban állván Klesl Menyhért bécsi püspökkel, ki mint államügyér az udvarnál a r. k. párt feje volt, Homonnai Drugeth György felső vidéki hatalmas r. k. főurat titkon támogatta, midőn ez Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ellen akart fellépni,

Nem csoda tehát, hogy Kassán a rendi gyűlésen (1616. jul. 15.) a Bethlen pártiak Pázmányt „testi és lelki ellenségök“-nek nyilváníták. Mindamellet is II. Mátyás 1616, szept. 28. kinevezte Pázmányt esztergomi érseknek, miáltal az országos egyik legfontosabb állomás oly ember kezébe jutott, ki a pápának tett érseki es-

*) Pázmány Péter született Nagyváradon 1570. okt. 4. Miklós, Pannasz birtokosa, s biharmegyei alispán, és Massai Margit szüleitől, kik kálvinisták valának, s e vallásban nevelték fiokat 13 éves koráig, ekkor kiképzés végett a kolozsvári nevezetes iskolába küldötték, Leleszi és Szántó nevű jezsuiták áttéríték Pétert s a jezsuiták közé felvévén előbb Krakkóba, két év mulva a bécsi kollegiomban küldék, hol 3 évet töltvén, Rómába utaztatták, aztán 1597. a grátzi egyetembe bölcsészet tanárául nevezték ki, itt 1607-ig hittant is tanított, mely évben letévén a jezsuita 4-dik fogadalmat, honába visszatért.

küjében kötelezé magát „az eretnekek és szakadárok ellen erejéhez képest küzdeni.“ A protestáns egyház pedig épen ez évben veszté el egyik legfőbb földi támaszát és diszét Thurzó György nádort, meghalván 1616. decz. 14.

A beteg II. Mátyás király országgyűlést hitt Pozsonyba 1618, márcz. 23. a végből, hogy fogadott fiát Ferdinándot (Károly főherczeg gyermekét) utódaul királynak kiáltassa ki. A királyi hitlevél készítésekor követelték a rendek, hogy a megválasztandó magyar király a két prot. felekezet jogait tiszteletbe tartsa, s ittattassék be a VI. pontba, hogy „a vallás gyakorlata a templomokkal együtt (una cum templis) mindenhol szabad legyen,“ miután a vallásgyakorlat templomok nélkül lehetlen. E beigtatást azért követelték, mert a bécsi béke után nem engedte meg a kormány egy protestánsná lett földesurnak sem a templom visszafoglalását, ha a lakosok csak részben is r. katolikusok maradtak, sem a prot. jobbágyoknak a helység temploma visszavételét r. k. földesur birtokán.

A Pázmány által vezetett r. k. rendek sehogy sem egyeztek a prot. kívánalomba, azt hozván fel: nem a jobbágyé a föld, melyet művels hol laka áll, következőleg a templom sem lehet az övé; az uraké az elsőség, s a r. k. urak kegyuri jogaiktól meg nem foszthatók. Pázmány vak gyűlöletében kijelenté „nem bánja, inkább hagyják el jobbágyai falvaikat, s ezek pusztuljanak el, de megengedni nem fogja, hogy a parasztok a kegyuri jogok sérelmével a templomokat elsajátítsák.“ Kimondá, hogy a kassai templomot is, szabad királyi városokban a legfőbb kegyuri jog a királyt illetvén, vissza kell foglalni a protestánsoktól. Pázmány a többségre támaszkodva kivitte, hogy a hitlevélből a „templomokkal együtt“ (una cum templis) tétel csakugyan kihagyatott, s a protestánsok óvása ellen ellen-óvást nyújtott be. — Kivitte azt is, hogy a jezsuiták kiűzetésének sürgetése heves viták után elejtetett, pedig ezek Nagyszombatban társházat, s félezer tanulótól látogatott hatalmas tanodát birtak már és 217 protestánst térítették vissza. II. Ferdinánd megerősítvén a szabatosság hiányban szenvedő hitlevelet, s csak általában ígérvén a bécsi béke pontjainak s az 1608-ki koronázás előtti vallásügyi törvénynek megtartását, másnap (1618. máj. 16.) királynak választatott, nádorrá Forgács Zsigmond eddigi országbirót, az elhalt érsek fivérét, tette, kit Pázmány még 1603. r. k. vallásra térített volt.

Az országgyűlés további folyamában (máj. 21.) követelték a protestánsok, hogy a szent székek, házassági ügyeken kívül,

protestánsok fölött ne biráskodjanak, azok előtt prot. lelkészek megjelenni ne köteleztessenek; — követelték továbbá, hogy a jezsuiták, a turóczi prépostság jövedelmét a törvény kijátszásával élvezők, hagyják el az országot, mivel a zavarnak ők a szerzői. — De a r. k. rendek isteni különös kegyelem ajándékának tekinték oly kitünő tanárokkal, mint minők a jezsuiták, megáldatásukat, ez okon készek azokat ha kell, fegyverrel is megvédeni; mintán pedig a király elé terjesztendő sérelmi pontokból kihagyatták a választ érdeklőket: a protestánsok végre elkeseredve visszavonultak.

A koronázás 1618 jul. 1. a pozsonyi főtemplomban hajtatott végre Pázmány által. Az országgyűlés befejeztetett; a főbb hivatalokba r. k. urak állítottak, nevezetesen Homonnai György, kit mint Bethlen Gábor versenytársát Rómában is támogattak, országbíróvá, Eszterházi Miklós főudvarmesterré neveztettek ki.

Igy aratott sikert, túlsulyt, sőt jutott uralomra a jezsuitizmus az osztrák ház jogara alatti magyarországi részeken.

Pázmány nemcsak az udvarnál, s a törvényhozás termében, de az irodalomban is hatalmas és félelmetes ellenfél vala. Legnagyobb szerű műve volt az 1613. Pozsonyban megjelent „Hodegus, Igazságra vezető Kalauz,” szép magyar irányával bájolt, mesterséges álokoskodásaival meggyőzőtt, merész tételeivel lelkesített és sokakat visszatérített a r. k. egyházba. Áll XV könyvből; a III-dikban bebizonyítani törekszik, hogy minden vallás, mely a rómainál elpártolt, magától az igazságtól szakadt el; a IV-ben az ágostai hitvallást és az Egyességi Hitrajzot, V-ben a Helvét hitvallást és tanát ostromolja, X-ben azt mutogatja, hogy Luther, Kálvin és Béza az Anti-Krisztus szolgái. (Ribini I. 394.)

A Kalauz ellen tollat ragadt magyar Kálvinisták között készsége és ügyessége által legjelesb volt Alvinczi Péter Kassán ref. lelkész; ő „Itinerarium catholicum, azaz Nevezetes Vetekedés a felől, ha az evangélikusok tudománya-e uj, vagy a mostani római valláson levő pápistáké, és a pápisták ekklézsiája-e vagy az evangélikusoké igaz és világ végeig állandó” (megjelent 1616. 8 r. Kassán) című névtelenül kiadott művében „szépen mutogatja, a pápista vallásba hogy és mikor csúsztanak egy és más rendtartások és ujitások” (Bod), s igazolja a prot. tan igaz és szentíráson alapuló voltát. — Egy másik művében meg („Szines öt levelekre való rendszerint való Felelet”) a ref. egyházra fogott rágalmakat útasítja vissza. — Az evangélikusok közül Zvonarits Imre és Nagy Benedek léptek fel 1615. „Páz-

mány P. pironzási“ művekben Pázmány ellen. Ez erélyes feleletek sem voltak képesek a Kalauzt eléggé ellensúlyozni, s több család katolizálását megakadályozni.

Pázmányt a spanyol király IV. Fülöp is 3000 arany évdíjjal fizette 1626 óta, csak hogy annál buzgóbban mozdítsa elő a r. katholicismus érdekeit. (Századok. Történelmi Társulat közl. . . , 1869. év 150 l.) Pázmány maga kérelmezte 1622. a spanyol zsoldot, azt adván okul, hogy a „kálvinista lázadások“ miatt jövedelméből kifosztatott. (Magyar Sion. 1869 év. 22, l.)

A nagyszombati érseki egyetemet is azon czélból alapította 1635-ben, hogy első sorban a r. k. vallás gyarapíttassék; ily szellemtől vezéreltetve rendelte el később III. Ferdinánd király (1656. decz. 2.) hogy az egyetem tanárai tanszékek elfoglalásakor, a tanulók akadémiái rangfokozat vételkor, esküvel kötelezzék magukat a boldogságos szűz szeplőtlen fogantatását vallani és védeni. (Religio.. 1870. I. 30. sz.)

A r. k. Majláth (Vallás mozgalmak. I. 26. l.) így ítél Pázmányról „Midőn fellépett a kath. klérus szegény, nyomott, félénk és számra csekély volt, midőn meghalt, a magyar hierarchia gazdag, hatalmas, tekintélyes, bátor és művelt volt, vele kezdődik a magyar kath. theologusok tudományossága, s az ország kath. iránya.“ — A református Bod Péter pedig így nyilatkozik, (Athenás 6. l.) „Pázmány, a nagytudományu, bővbeszédű és pennáju ember, sok méltatlan vádakkal terhelte a ref. apostoli szent vallást, mind annak tanítóit, hallatlan, s csak a maga agyából született, képzelt hibákat fogott rájuk.“ Az ész meg volt Pázmányban, lángészt a pogányokban is találhatni, de szeretettől lángoló keresztyén szív, mely az apostoli férfiak sajátja, minél csekélyebb volt benne. Nemcsak a mű, mit kivisz valaki, de az eszközök nemessége és szépsége is kell, hogy számításba vétessék. Véres tengert árasztta, s hogy a protestáns Izrael népe teljesen bele nem veszett, bizonyára az nem az ő szíve szerint történt. (Ezen. valamint a következő cikkekre segédkönyvül használtam főleg Frankl Vilmos „Pázmány Péter és kora“ I. köt. 1868. II. köt. 1869. nagybecsű művét.)

37. §. *Bethlen vallásszabadság háboruja a fegyverszünetig (1619. jun. 7-től 1620 jan. 16-ig.)*

II. Mátyás halála után († 1619. márczius 20.) a csehek nem akarván a jezsuita befolyás alatt álló II. Ferdinán-

dot*) uralkodójoknak, a pfalzi református fejedelmet Frigyeszt választák királynak. A cseh forradalmat Ferdinánd magyar fegyveresekkel akarta leverni, Ausztria és Morvaország rendei pedig oda működtek, hogy a magyarok, Bocskay korában szövetségeseik, tagadják meg a kért segélyt.

A magyar országgyűlés Pozsonyban 1619. (jun. 7.) megnyilvánván, azon rémhírre, hogy a csehek már az ország határán állanak, a király egyetemes fölkelést sürgetett. A magyar rendek többsége, nem akarván 1608-diki szövetségesei ellen hadat kezdeni, a zavarok vérnélküli lecsillapítását vette célba, annyiival inkább, mert némely megyék a csehek mellé állást óhajták s ez irányzatot Pázmány nyílt lázadással azonosítá. Egyuttal felhasználva a 30 éves háború előmozgalmait, a koronázási hitlevél törvénybe iktatása feletti vitában követelték prot. rendeink, hogy mindazon templomok, melyeket a r. katolikusok 1608-tól fogva erőszakkal elfoglaltak (mint p. o. a visolyit, tornait, tepliczit, stb.) adassanak vissza, köztemetők, harangok használatától meg ne fosztassanak; a győri katonákhoz bocsáttassék a prot. hitszónok, hivatalokba valláskülönbség nélkül alkalmaztassanak. A (jul. 15.) benyújtott sérelmek közt előszámlálvák, hogy az elhunyt Forgács bibornok-érsek 10, Pázmány tiszttartója 3 helyről, Balassa Péter, ki egy maga 12 templomot foglalt el, összes birtokaiból üzték ki a prot. lelkészeket, Ölveden a prot. tanoda bezáratott stb.

Miután a nádor a vallási sérelmeknek ily nehéz időben tárgyalását mellőztetni akará, Pázmány meg nyíltan ki is mondá, hogy a templomok vissza nem adhatók: a protestánsok kénytelenek voltak óvás tétel mellett a következő országgyűlésre halasztani sérelmeik orvoslását. Így tehát az égő kérdésben mit sem végezve kellett szétoszlani az országgyűlésnek. (aug. 13.)

*) II. Ferdinánd 12 éves kora óta Ingolstadtban a jezsuitáktól neveltetett, innen tért vissza atyai örökségébe Styria és Karinthiába azon szilárd határozattal: bármibe kerüljön is, semmi szín alatt nem tűrend országában eretnekeket. Mint zarándok Lorettóban kérte Mária csodátévő képénél a segélyt, jezsuiták kíséretében látogatta meg Rómát, itt pápai áldás által erősítetté magát iszonyu fogadalma teljesítésére t. i. „élete árán is kiűzendi államaiból a protestánsokat.“ Egyik zarándok útján, 14 éves korában, egy Mária kép előtt térdelése és imádkozása alatt zúgó vihar közben vélte hallani Mária e szózatát „Ferdinándom, nem hagylak el tégedet.“ Ettől kezdve vak rajongással hódolt Máriának, hadserege fővezérévé Szűz Máriát kérte fel, a jezsuitáknak pedig pusztá eszközévé vált. (Bauhofer — Craig. 139 és 147. ll.)

Az elégtelenség nőttön-nőtt. A bécsi kormánynál s az azzal tartó r. k. pártnál az ország törvényeinek oltalma helyett rideg ellenséges indulatot találó protestánsok tehát Bethlen Gábor erdélyi fejedelem felé fordultak, mint szabadítóhoz. — Bethlennek különben is terve levén a két testvérhont egyesíteni, célja nagysága és ereje tudatában megragadta e kedvező alkalmat. Támogatták őt a konstantinápolyi, drezdai, prágai és velencei udvarok; Magyarországból Thurzó Szaniszló és Imre, Rákóczy és Szécsi György; a kálvinista lelkészek pedig a szenvedett méltatlanságok miatt. egyszívvel hívei valának: a közelebbi országgyűlések által megrendített vallás és alkotmányi szabadság érdekében hát nagy lélekkel fegyvert fogott, 1619. (aug. 26.) Rákóczy György előtt, kit Bethlen előhadai egyikének vezéréül nevezett ki, Kassa városa felnyitá azonnal kapuit (szept. 3.)*) A felkelés hírére seregestől hagyták el az országot a jezsuiták, maga Pázmány is Bécsbe menekült (szept. 14.) Bethlen debreczeni táborából bocsátotta ki (szept. 10.) kiáltványát felhíván abban az országhatóságait a szentügy támogatására azon indokok alapján, hogy a magyar pap-ság sok helyen mind szóval, mind írással zavarja a vallásszabadságát, s a szeretetre termett sziveket elidegeníti egymástól. — A lengyel királyhoz irt levelében (okt. 7.) pedig még világosabban számolja elő okait: „a lelkipásztorok száznál sokkal több templomból kiűzettek; az utóbbi pozsonyi országgyűlésen az esztergomi érsek kijelenté, mikép a protestánsok hitvallása vallonok, spanyolok, olaszok segélyével végkép kiirtatik; a prot. urak hivatalba nem alkalmaztatnak, hanem a jezsuiták alattomos vádaskodásai által zaklatva remegésben töltik életüket... most népek, országok, kivált pedig a magyar nemzet java, az elnyomott vallás szabadság kérdése forog egyedül fen, emez is nem úgy, hogy valamelyik vallás kiirtassék, vagy csak meg is sértessék; hanem hogy valamennyinek egyenlő szabadsága helyreálltassék.” (Győry Vilmos „Iktári Bethlen Gábor,” Fabó: Rajzok. 23. 1.)

*) Kassa bevételén, a várparancsnoka Dóczy Endre, a protestánsok üldözője, elfogatván lánczra veretett; két jezsuita Pongrácz István és Grodecz Menyhért, valamint Kőrösi Márk esztergomi kanonok, halálra kinoztattak Reiner János városi tanácsnok vezetése alatt Kazy F. jezsuita (1735.) előadása szerint. A nép és katonaság bosszujának a had zivatarában esvén e papok áldozatul, más szempontból ítélendő az esemény, mintha az béke alatt, higgadtan történt volna. Egyébiránt bizonyosan részökről is kihívó magaviselet és ténykedésnek kellett a véres drámát előidézőleg megelőzni.

A debreczeni kiáltványnyal egyidejűleg jelent meg a „Magyarország Panaszja“ (Quaerela Hungariae) védírat, mely a r. k. papságot nevezé az országra háromlott szerencsétlenségek okozójaul, az elnyomás és zsarnokság eszközeül; feleleveníti Pázmány mondatát, melyet a templom-kérdés tárgyalásakor ejtett, — „jobb ha az országot farkasok és rókák lakják, hogy nem mint eretnekek.“ (Szalárdi Krónika, 50. l.) A védírat nagy hatását nem csökkentették Balásfi Tamás pécsi püspök és Pázmány névtelenül kiadott czáfolatai.

Kassára (szept. 20.) vonult be ünnepélyesen Bethlen s az egybehítt gyűlésben a magyarhoniak őt „előjárójok és gondviselőjök“-nek választották. A kassai gyűlés végzésbe tevé: keljen fel mindenki; a szepesi, jászói, leleszi és egri országos levéltárak világi férfiakra bizassanak; a prot. egyházak és lelkészeknek a bécsi béke óta elvont jövedelmei törvényes úton adassanak vissza. Hadaival Bethlen (okt. 9.) Nagyszombatba érkezett, s miután Rhédeyt a csehek segélyére küldötte, maga Pozsonyot foglalta el a koronával együtt: az ide zárkozott nádor Forgács Ferencz is a mozgalomhoz csatlakozott. A nádorral országgyűlést hívatott egybe; külön levélben s menlevél mellett hívta meg Bethlen Pázmányt s a többi főpapokat. II. Ferdinánd eltiltá hiveit a megjelenéstől, Pázmány a főpapokkal Bécsben maradt, de a megyék, háromnak kivételével, valamint V. Frigyes cseh király követe, megjelentek.

A Pozsonyban (1619. nov. 18.) megnyílt országgyűlés kimondotta a vallásfelekezetek egyenjoguságát, megállapítván, hogy minden városban a főtemplom, tekintet nélkül a történeti jogokra, azon felekezethez legyen, mely többségben van a lakosok közt. A pozsonyi „Szent Márton“ templom 83 szóval 11 ellen, a lakosok sürgető kérelmére, a protestánsoknak, a nagyszombati főtemplom pedig a r. katolikusoknak rendeltetett vissza a gyűlés által (decz. 28.) Az alsó és felső magyarországi ref. lelkészek egy tekintélyes küldöttsége az országgyűlés színe előtt kérelmezte (decz. 23.) az országos egyetem felállítását, főiskolák gyámolítását állami költségen; a prot. lelkészek és tanítók közforrásból való javadalmaztatását. A kérelem részben meghallgattatott. (Révész, Figyelmező. 1871. év 225 l.) Végre Bethlen a királyi czimmal tiszteltetett meg, miután azonban a cím felvételét elhalasztá „Magyarország teljhatalmu fejedelmévé“ kiáltatott ki.

Szorult helyzetében II. Ferdinánd alkuba ereszkedik Bethlennek s a gyűléssel, igérvén a fejedelemnek Magyarországból Erdély-

hez csatolandó 12 megyét. Bethlen megköté 1620 jan. 16. a fegyver szünetet 8 óra, megtartván ez időre is Magyarországot.

39. §. *A besztercebányai országgyűlés s a nikolsburgi béke.*
1620—1622.

A fegyverszünet alatt a király megegyezésével Bethlen összehívta (1620. máj. 31.) az országgyűlést Besztercze Bányára. A főpapok, mint eltörölt rend meg sem hivattak. A gyűlést a fejedelem magyar beszéddel nyitotta meg. Egy szemtanu feljegyzése szerint „emberi emlékezet óta alig volt hiresb, vagy ehhez hasonló gyűlés Magyarországon.” Roppant számmal jelentek meg, kik közt volt Ferdinánd király 6 követe.

A vallásszabadság kiterjesztetett a templomokra (III. t. czikk); az állam kezében levő egyházi javak a véghelyek fenntartására fordítandók (VIII.); a 3 vallás felekezet részére négy-négy védnök rendelteték (IV.) a jezsuiták az országból kizáratáltak (VI. t. cz.); Pázmány és Homonnai a fejedelmi kegyelemből kirekesztettek. A végzések ellen Pázmány a klérus nevében tiltakozott.

Ferdinánd követei a magyaroktól a csehekkel való szövetség felbontatását követelték, miután a rendek ezt tenni vonakodtak, a király követei az országgyűlést feloszlatták (aug. 15.), végzéseit érvényteleneknek nyilvánították s Bécsbe távoztak, hol már előbb az oda menekült magyar főpapok titkos tanácsa Pázmány szellemében ármánykodott.

A szakítás megtörténvén Thurzó Imre indítványára Bethlen Gábor közakarattal Magyarország királyává kiáltatott (aug. 25.) A koronázást Bethlen elhalasztá. A nevezetes gyűlés további végzéseiből kiemelendők a következő czikkek. a) Az egyház védnökök (defensores) kineveztettek, a prot. védnökök között találjuk gr. Zrinyi Miklóst, gr. Nádasdi Pált, Batthyányi Ferenczet stb. b) A zsolnai és szepesváraljai luth. zsinatok végzéseit megerősítették; a prot. lelkészek ezentúl a főesperesi illetéket (census cathedraticus=székdíj) saját superintendenseiknek fizessék, a hivek pedig a plebániai jövedelmeket saját felekezetü lelkészeiknek. — c) A r. k. püspökség száma egyenlőség okáért 3-ra szállított le (egri, nyitrai, győri), évi fizetésül 2000 forint rendeltetvén; a conventek és káptalanok száma pedig hatra, tagjai fejenként 200 forint fizetéssel láttatván el. d) Egyházi törvényszéket

minden hitvallás tarthasson, hol házassági pereik végeztessenek. — d) Az egyházi javak, visszaélván azokkal a főpapság, az ország közjávára (in usus Regni publicos) fordíttassanak, a megszüntetett püspökségek jószágai, köztök az esztergomi is, a korona elidegeníthetlen javainak nyilvánítottak. — e) Pázmány, mint az ország enyészttét elősegítő és béke-zavaró száműzetett. Összesen 52 végzés hozatott. E gyűlésen érte el a nagyszerű felkelés tetőpontját, s a papi javak világiasításának kimondása által azóta soha el nem ért magaslatára emelkedett az állameszmének.

A Ferdinándpártiak Eszterházi Miklós királyi biztos rendeletére Szombathelyen gyűléskedtek (szept. 3) s Bethlen végzéseit elvetették. Pázmány röpiratban védte a papirend (klerus) ártatlanságát s a hazának Bethlen igája alóli felszabadítását hangsúlyozta.

A nagy fordulópont csakhamar bekövetkezett. Ferdinánd serege egyesülten a r. k. ligával 1620. nov. 7. a fehérhegy melletti csatában Csehországot végleg és teljesen leverte. *) A megdöbbentő hirre csüggedés szállta meg az elbukott csehek magyar szövetségeseit, Szécsi György csapatával, maga Forgács nádor, Zólyom, Fülek és Veszprém odahagyták Bethlen zászlaját, Ferdinándnak hódoltak. (Budai Magy. orsz. hist. II. 243. l.) A halálos rémület több megyét is megszállt, egyedül Bethlen nem rendült meg, 20 nap múlva a Prága melletti gyászos veszteség után (nov. 27.) a szépesi kamarához Nagyszombatból intézett levelében írja: „Ne féljetez oly igen, im itt van a császár követe, ha az békességhez kedvetez vagyon, én azt megcsinálom, csak jól meglássátok, mit hisztez a németnek!” — Ferdinánd (1620. decz. 10.) kiáltványában a beszterczebányai végzéseket semmiseknek jelenti ki, mert az ország első rende a főpapság azok hozatalában részt nem vett; közkegyelmet ígér. Többeket hűségére nyert meg. — Ily körülmények közt Bethlen is megkezdé a béke alkudozásokat, több meg-

*) A kálvinista unio feje V. Frigyes, az új cseh király futva hagyta oda Prágát a döntő csata után, s egész Németországból kiűldöztetett; Csehország pedig meghódított az osztrák ház részére. II. Ferdinánd szét szakítá Csehország alkotmánylevelét; 27 előkelő prot. nemes vérpadon veszett el, több mint 30,000 család hagyta el az országot; a lefoglalt javak a jezsuitáknak adományoztattak, a r. k. egyház tőkéletes diadalt vett, Lämmerman jezsuita, II. Ferdinánd gyóntatója, örömmel telt el: Csehország virágzása, politikai jelentősége pedig örökre oda lett. — A 30 éves háboru első véres drámája szomorú s nyomorú véget ért az osztrák részekén.

hiusult értekezlet után, miután még egy fényes győzelmet nyert Ferdinánd vezérén Bukoán (Bouquoi) Érsekujvárnál (1621. jul. 10.) Nikolsburgban 1621. okt. 1. Dichtrichstein Ferencz ol-mücsi bibornok érsek fényes várpalotájában a két ellenfél követei, Ferdinánd részéről Pázmán, Bethlen részéről Thurzó Imre (ennek ifju korában okt. 19. történt kimulta után, nagybátyja Szaniszló) vezetése alatt a béketárgyalás végrehajtatott s 1622. jan. 1. mindkét fél biztosai aláírták a béke-okmányt.

Bethlen lemondott a magyar királyi czimről, mint fejedelemnek magyarországi 7 megye és több vár engedtetett át; továbbá a bécsi béke, az 1608-diki vallásügyi törvényczikk s az 1618-diki hitlevél ujlag megerősítettek. A nikolsburgi békekötmény 1622. a soproni országgyűlésen 29, 30, 31. t. cikkekben az ország törvényei közé igttatott.

Igaz, hogy a nikolsburgi béke által uj jogot és biztosítékot nem nyertek a magyar protestánsok, de megnyerték az életet, mert Bethlen nélkül már ekkor Csehország sorsára jutott volna a magyar protestantismus.

39. §. *Bethlen Gábor.*

A magyar prot. történelem e fényes alakja született 1580-ban. Bocskaynak meghitt embere, buzgó pártfele, terveinek serény végrehajtója volt. A tapintatlan és rendetlen életü IV. Báthory (Gábor) megöletése után Erdély rendei a kolosvári országgyűlésen 1613. okt. 27. közakarattal Iktari Bethlen Gábort választák fejedelemül. Erdély fénykorát, európai tekintélyét kormánya alatt élvezte s érte el. — Ő lett a magyar protestantizmus 2-dik megmentője, a magyar Gusztáv Adolf, „vallási hős. . . volt idő, midőn a prot. felekezetek minden szorongatott szívü tagja sovár szemekkel tekintett felé, mint a kiben az emberek között leghatalmasabb védelmezőjét szemlélte . . . volt idő, midőn az ő diadalai százezrek számára szereztek lelki nyugalmat és biztosságot.“

Ő nem csak fegyverrel volt nagy, de a béke műveiben is, mint az egyház fénylő dísz, vallásos kebel, tudományok és iskolák főpártfogója is halhatatlan érdemü. Szellemi fegyveresek szerzése végett a külföldi egyetemeken több ifjat taníttatott; országát és udvarát nagy készségű tudósokkal és tanárokkal ékesítette; a gyulafehérvári Kollégiomba, melyet egyetemnek tervezett, külföldi híres tudós tanárokat hívott meg tetemes áldozatokkal, mint p. o. Alstedius, Bisterfeldet, Piscatort, Opiczot; több tudóssal, neveze-

tesen Pareus Dávid, heidelbergi tanárral († 1622.) levelezett; összesen 10 iskolát segélt és adományozott; a tűzvész miatt 64 év óta romban heverő debreczeni ref. nagytemplomot felépíttette (1628); az egyházakat segítette, alapította; a lelkészeket tisztelte és táplálta; Kálvin Institutióját magyarra fordíttatta; az Erdélyben s az ehhez kapcsolt magyar megyékben szolgáló prot. lelkészeket fíró-fíra megneemesítette, (1629. máj. 13 kelt oklevelet lásd S. P. Füzetek 1864. év. 724. l.); türelmes volt még a jezsuiták iránt is. Vallásos lelkületéről tanuskodik az is, hogy a bibliát 26-szor olvasta át s a hadak alatt is magával hordá; szerzett egy egyházi éneket is „Gyakorta való buzgó könyörgést kíván az isten.” Végre-deletében megemlékezett többek közt 6 lelkészről, 13 tanítóról, a fehérvári kántorról, harangozóról, sőt az éneklő fiukról is.

Szeme zárulta előtt végső kézvonással ezt írta papírra „Ha isten velünk, kicsoda ellenünk, nincsen senki, bizonyára nincsen.” Ez volt utolsó szava. Gyulafehérvárt, 1629. nov. 15. esteli 11 órakor halálra vált, Gelei István udvari papja s az országos rendek közös imádkozása alatt hunyt el csendesen. Koporsóját még életében meghozatta, jóideig szemlélte; nagy bátorsággal, keresztényi kegyes reménynyel és hittel várván utolsó óráját. (Szilágyi S. Budapesti Szemle 1867. év, 217. l.). Végcélja „a magyar állam és magyarnemzet fentartása volt.” Szövetségét kereste a spanyol király, IV. Fülöp levelet irt hozzá (1625. aug.), de a pápa ellenezte; keresték a svéd, lengyel és orosz udvarok, melyekkel már készült egy nagy északi szövetség (coalitio), mely a jezsuiták hatalmába szegődött osztrák házra vészhozó lehetett volna, azonban épen a nagy tervek küszöbén vágott közbe a halál.

Első nejét Károlyi Zsuzsánnát 1622. máj. 13. veszté el. (A nagyszerű temetés részletes leírását lásd Erdélyi prot. Közlöny, 1871. év. 8—12. számaiban Fekete Mihálytól). Második neje Brandenburgi Katalin (1626 óta) túlélte őt, s férje nagy emlékéhez méltónak magát nem mutatta. Gyermekei nem maradtak.

„Bethlen fejedelmi pályájánál akár a hadi dicsőségre, akár a politikai bölcseségre, akár a tudományok iránti szeretetre tekintünk, nem volt dicsőbb a Mátyás király pályája sem, s bárki is, ha elfogulatlanul ítél, befogja ismerni, hogy ha Mátyás király volt is eddig a legnagyobb magyar, nyomban mellette Bethlen Gábor áll. Az ő korában a magyar protestantismus, különösen a kálvinismus, a melynek Bethlen a legszigorubb dogmákban is buzgó,

elszánt és kegyes híve volt, oly magaslaton állott, a melyre soha többé fel nem emelkedett.“ (Révész I. Figyelmező, 1871. év. 129. l.)

40. §. *A linczi béke.*

A békét és nyugalmat sem az ország, sem kivált a protestánsok nem élvezhették a titkos és nyilvános ellenségek miatt. Pázmány mellé csatlakozott Eszterházi Miklós, ki katholizálása jutalmul nádorrá választatott (1625—1645.) Ő saját nejét is vallásváltoztatásra kényszeríté, Nyitra és Trencsénből pedig mondhatni kiirtá a protestánsokat. Pálffy Kata, Forgács nádor özvegye, jószágain Sárosmegyében a protestánsok templomait, paplakait romboltatta, a lelkészeket kiűzette, s jobbágyait r. k. papok befogadására kényszerítette. Batthyányi Ádám, szinte katolikus uj térencz, hasonlót tett. A szakolyi protestánsoknak eltiltatott a közös temető használata. A Kassán összegyűlt rendek (1640.) kérelemmel járultak a király elé, 400 templom elfoglalásáról panaszkodván. Nem nyervén orvoslást Rákóczy György erdélyi fejedelem (1630—1648) fegyverét hívták segítségül.

Rákóczy a rendekkel szövetkezve, 1644. feb. 13. Kállóban kiadott kiáltványában, azon okok alapján, hogy a protestánsok elnyomatnak, s az országot ellepő jézsuiták kényének vettetnek alá, 70,000 főnyi sereggel megindította a véd-háborút s gyors előnyomulással III. Ferdinánd királynak Eszterházi Miklós vezérlete alatti seregét visszavetvén Pozsonyig nyomul, előcsapatait csaknem Bécsig tolván elő. — A szorongatott király ajánlatára 1645. decz. 16. megkötötte a linczi békét. Ennek 1. és 2. pontjában alapul a bécsi béke vívmánya az 1608-diki koronázás előtti 1-ső t. cikk a maga erejében hagyatván, mindenféle sorsu és rangu lakosoknak (véghelyeken, városokban és falvakban lakóknak = sive sint confiniarii, sive villani. Hist. Dipl. 42. p.) teljes vallásszabadság adatott templomok, harangok és temetők használatával; 3. pontjában megtiltatott, hogy a lekipásztorok lakaikból bárki által és bármiképen elmozdittassanak, kizavartassanak; 4. pontban határoztatott, hogy ezután templom foglalások ne történjenek, a templomokkal együtt jár a parochiák jövedelme. A lefoglalt templomok visszaitélése „az evangélikusok hátránya nélkül,” vagy királyi tekintély, vagy barátságos egyezmény útján a jövő országgyűlésre bízott.

Az országgyűlésen Lippai György esztergomi érsek a

linezi békekötés ellen óvást tett, de ez viharos ellenzéssel találkozott, s oka lett annak, hogy a király és a rendek kívánatára a királyi diplomában a felek megnyugtatóására bele igttatott azon hires tétel „ellen nem állván, a papság s bármely kath. világi urak ellenmondása sőt mind örökre érvénytelen levén.” — Végre (nov. 8.) 90 templom visszaadatni rendeltetett a protestánsoknak, templom foglalók 600 magyar forint büntetésben marasztalandók el a templom visszaadásán felül. — Az egész békekötés 14 pontja 1647. jan. 17. az ország törvényei közé (V—X. §§-be) beiktattott, s Ferdinánd által (jul. 17.) szentesített.

VI. SZAKASZ. A PROTESTÁNS EGYHÁZ ÜLDÖZÖTT ÉS SZENVEDŐ ÁLLAPOTJA 1647—1790.

41. §. *A protestánsok fokozódó nyomattatásának rövid rajza a pozsonyi rendkívüli törvényszék koráig, 1647—1673.*

A békekötések korát épen nem béke és virágzás, de a legiszonyúbb háborgattatás, szenvedés, megaláztatás, vonaglász fájdalom korszaka, a magyar prot. Izrael megkétszereződött tartamú babiloni fogsága, tartván majdnem 140 évig, váltotta fel. Hiába hullott a dicső békekötéseket kivívó magyar hugonották vére majd félszázadon át; hiába hangzottak el a királyi szent-esküek a vallásszabadság óltárán; hiába hozattak a szenttörvények: a művelt világot átfonó jézsuitai félig látható, félig láthatlan vas-háló, melynek szálai Rómából indultak ki, fojtogatta Európa-szerte az alkotmányos és evangyéliomi szabadságot egyképen, miután e két szabadság iker-testvér gyanánt egymást hűségesen és nemesen támogatta. Fokozatosan következtek be szomorú események és tények, a magyar prot. egyházat sujtólok és sirszélére taszító. Országos csapások, véres forradalmak, az erdélyi nemzeti fejedelemség gyöngülése, majd enyészete, az osztrák kormány önkénye, a jézsuiták túlhatalma, a magyar r. k. főpapság olthatlan gyűlölete, valának a főbb okok, melyek előidézték a magyar prot. Sion gyászba borulását.

Lippai György esztergomi érsek, mindjárt a linezi béke után, a jezsuita rendet, a nagyszombati zsinatban, a magyar egyházi rend tagjává ünnepélyesen beavatta (1648. decz. 2.); ugyan ő II. Rákóczy György özvegyét Báthory Zsófiát, fiával Ferenczczel a r. k. vallásra téríté (1660), s ezáltal a legtekintélyesebb fejedelmi családot, a legfőbb földi támaszok egyikét, elragadta

a protestánsoktól. Nádasdi Ferencz gróf és országbíró áttérvén (1655) a r. k. hitre, 40,000 jobbágyát erőszakkal parancsolta ki a prot. egyházból.

A linczi békepontjai egymás után sértettek meg. Ugyanis az 1662. (máj. 1.) pozsonyi országgyűlésen az evangélikusoktól megtagadtatott az együttleges fellépés s az „evangelikus rend” czim; a vallási ügyek kitörültettek az „országos ügyek” sorából, s mint magán ügyek a megyékhez útasítottak, noha a protestánsok több ízben kérelmeztek ez ellen. Spánkau tábornok felső magyarországi főparancsnok, 1670 őszén elfoglalta a protestánsoktól a kassai főtemplomot, Szelepcsényi György esztergomi érsek négy év alatt (1672—1675) 66,000 jobbágyát viszi át erővel saját egyházába, miután előbb lelkészeiket elkergette, templomaikat elfoglalta. Bársony György nagyváradai püspök és szepesi prépost „Az egész világ előtt felfedett igazság” (Veritas toti mundo declarata. Kassa, 1671. öt kiadást ért) röpiratában azt hirdetvén, hogy a király nem köteles megtartani a prot. szabadság biztosító békekötéseket, mert azok fegyverrel csikartattak ki, s mert a papság azoknak ellenmondott, maga kezdi meg ez erkölcstelen elveket alkalmazni, a mennyiben (1672. jan. 14.) Turulukán (Nyitra) erőszakosan akarta elfoglalni a prot. templomot. Az önvédelemre fegyvert ragadt nép bosszuja elől az odavaló ev. lelkész idősb Krman Dániel neje menté meg a püspököt. Megczáfolták ugyan Bársony vészes elveit Csipkés György, debreczeni lelkész, „Elgördíthetlen kő” (Molimen Sisyphum) és Pósa házi János pataki tanár „Az egész világ előtt felfedett igazság hamissága” (Falsitas veritatis toti mundo declaratae) munkájokkal, de a tulnyomó erő előtt ez irott mentségek sikertelenül hangzottak el.

Kolonics Lipót bécs-ujhelyi püspök s a törvénytelen pozsonyi kamara elnöke, a protestánsok pozsonyi templomát, melyet ezek saját költségökön építtettek, erőszakkal elfoglalta, (1672. jul. 18.) Ő szokta volt mondani „Magyarhont előbb rabbá, aztán köldussá, végre katholikussá fogom tenni” Szegedi Ferencz egri püspök meg az eperjesi lutheránus kollégiomot és templomot adta át a jézsuitáknak. (1672. jun. 2.)

Midőn pedig a Vesselényi-féle titkos szövetség, (vagy mint nevezik összeesküvés), melyet épen a r. k. főurak szerveztek, a bécsi kormány alkotmánytipró eljárása ellenében, a vezér-tagok kivégeztetése után (1671. april 30.) megsemmisített; s a Petróczi és elégedetlen bujdosó társai által indított

félig vallási színezetű forradalom (1672 okt. 26) legyőzött; s ezek következtében Lipót király által a magyar alkotmánynak még csak árnyéka is megszünttetett Ambringen János elnöklete alatt felállított német kormányzóság ígája alá görnyesztvén (1673. feb. 24.) az egykor szabad Magyarország: a legszomorubb hazai állapot korát használta a kormány és főpapság arra, hogy a magyar alkotmányos szabadság utolsó védvárát a protestantismust halálra üldözze és kiirtsa. Ily előzmények után következett be a protestánsokra a gyász-évtized.

42. §. *A pozsonyi rendkívüli törvényszék működése, és áldozatai a prot. lelkészek.*

Ha a lelkészek és tanítók elvételnek a prot. egyháztól, pásztor és tudomány nélkül elfog, el kell annak veszni, e Valérián (római pogány császár) kori eszme vezérelte a jézsuíákat és főpapságot, s hogy célját elérje a Vesselényi-féle összeesküvés és forradalmi részesség vádjait használta fel ravaszul a prot. lelkészek elpusztítására.

Szelepcsényi György esztergomi érsek a saját elnöklete alatt tartott pozsonyi kiküldött törvényszék elé (judicium delegatum Posoniense) megidéztetett 1773-ban, minden bányavárosi prot lelkészt és tanítót (első idézés) Szept. 25-én, megjelent 32 lutheránus és egy református lelkész.

A vádpontok valának a) a prot. lelkészek a katolikusokat és így magát a királyt is bálványimádóknak nevezték; Máriáról, fészületről, képekről gyalázólag szóltak és irtak. b) az országban lázadást szítottak; a Vesselényi-összeesküvést, a Petróczi mozgalmat tetteleg elősegíték, külhatalmakkal és a törökökkel szövetkeztek, titkos gyűléket tartottak, kath papokat gyilkoltak stb.

Bizonyítékul hivatoltatott Vitnyédi István híres lutheránus ügyvédnek, a ki már ekkor nem élt, két izgató levele, melyek egyikét állítólag Keczer Ambruus eperjesi polgármesterhez (1668. decz. 30) intézte volna, kimutattatván ezekből a prot. lelkészek és tanítók részvéte az összeesküvésben, a nélkül azonban hogy nevek említették volna. E levelek költöttek valának, maga Bethlen Miklós kimutatta alaposan hazug voltukat. (Sárospataki Füzetek. 1868. év. X. szállit. 915.1) De meg egy holt tanu százak ellen hogy bizonyíthat?

A törvényszék, a nélkül hogy egyenkint kihallgatta volna

őket, mindnyájukra halált mondott; királyi kegyelmet biztosított azonban azok számára, a kik vagy önkénytes száműzetésbe mennek, vagy a hazában maradni akarás esetében végkép lemondanak minden lelkészi és tanítói tisztról, vagy római katolikusokká lesznek. Maga ez ítélet mutatja, hogy az egész törvénykezés célja a prot. egyház megsemmisítése vala.

Az idézetek közül csak egy tért katolikus hitre, az idősbek lemondtak hivatalaikról térítvényt irván alá, a jelesbek pedig önkénytes száműzetésbe mentek, ez utóbbiak közé tartoznak Kalinka Joachim illavai lelkész s Trencsén, Liptó, Árva megyékben superintendens (a ki száműzetésben is halt meg Zittauban, Luzatia 1678), és Tarnóczi Márton, divéki lelkész, Nyitra, Pozsony és Bars megyékben superintendens, ő a hazába visszajött, 1682. s Blatnicza várban halt meg mint superintendens 1685. (jul.) Révai Sidónia urnő udvarában.

Ekép lettek a bányavárosok s felső megyék megfosztatva lelkészeiktől s némult el ott az evangéliom hirdetése.

A sikertől felbátoritva újra rendkívüli törvényszéket tartatott Szelepcsényi Pozsonyban 1674. márcz. 5. melyre már valamennyi prot. lelkészt és tanítót megidéztetett. Az érsek 24-ed magával, kik mindnyájan r. katolikusok valának, bírászkodott. (Második idézés.)

Megjelent mintegy 250 lutheránus és 54 református egyházi férfiú, az erdélyi fejedelemség és török hatóság alattiak természetesen felsőségeik által eltiltattak a megjelenéstől.

A Vitnyédi-fele vádlevél alapján lázadási részességgel vádoltatván, ép úgy mint az első idézésbeliek, mindnyájan halálra ítéltettek, de e büntetés alól a hivatalról lemondás, önkénytes száműzésbe menetel és katholizálás következtében megszabadíthaták magukat.

Miután tetemes rész vonakodott e feltételek bármelyikét aláírni, az ijesztés és kinztatási rendszerhez folyamodtak a szívtelen bírák, s az evangélikusokat Lipótvár, Sárvár, Komárom és Berencs börtöneibe szállíttatták, (1674. jun. 3.), a reformátusokat pedig (jun. 7.) Sárvár, Lipótvár, Kapuvár, és Eberhárdra, mindnyájukat lánczra verve, néhol, mint Berencsen is, egyeseken voltak.

A börtönökben, mint alávaló gonosztevőkkel bántak velök, a legsúlyosb és fertelmes munkákkal terhelték, csigázták, Lipótvárban, hol legtöbbben voltak a foglyok (összesen 35-en), Kellio jézsuita zsarnokoskodott felettök s alkalmazott újabb nemű

kinzásokat. — A kebelrázó szenvedések és ijesztések után igen számosan aláírták a hivatalról lemondó térítvényt (mintegy 205-en), kevesen (33-an) átmentek a r. k. hitre, a törhetlenek azonban (66-an) türtek és szenvedtek tovább.

Jegyzet. A Berencsen való hallatlan nyomorgattatás. Gróf Kolonics Lipót rendeletére Séllyei István pápai lelkész és superintendens, Miskolczi Mihály füleki, Bátorkeszi István veszprémi, Czeplédi Péter lévai ref. lelkipásztorok, Lányi György korponai evangélikus tanító vasbaverve szállíttattak el Pozsonyból; „Berencshez érkezvén, a szekérről leszállíttattak és a nagy hegy tetejére gyalog a vasba nagy romlás-sal és fáradsággal felhajtatnak; az holott a pozsonyi vasakat sokkal nagyobbakkal cserélik el, kivált Séllyei Istvánt olyan hegyes, lábait szaggató rudas vasba verik, hogy mindent valamit a lábára alája tett egybeszakgatott, s a lábát is egybe lyukgatta s szántotta, s ezt viselte hét hétig, míg elszárván az őriző katonák, megengedték, hogy egy régi elromlott vasat a maga költségén megnyitasson, melylyel aztán elcserélte. Mikor itt vasba verék, monda az udvarbiró: kiben biztok, hogy vasba veretitek inkább magatokat, mintsem engedjete? Monda Séllyei: vagyon még isten az égben, a ki az erőszaktevőket megítéli, ebben vagyon bizodalunk... Egy igen alkalmatlan házba, mely palaczféreggel rakva volt, berekesztetnek, az holott nyugodalmuk igen kevés volt. Három hét múlva Kollonics megparancsolja a commendansnak, hogy az eddig kijárni szokott krajczárból ezután csak hármat adasson a papnak, kenyeret pedig igen alávaló feketét, s tömlöczbe vettesse. A commendans jólehet igen szánja vala őket, de elmulatni nem meri; azért vetteti őket az halálra sententziáztattaknak olyan becstelen nehéz tömlöczekbe... melybe hason, térdeken kellett bemászkálni. Itt mint a disznó ólba a sok tisztátalan állatok között béka, szúnyog, légy és egyéb ártalmas bogarak között, sem éjjel, sem nappal nyugodalmok nem volt, soha sem állhattanak; gyakorta a nagy bűzben az érzékenységből fogatkozást szenvedtek, sokszor elájultaknak, s erejek épen elfogyatkozáék. kicsinyben mult el, hogy meg nem vakultanak némelyek, ott elsenyvedtenek, csak épen hogy meg nem haltak. Vévén észre a commendans ilyen elnyomorodásokat az ahoz nem szokott erőtelen papoknak, levelet irt Kollonicsnak, melyben protestál, hogy hanem ha hamar kivéteti azokat az elfogyatkozott embereket abból a tömlöczből, azok mind meghalnak, oka ne legyen, sem isten, sem emberek előtt. Melyre azt fe-

leli Kollonics: nem kell néked attól félned, hogy azok meghalnak, ha meghalnak pedig, elég nagy a berencsi határ, ott elférnek.

Julius 8-dik napján (1674.) Kollonics parancsára kivonatnak abból a tömlöczből, és rókás tógájoktól, lepedéjeiktől, s a mi pénzök abban volt, megfosztja a vice-kapitány, elvészi a mi könyvecskéjük nálok volt azt is; mely esett vala a jézsuiták sugallásokból. Eltiltatnak mindenektől, senkinek kegyességnek munkáját vélek közleni szabad nem volt; ezt mondják vala: ériék meg az három krajczárral és fekete prófonttal.

Eljöttenek sokszor messze földről a foglyoknak kedvesei sok nyomorúság s költés által Berencshez, hogy lássák férjeket, de a várba be nem eresztették; csak néha sok könyörgés, és sok ajándékadás után, de csak messzünnen mutatták meg az ő édes férjeket, — atyjokat, s onnan egy vagy két szót engedték, hogy kiáltsanak nekik. Megtiltotta volta a vice-kapitány száz-pálcza és törökverésnek ígéretivel, hogy senki az ő rabságának állapotjáról semmi úton-módon ne mondjon, ne izenjen, s ne írjon, elég az, ha tudják, hogy élnek. Rab Szabó János, pápai nemes ember sok ajándékkal a vár gondviselőjétől Tardi Ferencztől megnyerte vala, hogy beszélhessen a rabokkal és vigasztalja őket ilyen nyomorúságokban; de megvívék ezt Kollonicsnak nem sokára, ki ily mérgesen ira a commendánsnak: „nem hogy azok a vakmerő predikánsok a te őrizeted alatt megaláznák magokat, sőt inkább a tetőled hozzájok bocsáttatott barátjaik által szarvakat felemelték; ha becsületedet szereted, az eddig hozzá mutatott engedelmességedet keménységeddel pótolod.“ Történt ez is, hogy Lászlófi László egynehányszor Berencsre menvén szólott a foglyokkal, a mint az útján által menne, s még valami eledelt is vitt volna egyszer nekik; ezt meghallván Kollonics citáltatja Pozsonyba, a honnan nehezen szabadult el; meg is parancsolák feje vesztése alatt, hogy a foglyokhoz ne szóljon, sem pedig ő nekik semmit ne küldjön. Sokszor küldöttek az ott körül levő helyekből az istenfélő emberek holmit a szegény rabok számára, de ezt az ott való miséző pap a káplánnal, más olyanokkal elemészti vala.“ Ezek a szerencsétlen áldozatok következő év tavaszán indítottak el innen a gályarabságra. („Kösziklán épült ház ostroma“ Latinból fordította Bod Péter, 1738. Először kiadta Szilágyi S. Lipcse: 1866. 8 r. 162 l. lásd az 59—62 lapokat.)

43. §. *A magyar hitvallók s a gályarabság.*

Tíz hónapi sanyargatás után a magyar hitvallók (Confessorok) Lipótvárról 1675. márcz. 18, mintegy 46 an, többnyire ref. lelkészek, katonai fedezet alatt Morva, Stiria és Karinthián át embertelenül vasban és gyalog hajtattak tengeri gályákra Nápoly felé. Tiesi (Theate) város börtönében (Olaszhon) a menni nem tudás miatt hátra hagytak közül négy nyomorban éhen veszett el, az őket vigasztaló és eltemető ifju lelkű agg Harsányi István lelkész, egy tisztársával, az első szállítmány után hajtatott. Utközben sikerült Capracottánál (Nápolyországban) Lá n y i György korponai iskola igazgatónak 3-ad magával szökéssel szabadulni.

A Ná p o l y b a eljutott 30 hitvalló fejenként 50 scudiért, (egy scudi két forint értékű) gályarabokul a spanyoloknak eladatott.

Egy másik szállítmányt (20 lelkészt) Kolonics Lipót küldetett (1675. jul. 1.) Trieszten át Buccariba, hol 86 napig oly silány börtönben tartattak, hogy többen közülök elhaltak. A szászválasztó fejedelem szabadította ki a végpillanatig szilárdul megmaradni tudó szenvedőket.

Egy nemes szivű gazdag nápolyi polgár: Veltz György pénzt gyűjtött, hogy kiválthassa a gályarab lelkészeket, de a jézsuiták meghiúsíták felebaráti szándokát.

Zaffi Miklós velencei orvos pedig a protestáns országokat értesíté megható leveleiben a foglyok szomorú sorsáról. Angol, Svéd, Szászország és Hollandia követeik által vetették magukat közbe a bécsi udvarnál.

Még a jobb lelkű r. katolikusok is Európaszerte undorral fordultak el a magyar főpapság szörnyű tettétől, a papság pedig magát védendő, s a gályarabokat sujtandó, elakarta Nagyszombatban (1675) kibocsátott nyomtatvány által hitetni a világgal, hogy a gályarabok felségsértés, és nem vallás miatt ítéltettek el. A mű címe „Hiteles kivonat.” (Extractus verus) írója Kellio Miklós jézsuita Lapsánszky álnév alatt. E művet aztán Lá n y i György czáfolta meg „Dávid parittyája” (Funda Davidis) cz. művében (1676.)

Végre sikerült a hollandi beavatkozás, Ruyter Adorján, a hollandi hajós-sereg fővezére. a nápolyi királyi törvényszéktől kieszközölte a foglyok szabadon bocsátását (1676 jan. 22.)

A szabadulás óráját 26 hitvalló érte meg. 18 ref. és 8 evangélikus.

Vireth Egyed hollandi tábori pap vezette a megszabadítottakat 1676. feb. 11. a kinok bárkájából a szabadság hajójára át, a kik erre a 46-dik zsoltár éneklése közben léptek át. Ruyter e szózattal fogadta őket: „minden győzelme között egy sem szolgált neki annyi öröme, mint Krisztus ez ártatlan szolgálóinak elviselhetlen járom alóli felszabadítása.”

Velenczén át Helvétiaába nevezetesen Zürichbe mentek, hol (1676. máj. 29.) a városi tanács, lelkészi és tanári kar fogadta őket keresztyéni felebaráti szeretettel.

Az 1681-ki országgyűlés engedte meg, hogy kivétel nélkül bántatlanul visszatérhessenek. (26. §. „liber in regnum redivit”). A visszatértek közül felemlítjük: Kocsi Csörgő Bálint pápai tanárt, kiszabadulta után ő megírta XII fejezetben a gályarabok szenvedéseit, — Harsányi István rimaszombati lelkészt, és Séllyei István pápai szuperintendenst (1669—1692). Séllyei a pozsonyi törvényszéken is magára vonta fontos beszédeiért a közfigyelmet; a gályarabságból gyászoló övéihez visszaérkezte után még 15 évig folytatta a lelkészi és püspöki hivatalt Pápán, s 1692. (okt. 17.) élte 65-ik évében halt el, a pápai sirkertbe temettetvén. Arczképe a zürichi akadémia könyvtárában maig is látható. — A prot. lelkészek elítéltetése, szenvedése és száműzetésének kora (1672—1681-ig) szokott gyász-évtizednek nevezetni.

44. §. A protestánsok államjogi helyzete rövid vázlatban a gyász-évtizedtől kezdve az 1790—91-ki országgyűlésig. — A lét és nem lét közt függő állapot.

A gyász évtized alatt Magyarország azon részein, melyek I. Lipót király alatt állottak, a prot. egyházak teljesen elnyomottak, zaklatott hívei erdők és várromokban titkosan gyülekezhetek egy-egy bujdosó lelkész köré isten ígéje hallgatására.

Politikailag is elégtelen levén a nemzet: a Tököly-féle első forradalmat (1678—1680) örömmel üdvözölte. A kétféle (vallási és nemzeti) elégtelenség lecsillapítása céljából jónak látta Lipót az ország alkotmánya visszaállításáról gondoskodni, e végre összehívta a soproni országgyűlést 1681.

Az elnyomott protestánsok kérelmét az országgyűlés elutasítá, ők tehát a királyhoz folyamodtak. A király kihallgatván mind a r. k. mind a prot. panaszló feleket, leiratot bocsátott, mely aztán az országos törvények közzé igttatott; mint 25-ik és 26-ik cikk, amaz a szabadvallás gyakorláról, emez templomok-

ról s azok építésére való helyadásról szól. — A mi parányi kedvező lett volna azonban e két törvéncikkben, azt is megsemmisíté azon ruganyos záradék „épségben tartatván a földesúri jog“ (salvo jure dominorum terrestrium), mert e záradéknál fogva a vallásügyi törvényt minden kath. földesur, ilyenek voltak pedig a főpapok is, — tetszése szerint magyarázhatta.

Lipót országlása alatt elszedett 888 templom helyett a 26-ik t. cz. szerint csak 22 templom építésre kaptak a protestánsok engedélyt, egy-egy megyében két templomra az ugynevezett „beczikkelyezett helyeken“ („inarticulati loci“), miből kijő, hogy 11 megyében teljesen megsemmisített a prot. egyház nyilvános élete.

A Tökölly forradalom folytatása miatt (1682—1685) azonban az 1681-ki korlátolt vallásügyi törvény sem foganatosított, sőt a kegyetlen olasz Karaffa Antal királyi biztos által felállított eperjesi vértörvényt széknek (1687. feb. 1-től szept. 21-ig) ismét számos protestáns lett politikai ürtügy miatt áldozatává. (A 19 főáldozat közül felemlítjük, a két Ketzert, — Andrást és Gábort).

A zavarteljes hat év után összehítt 1687-diki pozsonyi országgyűlésen még kevesebbet nyertek a protestánsok, mint előbb, mert itt az 1681-diki vallásügyi törvény, azon okon, mivel a protestánsok arra érdemetlenek, csak kegyelemből és ideiglenesen (adhuc = mégmost) erősített meg. A protestánsok egyebet nem tehettek, mint mindkét sérelmes végzés ellen tiltakoztak.

Mivel a magyar főpapság, melynek élén Kolonics Lipót kalocsai püspök, majd ország primás (1695—1707) állt, — ismét a r. katolikusok előnyére értelmezte az 1681-diki törvényt, több ízbeli sürgetés után a király e törvénynek egy magyarázatát bocsátotta 1691, mely „*Explanatio Leopoldina* azaz „Lipótféle Magyarázvány“ név alatt ismeretes. E Magyarázvány csak a beczikkelyezett 22 helyen enged nyilvános vallás gyakorlatot a protestánsoknak, a róm. kath. ünnepek megtartását rájuk parancsolja stb.

A nagy Rákóczy forradalom (1703—1711) csak részben és mulólag helyezte kedvezőbb állapotba a protestánsokat. E nagy mozgalmat bevezgő szatmári béke (szatmári compositio) 1711-ben szinte csak általános szavakban igéri biztosítani a vallás szabadságot.

Erdélyben, mely 1688. (máj. 9-diki szebeni kötlevel, mégin-

kább 1691. decz. 4. kelt lipóti diploma) óta Lipót uralma alá jutott; épen e béke után állíttatott vissza, a több mint másfél század óta szünetelt r. k. püspökség, jézsuita és más szerzetes rend s így az erdélyiek is, kik eddig szabadok valának, érezni kezdék a vallási keserves nyomtatást.

A szatmári béke sem tartatott meg: az 1715-diki országgyűlés 30-dik t. czikke megerősíté ugyan újra az 1681-diki vallásügyi törvényt, de azon megszorítás által, hogy a törvény megsértése esetében csak egyénileg, és nem testületileg, engedtetik meg a kérelmezési jog: elveszett annak minden értéke, mert a vallásügy merőben királyi önkény tárgyává tétetett, milyenné pedig szabadországban egyes polgárügye sem tehető. Ezenkívül a protestánsok zsinattartási joga jövőre eltiltatott; szétszórt csekély erejűket sem egyesíthették tehát. A r. katolicismus ellenben a törvények romjain hatalom tető fokára emelkedett.

A pesti bizottmány (commissio Pesthina) melyet III. Károly király a függő templom-kérdés tisztába hozatala végett nevezett ki 1721, ismét csak a Lipót-féle Magyarázvány szellemében értelmezte az 1681-diki törvényt; s így a bizottság hosszas tanácskozmánya, mely a r. k. és prot. fél közt vala békét eszközözlendő, — a főpapság miatt kedvező sikert nem idézett elő.

Tíz év múlva jelent meg 1731. (apr. 6.) a pesti bizottmány munkálata nyomán kiadott Károly-féle rendelet (Carolina resolutio) 12 pontban (ismét egyoldalú intézkedés hát!) A protestánsok sérelmét ez sem orvosolá, sőt vallásszabadságuk árnyékát sem hagyá meg, tartalma ide megy ki: a be nem czikkelyezett helyeken kívül a prot. vallás-gyakorlat csak magánosnak tekintendő; a prot. vallásra térés kemény büntetés alatt eltiltatik; minden vegyes házasság kath. pap előtt kötendő, s házassági perek csak a sz. szék előtt folytathatók; minden hivatalnok r. k. eskűt, (melybe az istenen kívül Mária és a szentek is hivatnak) tartozik tenni stb.

Az evangéliom ügyére nézve egyik nagy csapásul vehető a helytartó-tanácsnak (consilium regium locumtenentiale), az 1723-diki országgyűlés által elrendelt telállítása, hová a vallásügy is útasíttatott. Ezen tanács főpapias színezeténél fogva nem volt más „mint a fegyvertelen vallás-üldözés rendszeres műhelye“ (flagellum Haereticorum“ mint az egri püspök Erdődi Gábor nevezé). Ettől kezdve egyház ellenes intézkedések (intimatum = hely-

tartósági rendelet) halmazával sujtatott és romboltatott folyvást az árvaságra jutott evangyéliomi egyház.

Nevezetesen az edeig szabadon nyomatott magyar bibliák elkoboztattak (1719), a szuperintendensi hivatal betiltatott (1732); később mindenik félre 4 — 4 számra szorittatott, (1734); majd újra megszüntettetett (1777); a ref. templom, paplak, kollégium Pá pá n lefoglaltatott s r. k. kézbe adatott (1752); a főiskolák létezése betiltatott (1756); majd az iskolák segélyezésére való gyűjtés is, mint legatio, supplicatio megszüntettetett (1759 és 1777); a meglevő alsóbb sőt felsőbb prot. iskolák királyi és kath. directorok alá vettettek (1776); végre a bécsi kormány egyöntetűséget követelő tanoda és nevelés rendszere (ratio educationalis) a prot. iskolákra is kiterjesztetett (1777). Ezen és egyéb önkényes rendeletek a magyar prot. egyházi önkormányzatot (autonomia) halálra sujtani czélzák.

Átalában III. Károly (1712—1740) és Mária Terézia (1740—1780) alatt, mintegy 70 évig törvényen kívüli siralmas korszakot éltek a magyar protestánsok. Ellenök fordultak nem csak hivatalosan, de társulatok útján is, e korban alakítottak ugyanis a protestánsok megtérítése végett a Sz. István és Sz. József (1722) társulatok, pénzzel jutalmazandók az áttérőket. Ez időből csak egy vigasztaló esetet jegyezhetünk fel: a jézuitáknak az országból lett kitiltatását (1773), mely azonban európai körülmények kifolyása vala.

A jobb kor hajnala az 1781. okt. 25. II. József által kibocsátott türelmi parancs (edictum tolerantiale) megjelenésével kezdődik. Oda hanyatlott ez időben már a bécsi békében egykor teljes vallásszabadságot, sőt egyenjogúságot nyert prot. egyház, hogy ezen egyoldalú rendeletet is, mely őt eltűrtnek nyilvánítá, kénytelen volt jobb jövő reményében örömmel üdvözölni.

A türelmi parancs (18 pont) a becikkelyezett helyeken kívül is nyilvános vallásgyakorlatot enged a protestánsoknak, ha száz család együtt képes lelkészt tartani és templomot építeni, de torony és harang nélkül; a kath. eskütétele alól feloldja a prot. tisztviselőket; a térítvényeket (reversalis) a vegyes házasságnál megszünteti, szabatosan kimondván, hogy ha az apa akatholikus (nem katolikus) csak a fiu gyermek kövesse apja vallását; a prot. lelkészeket a kath. papi felügyelet alól kiveszi, azokat kik az evangyéliomi vallásra térnek hatheti oktatás alá rendelte, mi sok visszaélésre és zaklatásra adott alkalmat. Egy 1786-diki

nyílt parancs az evangélikusok házassági pereit a szentszék-től a polgári törvényszékhez utasítá, a hol vannak azok ma is.

De hogy e türelmi parancs korában is mily visszaélések követték el, mutatja többek közt az, hogy egy 1782. kelt királyi rendelet a heidelbergi káté nyomtatását csak oly feltétel alatt engedé meg Debreczennek, ha a r. katólikusokat sértő 3 kérdés (30. 57. 80-ik) megváltoztattatik. E szerint a vallásos meggyőződés világába erőszakkal nyult be. (v. ö. 86. l.)

VII. SZAKASZ. FÖLÉLEDÉS KORA.

45. §. *A protestánsok államjogi helyzete az 1790-ki országgyűléstől jelenig.*

A kivételes és csak fejedelmi kegyen alapult ingó helyzeten az örökre nevezetes 1790 — 91-diki 26-dik törvényczikk, az ugynevezett vallásügyi törvény (lex religionaria) segített, mely II. Lipót király alatt hozatott, mikor az ország alkotmányával együtt mindkét evangélikusok szabadsága is visszaállított. E törvényczikk legfőbb vivmánya vala, hogy a vallás ügye nem királyi rendeletektől tétetett függővé, de a törvényhozás mezejére útasított.

E vallási törvény az evangélikusok vallásszabadsága alapjául a bécsi békét s az 1608-diki törvényczikket fogadja el, s e törvényes alapokra helyezi azt vissza (reponatur). Tartalma ide megy ki: A földművelők is (rustici) szabad vallásgyakorlattal bírnak (1.); a vallásgyakorlat mindenütt nyilvános és szabad, alapíthatni egyházakat minden további engedély kérés nélkül s általában a vallásgyakorlat mindenkorra korlátlanoknak és háttartalannak nyilváníttatik, (pro semper pro irrestricto et illimitato declaratur) (2.); a protestánsok idegen vallásos szer-tartások megtartására nem kényszeríttetnek; (3.); egyedül saját hitfelekezeti felsőbbbségeiktől függenek vallási ügyekben (unice a religionis suae superioribus dependeant), — zsinatokat tarthatnak, s a zsinatilag hozott egyházi törvények sem helytartósági rendeletek, sem királyi határozatok által meg nem változtathatók, (canones... neque per dicasterialia mandata nec per regias resolutiones possint alterari), (4); iskolákat állíthatnak, azokat kormányozhatják, tanrendszert (rationem, — normam et ordinem docendi) készíthetnek; külföldi akadémiákat látogathatnak; s felekezeti könyveiket szabadon nyomtathatják.

— E pontban ki van mondva a királyi legfőbb felügyeleti jog (suprema inspectio), valamint az is, hogy az országgyűlésileg hozott közoktatási rendszer (concordatio litterariae institutio), a vallási tárgyakat kivéve, a prot. iskolákra is ki fog terjesztetni. (5.); — r. k. papoknak ágy és papbért (stolae et lecticales) fizetni nemtartoznak, (6.); — beteg és fogoly vagy halálra ítélt hitsorsosait meglátogathatják, (7.); — közhivatalokra valláskülönbség nélkül alkalmaztatnak, (8.); — Mária és a szentekre esküdni nem tartoznak, (9.); — vallási alapítványait érintetlenül élvezhetik (10.); — házassági ügyeik elitélése saját egyházi székeikre hagyatik, (11.); — ez örökké tartó érvényű törvény (perpetuo duratura lex) által templomaik biztosittatnak (12.); — az áttérésre (transitus) királyi bejelentés szükséges (13.); — a szabadvallásgyakorlat Dalmátia, Horvát és Tótországokra ki nem terül, kivéve a már létező néhány alsó slavoniai prot. egyházak követőit (14.); — a vegyesházasságok mindig kath. pap előtt kötendők, ha az apa protestáns, gyermekei követik apjuk vallását (15. 16.); — a kath. ünnepeket magán körben megtartani nem kötelesek (17.).

A két evang. egyház nevében az országgyűlés utolsó napján 1791. (márcz. 13.) Teleki József gróf, ugocsi főispán mondott köszönetet a hazának és királynak a törvényért, bár kiemelte, hogy még most sem nyertek meg minden visszakért jogot. A r. k. főpapi rend pedig, híven evangéliomtalan elvéhez, Batthyányi József eszt. érsek által ellenmondott a törvénynek.

Itt kezdődik az evangéliomi egyház föléledése, uj kora. Nevezetes a törvény, mely alkotmányunk kiegészítő részét képezi, — arról is hogy még a Bach-kormány alatt is, mikor pedig ősi alkotmányunk elkoboztatott, a felség által névleg elismertetett.

E törvény hozatala után szervezendők magukat, tartották a reformátusok a budai nemzeti zsinatot 1791. szept. 14., Teleki József gróf, az evangélikusok pedig a pesti nemz. zsinatot báró Prónay László elnöklete alatt. E zsinat végzései azonban a király által nem szentesítettek.

A prot. vallásszabadság koronáját az 1848-ki XX-ik t. czikk tette fel, mely „a hazába törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül a tökéletes egyenlőséget és jogviszonyosságot mondta ki.

De a jobblét reménye csakhamar eltűnt 1849 év végével újra szorongattatás sőt üldözéskora kezdődék. Az 1859. szept. 1. kibocsátott császári nyílt parancs (patens) pedig a magyar

prot. önkormányzati jogot czélzá megsemmisíteni. Minden prot. egyházkerület hazafiúi összetartással és meg nem rettent buzgósággal kérte a sérelmes nyílt parancs visszavételét, s az 1848 előtti törvényes állapotba visszahelyezést.

A királyi felség vissza is vette 1860. máj. 15. a nyílt parancsot, s azóta fokonként emelkedett a vallásszabadság; s a legújabb alkotmányos átalakulás következtében, ma már a prot. egyház előtt tűnnek az akadályok. Élete és jövője jó részben saját kezébe van letéve. — Eddig az egyházért szenvedni és meghalni volt a hífiak hivatása, ezentúl az egyházért élni és tenni a legelső kötelesség.

Jegyzet. A legújabb (1870-diki) országos népszámlálás szerint Szent István korona országainak összegében, azaz a legteljesb értelemben vett Magyarországon a lélekszám vallásfelekezetek szerint így áll: r. Kath. 7,558,558. — Göfög és örmény Katholikus 1,604,761. Görög és örmény keleti nemegyesült: 2,588,965. — Ágostai evangélikus: 1,113,508. — Helvét evangélikus (református): 2,031,243. — Mindkét hitvallásu **protestánsok** főösszege: **3,144,751** — Unitárius: 54,822. Más ker. hitfelekezetűek: 2734. — Izraeliták: 553,641. — Más nem ker. hitfelekezetűek: 223. — A magyar birodalom népességének főösszege: 15,509,455. — (Lásd: Hivatalos Statistikai Közlemények . . . IV. évf. IV. füz. Pest. 1872. n. 8 r. 16 és 17. ll.)

C) Beltörténelem részletei.

VIII. SZAKASZ. A MAGYAR BIBLIA TÖRTÉNELME.

46. §. Bibliafordítók a XVI. században.

Mióta a szentírásnak, különösen a nemzeti nyelvekre fordítottaknak, olvasását a római k. egyház korlátolá: a biblia főleg az evangyéliomi ellenzék által ápoltatott és terjesztetett, a nagy hit-ujítás óta pedig úgy tekinthető mint kitűnőleg protestáns nép könyv. Általános használatává, nép könyvvé nálunk magyaroknál is a reformáció után és által lön a biblia; reformátoraink, lelkészeink, egyházaink, zsinataink, buzgó hőlgyeink, főuraink, fejedelmeink közös erővel mozdíták elő úgy a magyarisítás, mint az olvasás és terjesztés szentügyét. E téren csakis a legujabb korban állt be ernyedés, a cselekvés terének mások részére való átengedés.

Komjáti Bencze és Pesti Gábor az ujszövetségnek csak egyes könyveit fordíták, nyomukban az ő vagy új szövetség teljes szövegének magyarisására határozott protestáns férfiak vállalkoztak verseny nélkül állván ők honunkban a bibliafordítás e termékeny századában.

1. Erdősi János (Johannes Sylvester Pannonius).

Született (1508) Szinyérváralján, tanult Krakkóban (1526—27), hazatérte után megnősült, s a prot. vallásra tért. Vallása változtatása miatt elvétetvén birt jószágai, mint vagyontalan bujdosó, kis fiával együtt, Nádasdy Tamás gróf őltalma alá húzódott, ki őt saját költségén küldé Wittenbergbe (1534), azután pedig új-szigeti tanítónak nevezte ki. Itt kezdődék Erdősi irodalmi tevékenysége; itt fordította magyarra az új-testamentomot s Nádasdy költségével Új-szigeten (Sárvár mellett, mezőváros, görögös neve

Neanesus) 1541. kibocsátotta Abádi Bencze magyar nyomdász műhelyében, ajánlván I. Ferdinánd király fiainak. — Ez az első hazánkban nyomtatott magyarnyelvű biblia. („Vy Testamentu' mag'ar n'elwen . . .“ 1541. 4 r. 384 levél. Ép példánya a kecskeméti ref. iskolában; a debreczeni kollégiumé csonka.) Második kiadását Steinhofér Gáspár nyomdász Bécsben eszközölte 1574. — Nyelvészeti képességeért hívta meg Ferdinánd király a bécsi egyetembe a héber nyelv tanárául (1544). Mint protestáns a jézsuiták befolyása következtében 1554 körül kitöröltetett az egyetemi tanárok sorából. Halála idejét és helyét még eddig homály fedi. Protestáns voltát bizonyítja többek közt hittani álláspontja, ugyanis a keresztségnek nem tulajdonít üdvözítő erőt, s a hit általi üdvözülés sarkalatos protestáns hitcikkét vallja. (Révész Imre: Erdősi János Élete. Debreczen. 1859, 8 r. 122. l. Joseph Dankó „Johannes Sylvester Pannonius . . .“ Wien. 1871. 8 r. 116 l.)

2. Heltai Gáspár.

Erdélyi szász szülék fia, magyarul csak meglelt korában kezdett tanulni; volt Wittenbergben, kolosvári lutherán lelkész 1545 óta, felette munkás író, élte végefelé az unitáriusokhoz csatlakozott, (v. ö. 108. l.), meghalt 1575. Ő állítá az első nyomdát Kolosvárt 1550, melyen kevés részlet hijával csaknem az egész magyar biblia világot látott, nevezetesen Gyulai István lelkész társával, Ozorai István és Vizaknai Gergely kolosvári tanítókkal együtt dolgozva fordítá magyarra s adta ki 1551—1565 Kolosvárt az ó-szöveget 3 kötetben néhány szent könyvrészlet hijával, mely a IV. kötetet képezné; az 5-ik kötetet az új-szöveget 1561-ben, költségét nagyrésztben Nádasdy Anna fedezvén, — Heltai bibliája részekre van osztva, oldaljegyzetekkel is bővelkedik. „Szerencsésen birkózik meg nyelvünk akkori fejletlenségével.“ (Ballagi. Nyelvtud. Közl. III. K.)

3. Mélius Péter.

Debreczeni nagyhírű lelkész és superintendens, több részletet fordított eredeti héberbül; ma két önálló kiadványt birunk a) Sámuel és királyok két két könyvei nagy ivrét, elül a debreczeni kollégium példánya csonka, az 5-dik fejezettől kezdve hézagtalan, áll 239 levélből. Nyomtatta Hofhalter Rafael Debreczenben 1565. — b) Jóbb könyve, Várad. 1565. 4 r. 110 levél

(meg van a magyar Akadémia könyvtárában). „Mint bibliafordító legtöbb önállóságot mutat“, korára vonatkozó, találó, sokszor metszőelű magyarázó jegyzetekkel felette gazdag; első magyarázó, a ki a fejezeteket versekre is osztá. Uj szövetsége ma már egy példányban sem találhatik. (v. ö. 89, 90, 91, 92, és 98. ll.)

4. Félegyházi Tamás.

Mélius után debreczeni egyik tudós lelkész (1573—1586), lefordította az uj-szövetséget görögből hit és erkölcsstani jegyzetekkel szegélyezve. Az uj-szövetség nyomtatása alatt ragadta őt el az élethől a várost akkor pusztító dögvész (1586. jan. 16.) s lelkész társa, egyszersmind tiszántuli superintendens Gönczi Kovács György osztá versekre s egészíté ki Félegyházi művét. Ez az első uj-testamentom, mely Debreczenben látott világot. „A mi urunk Jézus Krisztusnak uj-testamentoma avagy Frigye...“ Debreczen, Rudolfus Hofhalter, 1586. 4 r. 416 levél, a czimlapon áll Debreczen város czimere a keresztes zászlót vivő bárány. — Az előszót írta Gönczi így emlékezvén meg Debreczenről „A ti kegyelmetek városa — szólván a „tanácsbeli Uraim“-nak — ez mi országunkban, s mind szomszéd országokban nagy becsületben volt, kitől egyéb lelkek is mind az isteni tiszteletre, s mind az külső rendtartásra nézve jó példát vettenek, és úgy mint ez óráiglan főnek tartatott a mi országunkban...“

5. Károli Gáspár.

Született Nagy-Károlyban (alkalmasint 1529 körül), tanult Helvétiaiban, Strassburgban és Wittenbergben 1556; aztán haláláig lelkipásztor Gönczön; mint kassavölgyi esperes hívta össze és vezette a gönczi zsinatot (1566. jan. 22.). Élte végefelé hajta végre a nagy munkát, első levén a ki a magyarok és reformátusok közül a teljes szentírást az apocryphus (régí nevezet szerint „mellé vetett“) könyvekkel együtt magyarra fordította, maga írja, „meg nem szüntem addig, mignem véghöz vittem a bibliaának egészben való megfordítását, melyben munkálkodtam közel 3 esztendeig, nagy fáradsággal, testi töredelemmel.“ Kinyomtatott Visolyban, 1590-ben, Rákóczy Zsigmond, később erdélyi fejedelem, Báthori István országbíró, — a kié volt a Göncz szomszédságában eső Visoly városka, hová Németországból ő ho-

zatta a nyomdászt Mancskovit Bálintot, a betűket és papírt, — s más főurak anyagi bőkezű segédelmével.

Károli követte a fordításban Pagninus, Münster, Vatablus, és Tremellius latin biblia szövegét, szemelőtt tartá a közdeák (Vulgata) fordítást s az eredetit is. „Legfolyóbb s legkényelmesebb magyarsággal dolgozott . . . ezért a mű kevés változtatásokkal mai napig is az összes magyar protestánsoknak úgy szólván vulgátájok lett.“ (Toldy F.). — Ballagi ítélete szerint („Tanulmányok a biblia fordítás körül.“ Nyelvtudom. Közl. 1865. év. III. k. 2 fzt.) „Károlyi irálya nem tanulmányozott, parlagian magyar . . . nyelve a közbeszéd színvonalán ritkán emelkedik felebb . . . uj-szövetség fordítása azonban hasonlíthatlanabbul sikerültebb az ó-szövetség-nél . . . Másfelől bármilyen legyen irodalmi értéke, az áldás, melyet az egyházban megtermett, kétségbe vonhatlan. . . milliom meg milliom magyar ember abból meritett vigaszt. Legyen áldott annak okáért Károli Gáspár emléke köztünk.“ A visolyi biblia megjelenése után az „istenes vén ember,“ a fordító, két évre, 1592-ben, meghalt s Gönczön temettetett el.

Jegyzet. A Károli-féle visolyi biblia egy eredeti példánya megvan a debreczeni ref. kollégium könyvtárában kemény fedél alá egy darabba kötve, czimlapja hiányzik. Áll 3 részből, I. R. 686 levél; II. R. a prófétáktól a Makkabeusok könyveig 275 levél ezzel zárul az ó-szövetség; III. R. külön czimlappal az uj-testamentom, 235 levél, összesen 2392 lapnyi testes kötet ivértben. A „Szent Biblia“ (ez főcíme) ajánlva van a magyar és erdélyországi főurak és nemeseknek, egyházak és predikátoroknak. Emlékezik Heltairól és Méliusról mint fordítókról, de egyszersmind azt is állítja, hogy az ő idejéig teljesen lefordított magyar biblia nem volt. Az előbeszéd kelt 1589. jan. 1. Gönczön. Az „olvasókhoz“ inézett néhány sorban így szól: „Szabad mindennek az isten házába ajándékot vinni, egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drága köveket. Én azt viszem a mit vihetek, t. i. magyar nyelven az egész bibliát.“ — Valóban minden aranynál értékesebb élő és örök kincset vitt ő a magyar Sionnak. — A fordítás és nyomtatás megindításakor az egyházmegyei tanító atyákkal közimádkozásokban esdette „a dolog jó előmenetelére“ a nagy isten megseggelő kegyelmét; sőt a nyomtatás folyamában is gyengélkedései alkalmával több ízben felfohászkodék „csak isten addig éltesse, mig ez bibliát kibocsássam, kész leszek meghalni és a Krisztushoz készülni.“ Kivánságát teljesíté az Ur. — (Molnár Albert előszava, a honnóviai bibliához.)

47. §. *A magyar biblia kiadásai a XVII. században.*

1. Szenczi Molnár Albert.

Született 1578. aug. 30. Szenczen (Pozsony) szegény szülők-től, midőn a gönczi iskolában járt (1587) a biblia „kibocsátásának szolgálatában lábánál forgott a böcsületes embernek, Károlinak, a ki főigazgatója volt a nyomtatásnak,” a javitmány lapokat hordván át Visolyra. A debreczeni iskolából (itt 1588. tanult) Strassburgba vándorolt (1593), hol az akadémiai első rangfokot érdemelte ki; megfordult Genfben is Bézánál (1595. aug.), sőt Rómában is (1596). A hittant végzendő a heidelbergi egyetemen települt le (1597. jan. 22.) Latin-magyar szótárát Nürnbergben adta ki (1604.) Az altdorfi egyetemen (1606) vette kezdetét derültebb életkorszaka, leghalhatlanabb művét a 150 zsoltárt lefordítá s 1607 Herbornában világra bocsátotta; ekkor vette őt Mórícz hesseni tartomány gróf pártfogásába, ennek egyetemébe Marburgba át is költözött (1607. jun. 18.) A fejedelmi kegy és biztatás boldogító összehatása alatt bocsáthatá ki a már korább (1600 óta) tervelt magyar bibliát 1608. Híre és dicsősége ekkor állt délponton; honfiai a hazában ugy üdvözlék a magyar Dávidot, mint „uj csillagot,” künn pedig mint tudóst kitüntetésekkel áraszták el fejedelmek és tanárok, Mórícz fejedelem kívánatára irt (1610) magyar nyelv-tant is.

Oppenheimba tevén át lakását nőül vette egy odaváló tanár leányát Ferinári Kunigunda ifju özvegyet (1611. okt. 8.); nyomda felügyelőségéből élt, s kedvező viszonyok közt adta ki 2-ik ízben a magyar bibliát. Az Európa 25 különböző nevezetes pont-jain megfordult bolygó magyar tudós szívében sok viszontagság után, családi élete miatt is szilárdabb álláspontra utaltatván, felgyult a honvágy s elfogadta a kínálkozó rohonczi lelkészi állomást 1613.

Mozgalmas s változatos viszonyokba rögzött lelke kielégítést a munkakeretekben szűkebb hazában nem találván, visszament Oppenheimba.*) (1615), a hol is V. Frigyes fejedelem pártfogása alatt, kinek udvari lelkészével Skultetus Ábrahámmal baráti lábon állt, tanárrá neveztetett ki. A 30 éves háboru vihara királyi párt-

*) Vajjon fellelhetők e nyomai Molnárnak Oppenheimban? lásd saját cikkemet Vasárnapi Ujság 1866. év. 23. számában.

fogóját földönfutóvá tevén (v. ö. 143. l.), Tilly vadserege elől maga Molnár is vagyonfosztottan menekülni levén kénytelen (1622), — a németországi akkori zord viszonyok nyomása alatt visszatért a hazába, s életének 52. évében utósó állomásponjtján Kolosvárt települt meg 1630, itt oly szűkölködő állapotra jutott, hogy Dorholcz Ferencz bőkezűsége menté meg a végnyomortól. Utósó évében írta meg ön életrajzát (kézirat Marosvásárhelyt a Teleki könyvtárban). Halála évét 1633-ra teszik. (Kutfő Toldy F. „Adalékok a régiebb magyar irodalom történetéhez.” Pest. 1869. 8 r. 162—174. ll.)

a) Hanaui biblia, Károli bibliájának második kiadása, melynek kinyomtatását „igazgatta, néhol meg is jobbitotta,” Hano-viában nyomtattatott Halbėjus János által Levinus Hulszius örökösének költségével 1608. 4 r. 1136 lap. Ajánlta Móricz, hassiai tartomány grófnak; e kiadást „sok istenes hívek régtől fogva kívánták, és én töllem — mondja az ajánlatban M. A. — jóbarátim mind beszéddel, mind levelekben kérték.”

b) Oppenheimeri biblia, nyomtattatott Oppenheimban Galler Hieronymus által Levinus Hulszius özvegyének költségével 1612. 8 r. 1667 lap. Ennek előszavában jegyzi meg Molnár, hogy az előbbi kiadás oly kedves volt a hívek közt, miszerint néhány év alatt másfél ezer példány kelt el; engedett barátai kérésének s kisdéd alakban „hogy azzal az úton járó hívek is, mintegy kézben hordozó könyvvel élhetnének” újra kiadta, mellékelvén a franczia nótákra rendelt zsoltárokat, a heidelbergi kátét magyarul, végül egyházi könyörgéseket és szertartási alakzatokat, az imák között van hátul a debreczeni egyház imádsága. — Molnárnak nem volt szándéka új fordítást szerezni, maga megvallja „az előbbi fordítást nagy igyekezettel megtartottam” (Hannoviai bibl. előszó); úgy látszik nem tartotta idő-, és célszerűnek a már köztekintélynek örvendett Károli szöveget lényegileg változtatni. Haszonnal forgatta Félégyházi „új Frigyét is.”

Jegyzet. Hollandban tanuló ifjaink vették rá Janson János gazdag nyomdászt, adná ki a magyar bibliát. mit ő meg is tett Amsterdamban 1645-ben ez a Janson-Biblia tulajdonkép a Károli-Molnárénak 3-ik kiadása.

2. Váradi biblia.

I. Rákóczy György fejedelem, kinek biblia szeretét mutatja, hogy életében 26-szor olvasta azt át, pendíté meg az eszmét 1638-dki rendeletében, hogy az eredeti nyelvekhez értő tudósok

vizsgálnák át a magyar fordítást. Főuraink, fejedelmi férfaink s az egyházmegyék (a nagybányai zsinatban 1657 jun. 17.) adakozása mellett Szenczi Kertész Ábrahám nyomdáján kezdetét vette az újolagos kinyomtatás 10,000 példányra tervezve (1657) Nagyváradon. Az országos „veszedelmek” miatt (maga az ifjabb fejedelem is a gyászos lengyel hadjárat után sebben elhalván 1660. máj. 22), Váradot Ali basa bevévén (1660. aug. 27), a nyomtatás abba szakadt, a már kész részből 4000 példány elveszett; a megmentett példányok aztán Kolosvárt végeztettek be 1661; az esperesek közt csomónként osztattak szét a debreczeni tanácsházban. Nagy ívrét alakú diszes kiadása ez a Károli fordításának.

3. Misztótfalusi Kis Miklós.

Negyed század mulva egy egyszerű polgár lépett a fejedelmi férfiak nyomába Kis Miklós, született Alsó Misztót faluban (1650), tanodát Nagy-Enyeden végzett, fogarasi tanoda-igazgató korában szerzett 350 talléron külföldre rándult s 1681. Amsterdamban a nyomdászatra adta magát, azon gondolat lebegvén előtte: ne legyen ezután kénytelen a magyar más nemzetekhez fordulni betűkért, sőt fejlesztessék oda a betűöntészet, hogy a külföld is a magyarhoz forduljon. Csakugyan bámulatos tökélyre vitte a betűöntészetet, hire Angol, Olasz és Lengyelországot is áthatotta.

Saját maga öntötte betűkkel és költséggel kinyomtatta az egész magyar bibliát 1685-ben Amsterdamban 4200 példányban, aztán külön az uj-szövetséget, külön a zsoltárokat diszkiállítással, egy-egy aranyos biblia árát öt, egy uj-szövetségét 2 forintban, egy zsoltárét 96 pénzben szabván meg. Az összes kiállási költséget maga 40,000 forintra becsülte. (Bod P. „Szent Bibliának Históriaja” Szeben 1748. 2-dik kiadás 1756.) Kis hordozható alakja, kedves betűi, tiszta vékony papírja, általában izlésteljes volta miatt e kiadvány mindenki tetszését meghódítá; Varsón át szállítottott hazánkba, maga Teleki Mihály 100 példányt vásárolt 1689. — E „magyar féniksznek” — mint Bod Péter nevezé, — a zilált hazában nem-méltányoltatás, sőt üldöztetés lőn osztályrésze hazajövetele után, meghalt Kolosvárt 1702. (márcz. 20.), nyomdakészleteit 3000 forint értékben az erdélyi ref. egyház egyetemének hagyván. Síriratában „fusor, sculptor et typographus” (öntő, metsző és nyomdász) hármassal jelzővel dicsőítették. Pápai Pá-

riz Ferencz, nagyenyedi tanár szép költeménynyel tisztelte meg emlékét, a sirhalomra tett koszoru volt ez utó-elismerés. (Lásd, Bod. P. „Erdélyi Fénisz” 1767 8 r.)

4. Káldi György.

Káldi (sz. 1570. mh. 1634.) gyulafehérvári jézsuita korában kezdte meg a biblia magyarítását a Vulgátából, s a Bocskai felkelés által rendjével együtt kiűzetvén (1605. nov. 11) Erdélyből, Olmützben végezte be 15 hónap alatt. Pázmány érsek és a pozsonyi magyar kincstár egyesült költségén — melyhez Bethlen Gábor is járult, — Bécsben nyomtatott ki 1625. Ez az első ró m. k. biblia magyarul. Az előszavában mondja Káldi: „nem szükséges, hogy mindenki olvassa a szentírást,” e szerint épen ellenkezőt hirdet, mint 90 év előtt Pesti Gábor (1536, a négy evangéliom magyarítója), ki szerint a szentírás köz mindekkel mint a nap, s a tanulatlan parasztoktól sem szabad eltiltani, — ez protestans, amaz jezsuitai tudatra mutat.

Káldi 2-dik kiadása több mint egy század múlva, 1732-ben, Nagy-Szombatban; 3-dik kiadása 1782-ben Budán jelent meg, mint látszik nem nagyon olvasták. Lugossy J. Káldit „velős magyarságu”-nak tartja. (Athenaeum. 1841. év. 999. l.)

Jegyzet. A lutheránus fordítás és kiadvány felől, mely Bártfán 1607. nyomtatott, a homály még egészen eloszlattva nincs. Miskolczi István, tarczali tanító, egykoru levele szerint (intézve Molnár Alberthez, 1607. jul. 10.) a nyomtatást „felbehagyták volt a nyomtatóval” (Toldy Adalékok. 137. l.)

48 §. A XVIII századbeli kiadványok.

Ingebrand János nyomdász saját költségén adta ki 1704-ben a Tótfalusie után a magyar bibliát Kasselben, szép olvasható nagybetűkkel.

Azon ohajnak, mely a mult században lett közkeletűvé: bár csak az eddiginél tökéletesebb fordítást birhatna az egyház, valósitására Komáromi Csipkés György (sz. 1630. mh. 1688) debreczeni tanár és lelkész vállalkozott, a ki még utrechti tanuló korában a híres Leusden János tanár vezetése alatt annyira elcsajátítá volt a héber nyelvet, hogy 1651. (feb. 15) ezen a nyelven tartott értekezést (oratio hebraea) az egyetem karai előtt, s maga Leusden tanár üdvözlő verssel tisztelte meg. — A bibliafordítás az

1681-ki margitai zsinatban helybehagyatott, innen tudósított I. Apaffi Mihály erdélyi fejedelem, a ki saját költségén akarta azt kiadni. De a nagy és döntő országos változások miatt, minők voltak az erdélyi fejedelemség enyészete, a Rákóczy forradalom, stb. több mint egy negyed századig várta a kézirat világra bocsátását. A szatmár-németi béke után (1711) a debreczeni ref. egyház azonnal lépéseket tett a Komáromy-féle biblia kiadására, s Campégius Vitringa leydai könyvkiadóval (1715. decz. 23) megkötötte a szerződést 4000 példány kinyomtatására, előlegül 3000 forintot fizetvén. A nyomtató 1718-ik év végén teljesíté köteleztetését. Az első küldemény 2915 példány Lengyelországon át Duklába érkezett, itt azonban 1719. máj. 15. Laxenburgban kelt királyi parancsra lefoglaltattak a bibliák, mintegy foglyul Kassára vitettek gróf Erdődy Gábor egri püspök kezébe, ki a fordítás megbíráásával a kassai jézsuitakat bízta meg. A jézsuiták azon kifogást tették, hogy az apocryphus könyvek nincsenek lefordítva s a keresztségi alakzat (Mát. 28, 19.) „nevébe“ helyett „nevére“ kifejezés által van megrontva.

A debreczeni tanács többszöri panasza és folyamodására, országos bizottsági ülések és miniszteri tanácskozások után III. Károly király (1723. jun. 29.) visszaadni rendelte a lefoglalt bibliákat azon feltétel alatt, hogy „nevébe“ szóra javíttassék ki a „nevére.“ — Az egri püspök a királyi rendelet daczára visszatartá a példányokat, Egerbe szállíttatta. A debreczeni egyház s vele a protestánsizmus e Diocletian korába illő eljárást, biblia üldözést, keseredett szívvvel volt kénytelen szenvedni. — Egy adat szerint Erdődy utóda gróf Barkóczy Ferencz egri püspök, saját laka udvarán, 1754. nov. 1. megégettette a fogoly bibliákat. A máglyáról megmentett egy bibliafedél, mint érzéketlen confessor, találtatik a debreczeni kollégium könyvtárában, melyre Hatvani István tanár sajátkezűleg jegyezte rá, hogy „a minden szenteknek könyve, (t. i. a bibliák) mindenszentek napján égettettek el.“ — Mily különség van az időkben, 1590 és 1718 közt! a visolyi és Komáromy biblia sorsa feltűntetheti.

A megrendelt többi példányok ily körülmények közt be sem szállíttattak, kivéve egyes titkos uton behozottakat, csakis 70 év múlva kerülhetett Varsóból Debreczenbe kevés épen maradt példány. (Lampe 533, 546, 648. ll.)

A lefoglalás s egyéb körülmények miatt annyira megfogytak a bibliák, hogy 4, 5 aranyon is alig voltak kaphatók. A magyarok e „boldogtalan sorsán“ Lampe Frigyes és Alfén Jeromos utrechti

tanárok segítettek az által, hogy a hollandokat adakozásra hívták fel, s a begyűlt alapból adatták ki Utrechtben, 1730, a magyar bibliát egy-egynek árát 2 frtra szabván. E pénzalapból létesítették aztán összesen öt kiadás 1737, 1747, 1765-ben, ez utóbbi 5-ik kiadás. (A 4-dik kiadás melyik évben történt, eddig ki nem nyomozhattam).

Szatmár-németi Pap István és Török Ferencz Helvétiaiban tanult lelkész-jelöltek összetett költséggel, melyhez Gerdes Dániel († 1765.) gröningai tanár is járult 126 forttal, adták ki a bibliát 1751-ben csinos alakban Bázelben mellékelve levén javított dallammal a zsoltárkönyv is. A bási keltű biblia 1764 és 1770. még két kiadást ért.

Kis-szántói Pethe Ferencz (sz. 1761. mh. 1832.) Utrechtben tanulása alatt 1794-ben szinte kiadta a bibliát ékesen és ritka hibátlansággal, miért az angol regens (később IV. György) drága arany éremmel jutalmazta meg őt.

A debreczeni kiadások. Már Mélius korában s azóta is kiválólag buzgólkodott Debreczen a biblia nyomtatás és terjesztés szent érdekében; érdeméül említhető fel, hogy a szomorú 18-dik században itt 3-szor adatott ki az új testamentum 1749, 1767 és 1789-ben.

Az ágostai hitvallásu evangélikusok által e század folyamán eszközöltettek a következő kiadványok:

a) Lőcsén 1716-ban a Károli fordítása a „Mellévetett“ könyvekkel együtt.

b) Lipcsében 1717-ben (év és helyjelölése nélkül) az új-szövetség Károli szövege szerint Bél Mátyás pozsonyi ev. lelkész († 1749) gondoskodásával.

c) Wittenbergben 1736-ban több jótevők költségével az új-szövetség új, nevezetesen Torkos András győri evangélikus lelkész fordítása szerint.

d) Laubanban (Szászország) 1754-ben Szeniczai Bárány György szent-lőrinczi evang. pap és fia János új fordítása szerint az új szövetség.

e) Lipcsében 1776-ban új alakban két nagykötetben Löwe Antal pozsonyi könyvtáros saját költségén adta ki az egész bibliát Károli magyar szövegével, Mossóczy Institoris Mihály pozsonyi evang. pap (1758—1803) irván hozzá bibliánk történelmére vonatkozó adatokkal becses előszót.

Jegyzet. Nagymegyeri Besnyei György, madari ref.

predikátor és Mátyus földi esperes forditánya 1737-ből kiadatlanul a debreczeni ref. kollégium könyvtárában őriztetik.

49. §. *A magyar bibliaügy a XIX. században.*

a) Római Katholikusoknál.

E századot jellemzi, hogy a r. katolikusok szokatlan buzgalmat fejtettek ki a biblia magyartítás és kiadás terén, e mozzanatot visszahatásul a nagyszámu protestáns biblia-társulatok alapítása keltette. — A főpapok pozsonyi nemzeti zsinata, 1822, Káldi fordítását újra átdolgozva s a nyelv újabb fejlettségéhez idomítva rendelte el újra kiadatni. Báró Szepessy Ignác, pécsi püspök 10—12 munkatárs közreműködésével Káldi után, „figyelmezve a héber és görög betűkre is“ jegyzetekkel kiadta az egész szentírást 6 kötetben Pozsonyban 1834—1835; ajánlva volt József nádornak s ingyen osztatott országszerte!

A Szepessi-féle kiadványt élvezhetlen irányából kivetköztetvén, 200 képpel, készítette sajtó alá Szabó József esztergomi hittanár, Bucsánszky Alajos költségén jelent meg Pesten, 1851.

Tárákányi Béla (született 1821. Miskolczon, pappá avatatott 1844) érseki titkár, majd egyeki plébános, m. akad. tag, Bartakovics Béla egri érsek megbízása folytán végzé be 10 év alatt az egész szentírás legújabb fordítását a Vulgátából Káldi nyomán, de egyszersmind figyelemmel az eredeti szövegre. A jegyzetek Allioli J. F. német bibliafordításából vétetvék jó részt. A pápa jóváhagyását megnyervén, a Szent István Társulattal kezdet fogva, kiadta a Tárákányi-féle fordítást Bartakovics Béla Egri-ben 1865-ben „Ó és új-szövetségi szentírás“ czim alatt 10,500 példányban, mely nagyrészt a Szent István társulat tagjai közt osztatott szét. — Ballagi ítélete „Tárákányi szabályzott előadása, nyelve könnyű folyásu, irálya modern színezetű, s épen azért nem arra való, hogy az ó-szövetség ódon egyszerűségét híven vissza tükrözze,“ — talán túl szigorú, mert ha a nyelv újabb fejlődését tekintetbe veszi a fordító, lehetlen a modern színezetet kikérülni; saját korunkhoz saját korunk nyelvén kell beszélni. — (Tárákányi Béla: „A legújabb magyar szentírásról“ Pest, 1868. 8 r. 30 l.) A Tárákányi- Káldi biblia 1869-ben új kiadást ért.

b) Protestánsoknál.

E század a protestánsokra nézve a biblia-terjesztés páratlan gazdag korszaka; míg ugyanis a keresztyénség 18 százada alatt

összesen létezett bibliákat, 50 nyelven kezelve, ötmillióra becsülik: addig a 19. században maga a nagy Angol „Biblia Társulat“ fenállása óta (1804-től 1871-ig) több mint 63 millió rész vagy egész biblia példányt 167 nyelven hozott forgalomba 7 millió forint költségen. Az angol társulat után legnagyobb az amerikai (alakult 1817), mely eddigelé 26 $\frac{1}{2}$ millió példányt bocsátott közre; ezen kívül működik még 56 biblia társulat, mindössze 274 nyelv és tájnyelven terjesztő a szentírást. (The Sixtyseventh Report of the British and Foreign Bible Society, 1871. London, Appendix. 79. l.) Imé ez is egyik méltó dicsősége a 19-dik századnak!

Hazánk népe is, le a kunyhóig, megérzé a nyelvek megzendítésének ujkori pünkösztjét, mit a Biblia Társulatok ujitnak szakadatlanul; noha, sajnálattal kell bevallani, saját erő kifejtésünk s önálló kezdeményezésünk a lefolyt két századéhoz képest szegény s annak háta mögött marad.

A mult század végtizedében eszközölte gróf Teleki cancellár a Károli bibliának új kiadását Utrechtben, melynek aztán körül-belől 8000 példányát a ref. Egyházkerületek közt osztatta ki négy helyett egy forint árért. (Bauhofer: Geschichte der Ev. Kirche in Ungarn. 535 l.) A Dunántuli ev. Egyházkerület 1803. a Torkos fordította új-szövetséget Pozsonyban, — Fűskúti Landerer Mihály a Károli egész bibliát a bási kiadás szerint, Pozsony—Pesten 1803-ban, — ugyancsak ő a kasseli kiadást, ennek 100 évi fordulata emlékére, 1804-ben; Trattner Mátyás meg a váradi bibliát 1805-ben Pesten adták ki. Gazdagon indult meg hát a század kezdete. Landerer kiadói előbeszédében (kelt Pozsony, márcz. 1. 1804.) így ír: hogy tavaly a bási kiadás szerint már kiadta Károlit, „a közönség ajtatos része nagyobb és olvashatóbb betűkkel minélelőbbi kinyomtatást óhajt. Ki is adta a kasselivel lapról-lapra megegyező negyedréti alakban.“

A derék Pethe Ferencz tanodai használatra szép alakban bocsátotta ki Trattner János nyomdáján Pesten az új-szövetséget, lehetővé tévén a megjelenést a mező-túri ref. egyház által, hogy tanodai szükségletre 500-nál több példányt rendelt meg előre. A reformáció 3 százados fordulati évében jelent meg e kiadvány, 1817-ben. Debreczenben szinte tanodai használatra jelent meg 1821-ben az új-szövetség, koránt sem oly ízetes kiállítással ám, mint a mult századi debreczeni új-testamentumok.

Az angol Biblia Társulat hazánkra is kezdvén kiárasztani jótékonyosságát s áldásait, ez a r. k. papság befolyása alatt álló

kormánynak nem tetszett, kivált azért, mert VII. Pius pápa 1816. jan. 28. kelt bullájában megátkozá a biblia társulatokat, mint a keresztyénség veszélyét, ugyszinte a konstantinápolyi görög patriarcha. — A beküldött 700 szláv biblia királyi parancsra lefoglaltatott Pozsonyban, s nádori irat rendelé el, hogy a pozsonyi tanárok adjanak számot az alispán előtt: micsoda összeköttetésben vannak az angol Biblia Társulattal, hány példányt, s mennyi pénz-segedelmet kaptak onnan? A prot. tanszabadság e nyílt megsértése, más vallásügyi sérelmekkel együtt, fájdalommal tölté el a protestánsok egyetemét; Balogh Péter († 1818) az evang. egyház egyetemes felügyelője, továbbá gróf Teleki László († 1821.) dunamelléki ref. egyházi főgondnok, mint országos küldöttség, előbb a nádornál, majd Bécsben Ferencz király előtt (1817 apr. 17) előadták panaszait, többek közt azt is, miszerint bűnül rovatik fel nekik a bibliák elfogadása, melyeket a londoni Biblia terjesztő nemes Társaság a szegények közötti kiosztás végett küldött, — és el kobozzák azokat. Történt ez épen a reformáció 3 százados évfordulatában, melyet lelkesedve ünnepeltek meg eleink. Ez örömmünnepre küldött volt a londoni Társulat 500 magyar bibliát, egy-szersmind a biblia nyomtatásra tekintélyes pénzösszeget hazánkba.

Legfelsőbb parancs következtében (1818. nov. 3.) újra feleltre vonatott a dunántuli egyházkerület; egy másik királyi intévény (1822. jan 12.) egyenesen meg tiltja a bibliák behozatalát. (Geschichte d. e. Kirche, 543, 553, 556, 566 ll.) Több mint egy évtizedre csakugyan megzsibbasztatott felső és külső nyomás következtében a bibliaügy. — S.-Patakon 1832 és 1835 indul meg, angol segélyvel, újra a biblia-nyomtatás hazánkban. Kedvezőbb idők fordulván a Biblia Társulat 1838, Kőszegen (Reichard Károly nyomdáján) nagy erővel, kitartással és buzgósággal megkezdte nyomtatását a Károli bibliáknak. A páratlan olcsó ár, szép nyomás, a zseb-bibliától a legnagyobb 8 rétig változó különféle alak, s az eddig tapasztalt biblia-hiány, összehatása alatt nagy terjedésnek örvendettek a kőszegi bibliák és szebb tavasz hirnőkei gyanánt fogadtattak.

A biblia terjesztés ügyében legodaadóbban, és lankadatlan hévvel működött, a tudós és kegyes Wimmer Ágoston ev. lelkipásztor Felső Lövön, a ki Dr. Pinkertonnal, a Biblia társulat bizományosával összeköttetésben is állt. Felső Lövön volt tulajdonkép a bibliáknak s más vallás ébresztő olvasmányoknak „árulási, szerte-szállítási nagyszerű munkájának irodája és raktára“ 1843 óta. Ő bocsátott ki a biblia érdekében egy apostolias hangu

szózatot. mondván többek közt „Hol a biblia hiányzik, ott az „evangélikus“ név nem alkalmazható. A szentírás terjesztése minden ev. keresztyénre nézve a legszentebb kötelességek egyike. Én mint családtya, nem alhatnám nyugodtan, ha gyermekeim vagy cselédeim közül valamelyik a bibliát nélkülözné, nem halhatnék meg nyugodtan, s nem jelenhetnék meg megváltóm ítélőszéke előtt, ha csak egy is híveim közül, vagy valamelyik ev. család gyülekezetemben a bibliát nélkülözné . . . egy ház se legyen biblia nélkül. Adjátok lelkésznek híveiteknek a bibliát“ (Prot. Lap. 1844. év. 3. sz.) Az 1848-ki szabadságévet melegen és nagy reménnyel üdvözlötte ő egyházi szempontból, „egy új korány dereng — így ir utósó jelentésében a ker. olvasmányt terjesztő angol társulathoz — az evangyéliomi egyházra Magyarországon, az ur kegyesen tekint le ránk. A biblia, az ima, a ker. nevelés azon hármasszikla, melyen a pokol hatalma szétfoszlani fog.“

Wimmer*) született Bécsben 1793. aug. 20. Szegény szülőit 9 éves korában elveszté, tanult Bécsben, Selmecezen, Osgyánban, mely utóbbi helyen Nagyrévi Vajda István, istenfélő ref. ur segélyezte a szegény fiut, Eperjesen, Sopronban, innen hivatott Gyönkre németnyelv tanárául. Beútaza Németország nagyrészét, 8 hónapig volt a jénai egyetemen, 1818 lón lekipásztor Felső-Lövön. Itt működött apostolilag 1848-ig; ez év őszén, mint magyar szellemű prot. lelkész lázítással vádoltatván az ellenség által, a horvát seregek elől menekült, s a forradalom elnyomása után száműzötten élt Angliában, Amerikában, végre Brémában, hol hitszónoki állomásba jutott. Kegyelem-nyerés után visszatért Bécsbe, hol egy leánya házasságban élt, itt halt meg 1863-ban máj. 12. . . . Egy egykorú tudósító így jellemzi Wimmert „ő a gyülekezet angyla, ama 2-ik Oberlin, ki az ő tág körében lelkész, atya, iskolamester, kertész, auctor, orvos, ügyvéd, kalmár (czélzás a biblia stb. árulásra) bíró“ (Prot. Lap. 1843. év. 25. szám). Valóban ő a valaha élt lelkészi jellemek egyik legnagyobbyszerű példánya hazánkban.

A nagy forradalom végződése után az osztrák kormány által a biblia-terjesztés ügye is meggátoltatott, Millárd, az angol Biblia Társulat főügynöke Bécsből, Smith Róbert és Wingate Vilmos skót hitjárók Pestről kiutasítottak 1852-ben. Mig az előző évben 1851-ben Millárd E. számadása szerint az osztrák és magyarbirodalomban 20 ezeret haladott az egy év alatt szétterjesz-

*) E rövid életrajzi adatot Linberger István, tanár és igazgató Felső-Lövön, volt szíves 1870. okt. 14. magán levelében velem közleni.

tett egész vagy részlet biblia a „száműzés idejében“ 1200-ra sem emelkedett.

Jobb idők fordultával újra megnyílt a működési tér, s azóta a biblia-nyomtatás és terjesztés az angol társulat által szakadatlanul foly. Ma már a Biblia Társulatnak állandó raktára van Pesten, s egy teljes biblia 75 krajczáron is kapható, méltán írta meg egy kéz a 40-es években „oly jutányos áron, hogy majdnem valamely láthatlan jótevő kegyes kezek ajándékának nézhetni“ (Prot. Lap. 1843. év 301. l.) E hazánk hálájára méltó dicsőséges Társaság 1870—71-dik évben 16,000 magyar bibliát nyomtatott; fenállása óta pedig (1871. márcz. 31-ig) összesen kiadott magyar nyelven nemzetünk számára 155,300 példány egész bibliát, 183,000 uj-szövetséget 10,000 uj-szövetségi részletet, együtt véve 348,300 példányt! (... Report of the Bible Society. London. 1871. appendix 81. l.) Isten áldása lebegjen a nagy keresztyén nemzet ama világra szóló nagy Társulatán! a vallás egén egyik fényes nap az, mely isteni világosság és bölcsesség sugárait a föld két sarka között élő nemzetek földére, lelkébe özönlő szét!!

A községi bibliák megjelenése után, s az új élet lüktetése következtében föléledt a méltó vágy is a magyar protestánsoknál: ujkori művelt irányban és szabatos fordításban birhatni a szentírást. Bloch Móricz úttörőleg le is fordította eredetiből Mózes öt könyvét s Budán 1841 világ elé bocsátá, Lugossy J. már őt „bibliai irodalmunk új korszak alapítójaként üdvözölte“ (Athenaeum, 1841. év. 999. l.) Sajnos, hogy a szép kezdet Józsva könyvénel félbeszakadt. — Horvát János 1844. jun. 15. sürgősen szólal fel egy a Károliénál jobb fordítás mellett „az új fordítás talán egy új lépés lehetne az uniora is, ha az a 8 superintendentia neve alatt adatnék ki.“ Dr. Bloch és Dr. Székács József teljesen osztják a biblia fordítás szükségét s meg is állapították a fordítás létesítésére a vezérelveket. Kiss János superintendens helyeslé a vezérelveket s egy pár szakavatott s együtt lakó egyénre véli bízandónak a fordítás készítését. Négyen Bloch M. Dobos János, Székács József, Török Pál 1844. aug. 15. a kivitelre nézve már szövetségre is léptek, s megállapodásra jutottak, mintegy központi bizottág, a teendők körül azon munka felett „mely a két testvér egyháznak legszentebb közös kincse.“ — Hetényi János is sürgeti 1848-ban „adatok újra bibliát a nép kezébe“ az eddigi fordításokról úgy ítél, hogy azok bár igen becses maradványok, sok helyen „foltművek“, hű másolatot igényel az oly könyv, mely hit és élet vezérünk. — Mindezek csak jámbor óhajtasok

maradtak, nem lett az íge testté sem a forradalom előtt, még kevésbé az alatt; a legkedvezőbb idő, a forradalom utáni 10 év, midőn az elnyomatás alatt az egyház iránti ragaszkodás és részvét lángolóbb volt, a patens visszahúzásaig, szinte elszalasztatott.

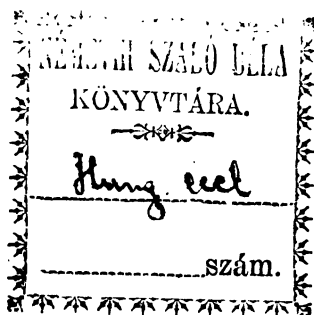
Csak egy magára hagyott és elszigetelt erő kísérté meg 1860 után a nagy feladatot: Károli nyomába lépni, le is fordította 1870-ben Pesten kibocsátá az egész magyar bibliát 1500 példányban. — E férfi Kámori Sámuel.

Kámory Sámuel született 1830-ban Hontban, prot. polgári szülöktől, kik korán elhaltak. Tanult Osgyánban, Selmeczen kitűnő szorgalommal. A forradalom alatt 1849-ben mint honvéd szolgálta a hazát, a hittanszaki tanfolyamot ezután végezte be Pozsonyban. A politikai nehéz körülmények miatt nagy nehezen szerzethetett külföldre útlevelet, tanult Halléban, Göttingában, összesen két évig, kiválólag tanulmányozán a keleti nyelveket Ewald vezetése alatt. Göttingában léte alatt választatott meg a héber nyelv, ó-szövetség magyarázat stb. tanárává a pozsonyi ev. lyceumhoz. Biblia fordításából az első mutatványt „Rúth könyvét“ 1860-ban tette közre. A magyar nyelvet nagyobb korában kezdte tanulmányozni.

A mi a Kámory fordításának belsejét s a hűséget illeti, nyilatkozzanak felette elfogulatlanul a szakszerű szövegészek (exegetak); a mi a külsőt, a nyelvet illeti, tagadhatlan, hogy vannak fényoldalai; nevezetesen igyekezik, s ez első kísérlet e téren nálunk, a héber költői nyelv mozzamát (rhythmus) s a visz-zengzeteket érzékeltetni (p. o. Ezs. 24, 19. hol a héber „móth hitmóthemáh árecz“ így adatott vissza zengzetesen: meg rezdül meg rendül a föld“) s ez néhol sikerült; továbbá, kellemesen esik találkozni a művelt irány által használt szép szavainkkal (szellem, téveszme, magaslat, hon, keserv, tömeg, érv, bűvár, üdül. szívélyes, virány, csillám, szentély, látvány, erőd, stb. . .) s általában a jelenkor nyelvén olvasni az ősi irodalom termékét. — De árnyoldalai is számosak és lényegesek; sok ujszavat használ, mi vagy tájszó, vagy helytelen képezmény, így az egyetemes érthetőség szenved; a mondattani szórend, és magyarság nagyon sok helyen telyesen hibás és meg nem állható (p. o. Mát. 4, 6. 12, 29. 18, 25. 23, 4. Luk. 19, 11. stb.); annyira kifogás alá esik e tekintetben, hogy egy gyökeres javító átnézés (revisio) okvetlenül szükséges. (Lásd ennek sürgetését általam: Figyelmező . . . 1872. év 40. l.) „Eltekintve a fordítás lehető hibái s előnyeitől, tisztelettel kell megem-

lékeznünk a férfuról, ki a nagy munkára vállalkozott.“ (Figyelmező. 1872. év 263—279 ll.-ig terjedő h i g g a d t bírálat Kámory felett egy meg nem nevezett szakavatott tanártól. Egyébiránt e bírálat némely pontjai vitathatók.)

Alig pár évtized múlva három százada lesz, hogy Károli fordítása közkeletben áll . . . Fog-e emlékére márványt emelni a kegyelet? vagy márványnál dicsőbb emlékül, fog-e egy kifogástalan új bibliát varázsolni elő a magyar szellem??

50. §. A magyar biblia

Év	Megjelenési hely	F o r d i t ó	Javitó, átnéző, kiadó
T i z e n h a t o d i k			
1541	Uj-Sziget	Erdősi János	—
1562	Kolosvár	Heltai Gáspár	Heltai G.
1567	Szeged (?)	Mélius Péter	?
1574	Bécs	Erdősi János	—
1586	Debreczen	Félegyházi Tamás	Gönczi György
1590	Visoly	Károli Gáspár	—
T i z e n h e t e d i k			
1607	Bártfa	?	?
1608	Hanau	Károli G.	Sz. Molnár Alb.
1612	Oppenheim	K. G.	Sz. M. A.
1625	Bécs	Káldi György	—
1644	Lőcse	Kár. Gás.	—
1645	Amsterdam	K. G.	—
1646	Amsterdam	K. G.	—
1661	Várad	K. G.	—
1685	Amsterdam	K. G.	Tótfalusi K. Miklós
1687	Amsterdam	K. G.	Tóthfalusi
T i z e n n y o l c z a d i k			
1700	Amsterdam	K. G.	—
1704	Kassel	K. G.	—
1714	Lőcse	K. G.	—
1717	Lipcse	K. G.	Bél Mátyás
?	?	K. G.	Köleséri Sámuel
1719	Leyda	K. Csipkés György	Debreczeni egyház
1725	Boroszló (?)	K. G.	?
1730	Utrecht	K. G.	?
1732	Nagy-Szombat	Káldi György	—

kiadásai korrend szerint.

Nyomdász	Alak, lapszám	Teljes	Új	Sorszám
s z á z a d				
Abádi Bencze	4 r. 768 lap	—	U	1
Heltai G.	4 r. 1056	—	U	2
?	?	—	U	3
Stáinhofer Gáspár	4 r. 640	—	U	4
Hofhalter Rudolf	4 r. 832	—	U	5
Mantskovit Bálint	ivr. 2392	T	—	6
s z á z a d				
Klősz Jakab	?	T	—	7
Halbėjus János	4 r. 1136	T	—	8
Galler Jerom	8 r. 1667	T	—	9
Formica Máté	ivr. ?	T	—	10
?	?	—	U	11
Jánson János	?	T	—	12
Jánson J.	12 r. ?	—	U	13
Sz. Kertész Ábrah.	ivr. 1029	T	—	14
Tóthfalusi K. M.	12 r. 1402	T	—	15
Kis Miklós	12 r. 640	—	U	16
s z á z a d				
Megnevezettlen	8 r. ?	T	—	17
Ingebrand János	4 r. 1514	T	—	18
Brewer Samu	4 r. ?	T	—	19
?	8 r. ?	—	U	20
?	?	—	U	21
?	8 r. 1386	T	—	22
?	?	T	—	23
?	?	T	—	24
Berger Lipót	ivr. 1198	T	—	25

Év	Megjelenési hely	F o r d i t ó	Javitó, átnéző, kiadó
1736	Wittenberg	Torkos András	—
1737	Utrecht	K. G.	—
1747	Utrecht	K. G.	—
1749	Debreczen	K. G.	—
1750	Basel 1751	K. G.	Pap J. és Török F.
1754	Lauban	Bárány György	—
1764	Basel	K. G.	—
?	Utrecht	K. G.	—
1765	Utrecht	K. G.	—
1767	Debreczen	K. G.	—
1770	Basel	K. G.	—
1776	Lipcse	K. G.	Lőwe Antal
1782	Buda ⁷	Káldi Gy.	—
1789	Debreczen	K. G.	—
1793	Pozsony	K. G.	Paczkó Ferencz
1794	Utrecht	K. G.	Pethe Ferencz

T i z e n k i l e n c z e d i k

1803	Pozsony	Torkos András	Tul a dun. ev. suprint.
1803	Pozsony-Pest	K. G.	—
1804	Pozsony-Pest	K. G.	Fűskuti L. M.
1805	Pest	K. G.	—
1817	Pest	K. G.	Pethe Fer.
1821	Debreczen	K. G.	—
1832	S.-Patak	K. G.	Biblia társulat
1835	S.-Patak	K. G.	Bibl. társ.
1835	Pozsony	Káldy-Szepessy	—
1837	Pest	K. G.	—
1838	Kőszeg	K. G.	Bibl. T.
1840	Kőszeg	K. G.	Bibl. T.
1842	Kőszeg	K. G.	" "
1842	Kőszeg	K. G.	" "
1843	Kőszeg	K. G.	" "
1843	Kőszeg	K. G.	" "
1846	Kőszeg	K. G.	" "

Nyomdász	Alak, lapszám	Teljes	Uj	Sorszám
Scheffer D. János	8 r. 689	—	U	26
?	?	T	—	27
<i>Reers W. J.</i> Margitai János	<i>8 r. 2 + 1196 + 16</i> 12 r. 717	T	—	28
Imhof Rudolf	8 r. ? <i>8 r. 810 202</i>	—	U	29
Schill Miklós	8 r. 1536	T	—	30
Imhof és fia	8 r. 1244	—	U	31
?	?	T	—	32
Reers W. Ján.	8 r. 1244 <i>11984</i>	T	—	33
Margitai István	12 r.	—	U	34
Imhof és fia	8 r. 1242	T	—	35
?	8 r. 1814	—	U	36
?	?	T	—	37
Husztai R. Sám.	8 r. 720	—	U	38
?	8 r. 1667	T	—	39
Alther János	8 r. 1068	—	U	40
s z á z a d.				
Wéber Simon Péter	?	—	U	41
Landerer Mihály	8. r. 1667	T	—	42
F. Landerer Mihály	4. r. 1492	—	U	43
Trattner Mátyás	ivr. 1017	T	—	44
Trattner Ján.	8. r. 483	—	U	45
Tóth Ferencz	8. r. 672	—	U	46
Nádaskai András	8. r. 412	—	U	47
Nádaskai A.	8. r. 1852	T	—	48
?	?	T	—	49
Trattner, Károlyi	4. r. 1370	—	U	50
Reichard Károly	8. r. ?	T	—	51
R. K.	8. r. ?	—	U	52
" "	8. r. ?	T	—	53
" "	12. r. 357	—	U	54
" "	? ?	T	—	55
" "	12. r. 636	—	U	56
Reichard és fia	12. r. 357	—	U	57
				58

Év	Megjelenési hely	F o r d i t ó	Javitó, átnéző, kiadó
1848	Kőszeg	K. G.	Bibl. Társ.
1850	Kőszeg	K. G.	" "
1851	Pest	Káldi—Szabó J.	—
1852	Kőszeg	K. G.	Bibl. Társ.
1857	Pest	K. G.	Bibl. Társ.
1857	Pest	K. G.	" "
1859	Pest	K. G.	" "
1859	Pest	K. G.	" "
1859	Berlin	K. G.	" "
1860	Berlin	K. G.	" "
1861	Pest	K. G.	" "
1861	Pest	K. G.	" "
1865	(Pest Bécs)	K. G.	" "
1865	Pest	K. G.	" "
1865	S.-Patak	K. G.	—
1865	Eger	Káldi—Tárkányi	Bartakovics Béla
1866	Pest	K. G.	Bibl. Társ.
1867	Pest (Bécs)	K. G.	" "
1867	Pest	K. G.	" "
1868	Pest	K. G.	" "
1868	Pest	K. G.	" "
1868	Pest	K. G.	" "
1869	Pest	K. G.	" "
1869	?	Tárkányi	—
1870	Pest	K. G.	Bibl. T.
1870	Pest	Kámory Sámuel	Kám. S.
1871	Pest	K. G.	Bibl. T.

Imé 330 év alatt 85 kiadványa a magyar bibliának! új-szö-
 etség 31, teljes biblia 54; r. kath. kiadás 7, protestáns kiadás
 8*); a Károli G. fordítása szerint az új-szövetség külön kiada-

*) A „Magyar Biblia Történelmét“ bővebben és részletesebben
 teend 5 ívet) szándéksom önállólag kiadni, e bővebb munkámnak a
 entebb közlött öt czikk csak kivonata. Kérem az érdeklődő egyéneket
 s könyvészet-barátokat, nyujtsanak segédkezet nekem, levélbeli tudó-

Nyomdász	Alak, lapszám	Teljes	Új	Sorszám
Reichard és fia	8 r. 1041	T	—	59
Reichard és Társa	8 r. 1366	T	—	60
Bucsánszky Alajos	?	T	—	61
Reichard Adolf	?	T	—	62
Heckenaszt Guszt. (?)	8 r. 1366	T	—	63
" "	8 r.	—	U	64
Trovitzsch és fia	8 r. 1355	T	—	65
Heckenaszt (?)	8 r. 1114	T	—	66
Trovitzsch	8 r. 544	—	U	67
Trovitzsch és fiai	?	—	U	68
Trovitzsch	?	T	—	69
Trovitzsch	16 r. 674	—	U	70
Holzhausen Ad.	8 r. 1184	T	—	71
"	8 r. 653	—	U	72
Nádaskai A.	?	T	—	73
Lyceumi nyomda	4 r. 1726	T	—	74
Hornyánszky	4 r. 1344	T	—	75
Holzhausen	8 r. 1188	T	—	76
"	12 r. 6 9	—	U	77
Hornyánszky	8 r. 1076	T	—	78
"	8 r. 1241	T	—	79
Hornyánszky	4 r. 1076	T	—	80
" ?	8 r. ?	—	U	81
" ?	?	T	—	82
Holzhausen	4 r. 653	—	U	83
Hornyánszky V.	8 r. 967	T	—	84
Hornyánszky V.	8 r. 1241	T	—	85

tott 22-szer, a teljes biblia 45-ször, s így az 1871. év után megjelenő Károli-féle teljes biblia a 46-dik kiadás.

sítás által, a mutatkozó hézagok, s az itt nem ismert kiadások pótlására s kiegészítésére. Megjegyzem, hogy e táblázatban vagy a teljes biblia, vagy új-szövetségi része vétetnek tekintetbe. Bár birhatnók minélelőbb a magyar biblia összes kiadásainak teljes számát!

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

Acme

Bookbinding Co., Inc.
100 Cambridge St.
Charlestown, MA 02129

